

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

Գ. Ս. Բաղդասարյան

Արցախյան
Ազատամարտ

Ֆուլչարություններ

ԴԻՄԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Գ. Ա. ԲԱԴՂԱՍԱՐՅԱՆ

ԳԻՄՆԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

(հուշագրություններ)

Գ.Ա. Բադղասարյանը

1947-1970 թվականներին հեղինակը ծառայել է հակաօդային պաշտպանության հրետանային ու հրթիռային զորքերում (Գորկի, Օդեսա, Բաքու, Յյուա. Ուրալ, Յեռ. Արեւելք, Սախալին, Մերձբաթիկա, Հայաստան): Ջորաջրվելուց հետո ավարտել է Երեւանի պետական համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Այժմ Երեւանի տնտ.-իրավաբանական համալսարանի պրոֆեսոր է:

«ՄԻԻԹԱՐ ԳՈՇ»
ԵՐԵՎԱՆ 1998

ՊՏՀ 325
 ՊՄԳ 66.3 (22)
 Բ 242

Բաղդասարյան Կ. Ա.
 Բ 242

Կիմակություն (նուշագրություններ)
 Եր.՝ Մխիթար Կոչ, 1998. - 176 էջ

Սույն հուշագրություններում ներկայացված են արցախյան ազատամարտի իրադարձությունները և նվիրված են նահատակված ու կենդանի ազատամարտիկներին վառ հիշատակին:

0803010413
 Բ 739 (01)-98

ՊՄԳ 66.3 (22)

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք 1

Հեղինակի կողմից

Գլուխ 1. Քառս 4

Գլուխ 2. Նախապատրաստվում ենք
 անհրաժեշտ պաշտպանության 8

Գլուխ 3. Բարձրունու պաշտպանությունը, հանդիպում
 «Մեծն Տիգրան» զորամիավորման հետ և
 առաջին լուրջ հակահարվածը հակառակորդին 12

Գլուխ 4. Կանոնավոր ազգային գվարդիա
 ստեղծելու մտահղացման և իմ գերության
 մեջ հայտնվելու մասին 20

Գլուխ 5. Ադրբեջանի տանջարաններում 32

Գլուխ 6. Հատուկ գնդի, սպաների միության և
 պաշտպանության կոմիտեի ստեղծումը 54

Գլուխ 7. Սովետական բանակի և ներքին զորքերի
 պատժիչ գործողությունները Ադրբեջանի
 հայաբնակ շրջաններում ու Հայաստանի
 տարածքում- «Օղակ» օպերացիան 58

Գլուխ 8. Արցախյան ազատամարտի հաղթանակի
 նախապայմանները, այդ պայքարին շրջադարձ
 տալու փորձեր: «Ղնեպր» հրետանային
 միավորման ստեղծումը Ջանգեզուրում 68

Գլուխ 9. Շահումյանի շրջանի
 հերոսական պաշտպանությունը 77

Գլուխ 10. Շուշիի ազատագրումը և Լաչինի
 միջանցքի բացումը 110

Գլուխ 11. Կապանի պաշտպանությունը 123

Գլուխ 12. Մահապարտության դիմելու կոչեր և
 «Արծիվ» ջրկատներ 138

Գլուխ 13. Արծվաշենի հանձնումը, որով
 ավարտվում է հայ-ադրբեջանական
 պատերազմի ֆիդայական փուլը 144

Գլուխ 14. Հատուցում ճշմարտության դեմ
 չզնալու համար 152

Գիրք II.

Ստղեր ու մտորումներ 166

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ ԿԱՄ Ո՞Վ ԵՄ ԵՍ

Հավանաբար ես առաջին ավագ սպա-ֆիդային եմ, որ 1989 թվականից նվիրվել է- ի մեր ժողովրդի անհրաժեշտ պաշտպանության սրբազան գործին: Իմ մասնակցութ- յունը հայ-աղբբեջանական զինված հակամարտությանը սահմանափակվում է 1989-1992 թվականներով: Երբ 1992թ. աշնանը մեր ազգային բանակի առաջին զորա- մասերը դուրս բերվեցին սահմանամերձ շրջաններ եւ իրենց վրա վերցրին երկրի պաշտպանության ֆունկցիան, ժողովրդիս հանդեպ պարտքս համարեցի պատվով կատարած եւ անցա իմ սիրելի խաղաղ աշխատանքին՝ երիտասարդության ուսուց- մանն ու դաստիարակմանը:

Աերծավորներն ինձ այտրուիստ եմ համարում: Իրոք, ես չեմ կարողանում հար- մարվել ու համագործակցել այն մարդկանց հետ, որոնց համար նույնիսկ պատերազ- մը եսասիրական նպատակների իրականացման միջոց է, իսկ անզուսպ շահամոլութ- յունը բոլոր առաքինություններից ամենագերադասելին: Իմ բնական ազնվությունն ու անհանդուրժողականությունը չարի հանդեպ, որից ինքս էլ տուժում եմ, հաճախ որ- պես չհաշտություն է գնահատվում պաշտոնատար անձանցից: Միեւնույն ժամանակ ես շատ հաշտ ու համերաշխ համագործակցում եւ բարիացակամ հարաբերություն- ների մեջ եմ լինում տարբեր բնագավառի մարդկանց ու երիտասարդության հետ, իսկ որոշ դեպքերում մեծ հեղինակություն եմ վայելում:

Ալտրուիստը, որը հաճախ շփոթում են կենցաղային անգործնականության հետ, ինձ փոխանցել է ժառանգաբար: Պատմում են, որ իմ Մկրտիչ պապն անշահախնդիր ու իր համագյուղացիների ճակատագրով մտահոգված մարդ է եղել: 1918 թ. ղեկավա- րել է Կապանի շրջանի Ագարակ գյուղի ինքնապաշտպանությունը: Թուրքերը շատ են փորձել գրավել այդ գյուղը, բայց ապարդյուն: Ասում են նաեւ, որ Անդրահիկը՝ Ջանգե- զուրում շրջագայելիս, Ագարակի մատույցներում թուրքերի շատ դիակներ է տեսնում, այդ կապակցությամբ սեղմում է պապիս ձեռքն ու ասում. «Ես այստեղ անելիք չու- նեմ»:

Իմ հայրը՝ Սուրեն Մկրտիչի Բաղդասարյանը, հայկական 89-րդ փառապան ~~Ար- Կապանի~~ դիվիզիայի 400-րդ գնդի կոմիսարն էր, գոհվել է հերոսի մահով, 1943թ. փետր- վարի 9-ի լույս 10-ի գիշերը՝ Կրասնոդարի երկրամասի Գարբուզովայա Բակա գյուղի մոտ տեղի ունեցած կատաղի մարտում՝ իր մասին թողնելով բազմաթիվ գրավոր հի- շողություններ եւ պայծառ հիշատակ բոլոր նրանց հոգում, ովքեր ճանաչում էին իմ քաջարի 37-ամյա հորը:

Այս բոլորից հետո պարզ պետք է լինի, որ ես ծագումնաբանորեն չէի կարող ան- տարբեր դիտորդ լինել, երբ իմ ժողովրդին նորից վտանգ էր սպառնում:

Ինչ վերաբերում է աշխարհահայացքիս, ապա ես ինձ իսկական կոմունիստ եմ հա- մարում, չնայած ՄՄԿԿ-ից ինքնակամ դուրս եմ եկել դեռ 1989թ. նոյեմբերին, կուստոմ- սը ո՞մանց նման չեմ այրել խելագարված ամբոխների առջեւ, այլ համապատասխան գրավոր հայտարարությամբ ուղարկել եմ Գորբաչովին, երբ համոզվել եմ, որ կուսակ- ցության ղեկավարությունը դավաճանել է սոցիալիզմին, ծախվել է միջազգային իմ- պերիալիզմին եւ բարեփոխումների քողի տակ բուրժուական ռեֆորմացիա է իրա-

104

գործում: Ես եղել ու մնում եմ սոցիալիզմի վեհ գաղափարների ու իդեալներին նվիր- ված, քանի որ նրանք չեն մեղավոր, որ ժողովուրդների իրական եղբայրությամբ հյուսված մեր եզակի ու անկրկնելի հզոր պետությունը կործանվեց մի քանի ռենե- գատների ու օտարերկրյա հետախուզությունների կողմից հավաքագրվածների ջան- քերով, որոնք հմտորեն օգտագործեցին ժողովուրդների մոլորությունը:

Ազգային հարցում ինտերնացիոնալիստ եմ, բայց իմ հարազատ ժողովրդի ու վ- տանգված հայրենիքի շահերը առաջնահերթ եմ համարում եւ միշտ պատրաստ եմ ե- դել պաշտպանելու այն թե՛ խոսքով եւ թե՛ զենքով: Երբեք ազգամիջյան բախումների սադրիչ, կազմակերպիչ կամ կողմնակից չեմ եղել, գործել եմ անհրաժեշտ պաշտպա- նության պայմաններում: Որպես հմուտ պրոֆեսիոնալ զինվորական պաշտպանել եմ հարծակման ենթարկված իմ ժողովրդին: Պետք է խոստովանեմ, որ անհրաժեշտ պաշտպանության ընթացքում մեծ վնաս եմ հասցրել թշնամուն, հնարավոր է՝ նաեւ ամենը մարդկանց, չնայած միշտ գործել եմ ասպետական օրենքով ու պատերազմի կանոններով՝ առանց ազգամոլության եւ ինձ համար անընդունելի դաժանության: Հակառակորդ կամ թշնամի եմ համարել ոչ միայն ազերիներին, այլեւ այն ժամանակ նրանց օժանդակող ռուսներին եւ մեր ժողովրդի դեմ զենքով դուրս եկած այլազգիներ- ին:

Որքան ավելի ենք հեռանում արցախյան ազատամարտի ֆիդայական փուլի իրա- դարձություններից, այնքան ավելի ակնհայտ է դառնում հայ կամավորական աշխար- հագորի հաղթանակների ու դառը պարտությունների ճշմարտացի տարեզրության անհրաժեշտությունը, քանի որ նույն պատմությունները կարող են կրկնվել այլ պայ- մաններում: Սույն մեմուարները նվիրված են դրան եւ, երեւի, առաջին փորձն է հասա- րակությանը ներկայացնելու մեր նոր ազգային հայրենական պատերազմի հետ կապված իրադարձությունները, որոնց կենտրոնում է եղել զրքի հեղինակը: Ես նկա- րագրում եմ միայն 1989-1992 թվականներին տեղի ունեցած այն դեպքերն ու մար- տական գործողությունները, որոնց անմիջական մասնակիցը կամ կազմակերպիչն եմ եղել, այսինքն՝ ուրիշների ասածներով կամ պատմածներով չեմ ղեկավարվել: Իմ ունակությունների սահմաններում փորձել եմ ցույց տալ արցախյան ազատամարտի զլխավոր եւ միակ հերոսի՝ ժողովրդական կամավորական աշխարհագորի դերը Ար- ցախի եւ Հայաստանի անվտանգության համար մղված պայքարում:

Գիրքը գրվել է 1993-1995 թվականներին՝ դեռեւս չավարտված պատերազմի թարմ հետքերով, հետագայում ենթարկվել է իմ անձնական ցենզուրային, ազատվել է ար- դարացի, բայց խիստ քննադատական բնույթ կրող որոշ հատվածներից, որոնք ներ- կային բարդ ու անորոշ ռազմաքաղաքական պայմաններում կարող են կրքերի բոր- բոքումն առիթ հանդիսանալ:

Ես չեմ ձգտել գունագարդել իրականությունը հայ քաջորդիների արյան գույնով կամ արյան վերաբերյալ դատարկաբանությամբ, աշխատել եմ լինել անաչառ ու չա- փից դուրս անկեղծ ու ճշմարտացի՝ հաշվի չառնելով կեղծ դիվանագիտության կա- նոնները: Ռազմաքաղաքական ընդհանրացումներում արտահայտել եմ իմ անձնա- կան մարտական փորձից ու աշխարհահայացքից բխող տեսակետներ, որոնք դուր չեն գա այսօրվա մեր կառավարիչներին եւ այլ «ուժեղների»:

1993

ՔԱՍ

1988թ. փետրվարի սումգայիթյան ցեղասպանությունը չէր կարող կազմակերպված լինել միայն Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից: Սովետական Միությունը եւ ՄՄԿԿ-ն իր ամենագոր քաղաքապետական կոտորածը կանխամտածված եւ թույլատրված է եղել «պեղստորոյկայի» գլխավոր ճարտարապետի եւ նրա հանցախնքի կողմից...

Ղարաբաղյան հարցի վերաբերյալ գորրաչափյան վարչակազմի անհեթեթ ու սադրիչ որոշումները եւ դրանց իրագործման նպատակով կիրառվող ուժային մեթոդներն էլ ավելի էին ապակայունացնում իրադրությունը Հայաստանում եւ ամբողջ Անդրկովկասում: Սովետական բանակի եւ ներքին զորքերի զորամասերը ոչ միայն օժանդակում էին Ադրբեջանի հայաթափմանը, այլև հենց իրենք էին թափում հայ խաղաղ բնակչության ու սակավազոր ինքնապաշտպանության ջոկատների մարտիկների արյունը, ադրբեջանական ՕՍՕՆԻ եւ բանակային զորամասերի առջեւ ճանապարհ էին հարթում հայերի ցեղասպանությունը շարունակելու համար: Այդ նպատակն էր հետապնդում, օրինակ 1991թ. «Օղակ» օպերացիան՝ ռուսական ու ադրբեջանական զորքերի համատեղ հարձակումը Շահումյանի եւ Մարդակերտի շրջանների վրա, 1992թ. ամռանը...

1989թ. Հայաստանի կոմկուսի եւ պետական իշխանության գործունեությունն արդեն կաթվածահար էր դարձրած շարժմանը: Սովետական Հայաստանի դեկավարների երկակի վիճակը, սեփական ազգային զորամիավորումների բացակայությունը նրանց գրկել էին երկրի պաշտպանության կազմակերպման հնարավորությունից: Այդ դեկավարների կոպիտ սխալներից մեկն այն էր, որ նրանք չցանկացան ժամանակին անջատվել սոցիալիզմի դավաճման թուրճուակյան ռեֆորմիստներից եւ մնացին այդ վերասերվածների եւ քաղաքական ռեժիմների ենթակայության տակ, ռիսկ չարեցին իրենց ձեռքը վերցնելու արցախյան շարժման ղեկավարությունը եւ ժողովրդի պաշտպանության կազմակերպման նախաձեռնությունը, որի համար ունեին անչափ ավելի մեծ հնարավորություններ, քան «Ղարաբաղ» կոմիտեն:

Հայաստանում եւ Արցախում ստեղծված ծայրաստիճան բարդ իրադրության ու անիշխանության պայմաններում ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործն իրենց վրա վերցրեցին ոչ պաշտոնական կազմակերպությունները: Թվում էր, թե այդ կազմակերպությունները միակամ են մտնում հայոց համազգային շարժման մեջ, սակայն, իրականում, նրանցից շատերը հետապնդում էին իրենց սեփական քաղաքական կամ մերկանտիլիստական նպատակները: Եթե հանրահավաքների հարթակներից այդ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներն արտահայտում էին արտաքննապես նույնաբնույթ մտքեր ու կոչեր, ապա իրական կյանքում գործում էին միմյանցից անկախ: Պարզապես համազգային վերագործնքի վիթխարի թափը եւ մեր ժողովրդի քաղաքական հասունության բացակայությունը չէին թույլատրում տեսնելու այդ:

Օգտվելով հանրնդհանուր քաոսից ու անիշխանությունից՝ կտրուկ կերպով ակտիվացան հասարակության գորշ եւ հանցավոր տարրերը: Ղարաբաղյան շարժման ալիքի վրա մակերես դուրս եկան բազմաթիվ հրոսակախմբեր, որոնց մեջ աչք էին ընկնում այսպես կոչված «վայրենիները»: Նրանք պարբերաբար հայտնվում էին սահմանամերձ գոտիներում եւ «ոչխարի պատերազմ» մղում ազերիների դեմ: Եթե նրանց չէր հաջողվում ավար ձեռք բերել՝ հաճախ քշում տանում էին իրենց հայրենակիցների եւ պետական տնտեսությունների անասունների: Երբեմն էլ հեռու տարածությունից կրակ էին բացում ներքին զորքերի պահակակետերի կամ ադրբեջանական գյուղերի ուղղությամբ: Նրանց տերմինաբանությամբ դա կոչվում էր «բոյ տալ»:
 Վերադառնալով իրենց որջեր՝ առասպելներ էին պատմում կատարած «վիրագործությունների» մասին եւ դրա հիման վրա հատուկ վերաբերմունք պահանջում հարկերի, ռեկետի եւ կողոպտուի իրավունք:

1989թ. մասսայական դարձան հարձակումները ուսումնական հաստատությունների ռազմագիտության կաբինետների, ռազմականացված հիմնարկների, միլիցիայի բաժինների, դոսաֆի տեխնիկական դպրոցների, հակակարկտային հրետանու կրակակետերի, պայթուցիկ նյութերի պահեստների եւ այլ օբյեկտների վրա՝ զենք ու հանդերձանք ձեռք բերելու նպատակով: Այն ժամանակ հանրապետությունում չգտնվեց իրադրությունը վերահսկող մի միասնական կենտրոն, որն ընդունակ լիներ կանոնավոր ձեռով լուծել պաշտպանության կազմակերպման հարցերը: Թե որքա՞ն նյութական արժեքներ ոչնչացվեցին, փոշիացվեցին ու թալանվեցին խելագարված ամբոխների կողմից՝ միայն աստված գիտե:

Ղարաբաղյան շարժման սկզբին մեծ զսպվածություն ու խաղաղասիրություն էր ցուցաբերում Ադրբեջանի հետ սահմանամերձ շրջանների գյուղացիությունը, եւ դա պատահական չէր: Սովետական իշխանության տարիներին մարդիկ ընտելացել էին իրենց հարեանների հետ համերաշխ ու խաղաղ ապրելուն, չէին ցանկանում նրանց հետ գծտվել, առավել եւս՝ կռվել: Ի տարբերություն հանրապետության կենտրոնական շրջանների ու մայրաքաղաքի բնակչության, որն իր կաշվի վրա չէր զգում հետզհետե ավելի բորբոքվող հակամարտության հետեւանքը, փաստորեն անպաշտպան ու բախտի քմահաճույքին թողնված այդ գյուղացիները ներքնապես քննադատորեն էին տրամադրված մայրաքաղաքի հանրահավաքներում հնչող կոչերի հանդեպ, բայց, վերջիվերջո, նրանք էլ անխուսափելիորեն ներքաշվեցին պատերազմի մեջ:

ՀՀԿ-ն, ՀԱԲ-ը, ԱԽՄ-ը եւ այլ կազմակերպություններ հանրահավաքներում արտահայտվող հասարակական կարծիքի ազդեցության տակ ինքնապաշտպանության միասնական հրամանատարության ստեղծման անհաջող փորձեր էին կատարում: Մի քանի անգամ ներկա են եղել այդ նպատակով հրավիրված ժողովներին եւ սրտի մեծ ցավ են զգացել՝ տեսնելով, թե ի՞նչ տեսակ մարդկանց ձեռքը է տվել իր ճակատագիրը սովետական իշխանության տարիներին աննախադեռ վերածնունդ եւ բազմակողմանի վերելք ապրած, աշխարհի բարեկիր ժողովուրդների շարքում իր արժանի տեղը գրաված մեր աշխատասեր ու տաղանդավոր ժողովուրդը:

ՀՀԿ-ն, որն ամենակազմակերպված քաղաքական ուժն էր, ձգտում էր իրեն ենթարկել ինքնապաշտպանության խայտաբղետ ուժերը: Այդ հարցում նրա գլխավոր մրցակիցը էր ՀԱԲ-ը, որը կարողացել էր հարաբերաբար կանոնավոր ռազմական համակարգ ստեղծել եւ շատ էր գովաբանվում լրատվական միջոցներով: Սակայն ՀԱԲ-ն իր դիլետանտ «սպարապետների» հետ միասին, արտաքուստ գեղեցիկ, բայց ներքուստ փուչ ընկույզ էր, որը ՀՀԿ-ն շատ հեշտ կտորեց: Մյուս կազմակեր-

պություններն էլ չէին ցանկանում կորցնել իրենց ձեռք բերած դիրքերը, նրանց առաջնորդները պայքարում էին որեւէ իշխանության հասնել:

Համախմբման նպատակով հրավիրվող ժողովները վերածվում էին անբովանդակ, գոռոզամիտ ու պատվախնդրությամբ լիցքավորված անարդյունավետ բանավեճերի: Իրենց կամայականությամբ գործող խմբապետներին այդպես էլ չհաջողվեց համաձայնության գալ պաշտպանության միասնական ու կառավարելի համակարգ ստեղծելու հարցում: Խմբապետներից ոմանք նեղմիտ ու հանցավոր հատկանիշների տեր երիտասարդներ էին եւ փորձում էին պղտոր ջրում իրենց «փայլը» որսալ: Կարծում են, որ երկրի պաշտպանության համար ոչ մի արժեք չեն երկարացրել այդ պատահական «սպարապետների» հայրենասիրական ցուցադրական դրսեւորումներն էլ էին բխում թեթեւամտությունից կամ անձնական շահերից: Հակառակ դեպքում նրանք անվերապահորեն կհամախմբվեին ու կենթարկվեին իրենց ընտրած կենտրոնական հրամանատարությանը:

Սի այնպիսի իրավիճակ էր ստեղծվել, երբ ազգի գիտակից որդիները՝ համարյա անզեն, երկրի սահմաններն էին պաշտպանում եւ օգնության հասնում Արցախի իրենց հայրենակիցներին, մինչդեռ ոմանք էլ պետական գույքի, տեխնիկայի, զենքի ու հանդերձանքի թալանով ու դրանց առելուրով էին զբաղված: Մերկախոս չլինելու համար բերեմ միայն մի երկու օրինակ այն ժամանակվա իմ անձնական փորձից: 1991թ. փետրվար ապրիլ ամիսներին «Օղակ» օպերացիայի մայրօրյակին, երբ սովետական բանակի եւ ներքին գործերի ստորաբաժանումներն արդեն հայաթափում էին Ադրբեջանը, իսկ հայկական գյուղերի պարզունակ ինքնապաշտպանության ու խաղաղ բնակչության դեմ օգտագործվում էին ուղղաթիռներ եւ ամեն տեսակի զրահատեխնիկա, ԳԳ ԳԽ պաշտպանության հանձնաժողովի նախագահ Վազգեն Սարգսյանը իմ առաջարկությամբ, ինձ հանձնարարեց հայտնաբերել եւ վերադարձնել դոսաֆից հափշտակած զրահամեքենաները: Մենք մտադիր էին դրանց վրա տեղադրել դեռեւս բացակայող զնդացիներ եւ այդ զրահամեքենաներով զինել հատուկ զնդի գոնե մի երկու ստորաբաժանում: Դրա համար նա ինձ տրամադրեց հատուկ զնդի Ջիվան Աբրահամյանի 1-ին եւ Սուրեն Կարապետյանի հետախուզական վաշտերը:

Արովյան քաղաքից հյուսիս-արեւելք գտնվող գյուղերի տարածքում հայտնաբերել էինք երկու USLP կոչվող զրահամեքենա, որոնք գտնվում էին սիլոսի հորերում ու ձյան հաստ շերտի տակ: Երբ իմ տղաները սկսել էին մեքենաներն ազատել ձյան շերտից, մեզ շրջապատեցին մոտ 15 ավտոմատավորներ: Ջիվանին մի քանի զինվորների հետ անմիջապես ուղարկեցի Արովյանի միլիցիայի բաժնից օգնություն խնդրելու, իսկ ինքս անցա բանակցությունների: Այդ զինված տղաներին բացատրում էի, որ Վազգեն Սարգսյանի հրամանով մեքենաները տանում ենք վերանորոգելու եւ մարտերում օգտագործելու համար, սակայն դա չէր ազդում նրանց վրա: Միայն Արովյանի միլիտերի տեղակալի հետ տաս հոգուց բաղկացած օպերատիվ խմբի եւ Ջիվանի հետ գտնվող մեր մարտիկների հայտնվելը ստիպեց այդ տղաներին ցրվել: Այդ հրոսակախմբի թզուկ խմբապետը ամեն մի մեքենայի համար պահանջում էր 20 հազար ռուբլի:

Բազմաթիվ նման դեպքերից հիշատակման է արժանի նաեւ Երեւանի կենտրոնում տեղի ունեցած հետեւյալ դեպքը: Իմ հետախույզները տեղեկացրին, որ այրաղաց կոմբինատում տանկ է թաքցրած, որի «տերերը» ուզում են այն վաճառել: Մարտ ամսի վերջին իմ խումբը ժամանեց կոմբինատ: Պահակային ծառայության պետը տանկի մասին ոչինչ չգիտեր կամ չկամեցավ ոչինչ հայտնել: Ես հեռախոսով կապվեցի իր տանը գտնվող ձեռնարկության տնօրենի հետ եւ խնդրեցի գալ կոմբի-

նատ: Այդ ընթացքում մուտքի դարպասի մոտ հավաքվեց ազդեցիվորեն տրամադրված երիտասարդների մի խումբ: Տղաները պատմեց էին կազմել եւ թույլ չէին տալիս, որպեսզի մեր քարշիչ մեքենան անցնի: Կոմբինատ ժամանած տնօրենը նույնպես ոչինչ չկարողացավ ինձ ասել տանկի մասին: Ես նրան տվեցի Վազգեն Սարգսյանից ստացած մանդատը եւ պահանջեցի՝ թույլ տալ զննել կոմբինատի տարածքը: Այրաղացի գլխավոր շինությունից ոչ հեռու հայտնաբերեցինք փայտե վահանակներով քողարկված զրահամեքենան, որը ոչ թե տանկ էր, այլ դոսաֆից առեւանգված USLP: Նոր էինք «Ուրալը» մոտեցրել մեքենան բուքսիի վերցնելու, երբ հայտնվեցին երեք մեծահասակ տղաներ, իսկ նրանց ետեւից՝ երիտասարդների սրիկայախումբը: Նրանք նորից փակեցին մեր դուրս գալու ճանապարհը, իսկ խմբի մեծահասակ պարագլուխը հայտարարեց, որ թույլ չի տա տանել իր սեփականությունը, եթե նրան չվճարենք ոչ ավել ոչ պակաս, քան 80 հազար ռուբլի, որն ինքը իբր վճարել է ռուս զինվորականներին: Այդ տակնալի լկտիությունն ի վերջո ինձ հանեց համբերությունից: Վերջերս իմ մարտիկներից մեկի ավտոմատը, լիցքավորեցի, ուղղեցի սրիկայախմբի պարագլուխների վրա եւ խոստացա անմիջապես զնդակահարել այդ «բիզնեսմեններին», եթե չիեռանան ու ճանապարհը չբացեն: Երեք սրիկաները չհամարձակվեցին հանել թիկնոցների տակ քողարկված զենքերը եւ ծկեցին չխաղաղի գլխավոր շենքը, իսկ երիտասարդների սրիկայախումբը փախուստի դիմեց: Մեքենան բարեհաջող դոսաֆի տեխնիկական դարոց հասցրեցինք, որտեղ արդեն հավաքել էինք տարբեր տիպի տաս զրահամեքենա եւ հատուկ զնդի Ջիվանի ու Սուրենի վաշտերի տղաների ուժերով վերանորոգում էինք շարքից դուրս բերվածները:

Իհարկե, այն ժամանակ մեր հանրապետությունում տիրող քաոսային իրավիճակն ուներ ոչ միայն սուբյեկտիվ պատճառներ, այլեւ բխում էր օբյեկտիվորեն առաջացած հանգամանքներից, որոնք աստիճանաբար հարթահարվում էին պետական կառավարման եւ պաշտպանության կազմակերպման փորձ չունեցող մեր վարչակազմի, Գերագույն խորհրդի պաշտպանության հանձնաժողովի եւ նրա աշխատանքներին օժանդակող կազմակերպությունների ու առանձին անհատների ջանքերով: Սակայն պետք է խոստովանել, որ «բարեփոխումների» հետեւանքով ծագած քաոսային իրավիճակը շատ թանկ նստեց մեր ժողովրդի վրա եւ ողբերգական դարձավ Ադրբեջանում բնակվող մեր մոտ կես միլիոն հայրենակիցների ճակատագրի համար:

ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍԿՈՒՄ ԵՆՔ ԱՆՉՐԱԺԵՇՏ ՊԱՇՏՊԱԼՈՒԹՅԱՆ

1989թ. սկզբին ես փորձեցի պահեստային սպաներից օպերատիվ խումբ ստեղծել եւ զբաղվել ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործնական հարցերով մեր սահմանամերձ շրջաններում, բայց դա ինձ չհաջողվեց: Զինվորականները հավատարմության երդում էին տվել սովետական իշխանությանը, սովոր էին միայն պետերի հրամաններ կատարելուն, չէին ցանկանում նախաձեռնություն ցուցաբերել եւ ինքնուրույն որոշումներ կայացնել: Բացի այդ, նրանք չէին պատկերացնում, որ ԽՍՀՄ-ը երբեւէ կարող է կործանվել եւ սպասողական դիրք էին զբաղվել:

Սակայն, ինչպես ասում են, լավ որսորդին որսը ինքն է գտնում: Կոնդ թաղամասի տղաները, որոնք լսել էին իմ նպատակների մասին, ապրիլի սկզբին ներկայացան ինձ եւ առաջարկեցին, որ իրենցից ջոկատ կազմեն, ռազմական պատրաստություն տան եւ իրենց օգնությամբ իրականացնեն իմ մարտական ծրագրերը: Տղաները պատրաստակամ էին անվերապահորեն կատարել իմ բոլոր պահանջները եւ ենթարկվել զինվորական կարգապահության կանոններին: Կոնդեցիք ջոկատի ավագ ընտրեցին Վաչագան Չիբուխչյանին, որն իր համար ու եռանդուն բնավորության համապատասխան կրում էր «Չուզում Վաչո» մականունը: «Կոնդ» ջոկատը դարձավ իմ հավատարիմ «անձնական» ստորաբաժանումը:

Հունիսի կեսին Վաչագանն ինձ հայտնեց, որ մի կազմակերպությունից ժամանակավորապես վերցրել է երկու ԳԱԶ-69 եւ մեկ բեռնատար մեքենա, որոնք կարող են ապահովել մեր մարտադրամները: Ջոկատի մարտական պատրաստությունն ավարտված էր, եւ մենք դուրս եկանք սահմանամերձ շրջաններ: Անցանք Նախիջեւանի ամբողջ սահմանագծով, հետախուզեցինք եւ քարտեզների վրա նշեցինք ազերիների հենակետերն ու մերձին գործերի պահակակետերը, շփման մեջ մտանք սահմանապահ ծառայություն կատարող տարբեր կազմակերպությունների եւ տեղական ինքնապաշտպանության ջոկատների հետ: Այդ աշխատանքներին զուգընթաց զբաղվում էինք սահմանամերձ գյուղերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման եւ ջոկատների մարտական պատրաստության գործով:

Ջանի որ «Կոնդ» ջոկատն իմ առաջին միավորումն էր եւ ամենուրեք ուղեկցում էր ինձ եւ ապահովում կատարվող աշխատանքների ընթացքը, անհրաժեշտ են համարում անվանել այդ ջոկատի առաջին մարտիկներին.

- Վաչագան Չիբուխչյան
- Ռուբեն Ալեքսանյան
- Կարեն Թարխանյան
- Արսեն Մարկոսյան
- Գրիգոր Հարությունյան

- Հրանտ Միլիտոսյան
- Սարգիս Դրոշակիրյան
- Մնացական Ալեքսանյան
- Լեւոն Մանուկյան
- Գետրոզ Եղիազարյան

- Անդրանիկ Շահվերդյան
- Հովհաննես Հովհաննիսյան
- Լեւոն Սարիբեկյան
- Սեյրան Սաֆարյան
- Արայիկ Ենոբյան
- Կարեն Ալալարյան
- Նիկոլաս Հովսեփյան

- Վանիկ Հարությունյան
- Հայկ Առաքելյան
- Հայկ Ալեքսանյան
- Արտաշես Չորանյան
- Գագիկ Իսախանյան
- Սենիկ Ալեքսանյան

Մենք սերտ կապերի մեջ էին Վալքի, Սիսիանի, Գորիսի, Կապանի շրջանների երկրապահ եւ այդ շրջաններում տեղակայված «կուսակցական» ջոկատների հրամանատարների եւ մարտիկների հետ: Այն ժամանակ ամեն մի կազմակերպություն ինքն էր որոշում իր զինուժի մասնակցության տեղը, ժամանակը եւ ձեւը՝ սահմանների հսկողության եւ պաշտպանության գործում: Այդ կազմակերպությունների առաջնորդների տարածայնություններն ու իշխանության համար նրանց միջեւ մղվող պայքարն արտացոլվում էր «կուսակցական» ջոկատների փոխհաղաբերություններում եւ մասնատվածության հիմնական պատճառներից մեկն էր: 1989թ. ամռանը Երեզնիսի եւ Վալքի շրջաններում տեղակայված էին ՀՀԵ-ի, ՀԱԲ-ի, ԱԻՄ-ի, ՀՅԴ-ի ենթակայության տակ գործող 20-25 հոգանոց սակավազոր ջոկատներ, որոնք միմյանց հետ համարյա թե չէին շփվում: Խաչիկ գյուղի տներից մեկում տեղակայված ու որսորդական հրացաններով զինված երիտասարդ ուսանողների եւ նրանց տարեց հրամանատարի հետ խոսակցությունից կարելի էր միայն կտահել, որ նրանք դաշնակցականներ են: Խնձորուտ գյուղի մտակայքում տեղակայված էին ՀԱԲ-ի եւ ՀՀԵ-ի ջոկատները, որոնք միմյանց հետ չէին համագործակցում: Այդ երկու ջոկատներում էլ, բացի մի քանի ՏՕՁ տիպի ու որսորդական հրացաններից, ուրիշ զենք չկար: Սիսիան Բարձրունի գյուղում գտնվող ԱԻՄ-ի ջոկատն ուներ ավտոմատներ, կարաբիններ եւ մեկ ձեռքի զնդացիր: Նույն իրավիճակն էր տիրում նաեւ մյուս բոլոր սահմանամերձ շրջաններում:

Սեպտեմբերի սկզբին վերադարձանք Երեւան՝ տղաներին մի փոքր հանգիստ տալու եւ մեր հետագա գործողությունները ծրագրելու: Շրջաններում մեր ծավալած գործունեության մասին բարի լուրեր էին տարածվել մայրաքաղաքում, եւ հենց որ հայտնվեցի իմ աշխատավայրում՝ Երեւանի քիմիական տեխնիկումում, միաժամանակ ինձ դիմեցին ֆիդայական շարժման մի շարք կազմակերպիչներ՝ Լեոնիդ Ազգադյանը, Աշոտ Նավասարդյանը, Ադասի Աղջակյանը եւ ուրիշներ: Նրանք խնդրում էին, որ ես անձամբ իրենց կազմակերպած ջոկատների անձնակազմին մարտական պատրաստություն տամ, որից ես չէի կարող հրաժարվել: Կազմեցի 3 անսլավ համար նախատեսված ուսումնական ծրագիր, պարապմունքների զրաֆիկ եւ 1989թ. սեպտեմբերի 5-ից անցա տարբեր կազմակերպությունների 30-50 հոգուց բաղկացած ջոկատների մարտական պատրաստությանը: Պարապմունքները սկսվում էին առավոտյան ժամը 8-ին եւ ավարտվում կեսգիշերին:

Երեւանի քիմիական տեխնիկումի ռազմագիտության ու սպորտի ուսումնական բազան լավագույններից էր հանրապետությունում: Բացի հարմարավետ ու գերազանց կահավորված ռազմագիտության կաբինետից, ուներ հրաձգարան եւ երկու սպորտդահլիճ: Հրաձգային զենքերից ունեի 17 տարբեր մոդիֆիկացիայի 5,6 մմ հրացաններ, էլեկտրոնային լազերային եւ պնեւմատիկ հրացաններ, ատրճաճակներ, 5 ուսումնական ինքնաձիգ, ՏՕՁ տիպի հրացանների համար՝ 70 հազար փամփուշտ, եւ մարտական պատրաստության համար անհրաժեշտ այլ միջոցներ: Այդ

հարուստ ուսումնական բազան եւ օգտագործում էի ջոկատների նախապատարտման համար, իսկ տեխնիկումի սովորողների հետ դասերը ժամանակավորապես դադարեցրել էի՝ նախապես համաձայնության գալով տեխնիկումի տնօրեն Արամիս Խաչատուրի Ղուշչյանի հետ:

Նոյեմբերի վերջին եօթրյա դաշտային զորավարություններ անցկացրի բոլոր ջոկատների մոտ 400 մարտիկների հետ՝ Աբովյանի շրջանի Ձառ գյուղի մոտ գտնվող իմ նախկին հրթիռային բազայի տարածքում՝ Գեղամա լեռնաշղթայի լանջերին: Կատարելագործվեցին ջոկերի եւ դասակների զործողությունները՝ հարձակողական եւ պաշտպանողական մարտերում, ուսումնասիրվեցին խրամատավորման, քողարկման, ակննապատման եւ զանազան այլ մարտավարական հարցեր: փորձարկվեցին ինքնաշեն զենքերի մի քանի տեսակներ: Այդ ինքնաշեն զենքերը հաճախ դժբախտ պատահարների պատճառ էին դառնում, եւ մեր մարտիկները վախենում էին դրանք գործածել, իսկ ես ընդհանրապես դրանք զենք չէի համարում, սակայն, մարտական զենքի բացակայության պայմաններում, անհրաժեշտ էի համարում մեր պահակակետերում ունենալ զոմե ձեռքի ինքնաշեն նռնակներ: Նռնակների զործադրման հետ կապված պատահարները տեղի էին ունենում երկու հիմնական պատճառով՝ մի դեպքում կարճ էին կտրում պայթուցիչ քուղը, իսկ մյուս դեպքում՝ նետողը ճիշտ չէր կարողանում հաշվարկել եւ քուղը այրելուց հետո հապաղում էր: Տղաների անվստահությունը վերացնելու համար՝ նորից բացատրեցի ինքնաշեն նռնակների նախապատրաստման եւ զործադրման կարգը, անձամբ մի քանի նռնակ նետեցի տարբեր դիրքերից, որից հետո տղաները համարձակացան: Օգտագործեցին 50-ից ավելի տարբեր կառուցվածքի նռնակներ, որոնցից առավել արդյունավետ դուրս եկան 500 եւ 700 գրամանոց սպորտային իմ պատրաստած նռնակները, որոնք ամբողջովին բաժանվում էին մանր բեկորների եւ խոցում 20-50 մետրի վրա տեղադրված թիրախները: Վեց այսպիսի նռնակներ ես անձամբ օգտագործել եմ աղբեջանական Քյարձաչաթախ գյուղը գրոհելիս:

Այսպիսով, Երեւանի քիմիական տեխնիկումի ռազմագիտության եւ սպորտի ուսումնական բազայի վրա միայն 1989թ. 2-րդ կեսին մարտական պատրաստություն ստացան 8 երկրապես ջոկատներ:

Դրանք էին՝

- «Կոնդ» ջոկատը, որի ավագն էր Վաչագան Զիրուխչյանը,
 - ԲԳԸ-ի Վղասի Արշակյանի կազմակերպած ջոկատը, որի հրամանատարներն էին ազգային հերոս Ջիվան Աբրահամյանը եւ Սուրեն Կարապետյանը,
 - ՍԽՄ-ի Աշոտ Նավասարդյանի կազմակերպած ջոկատը,
 - Լեոնիդ Ազգալոյանի ջոկատը,
 - «Սուսա Լեռ» ջոկատը՝ նույնանուն ավանից,
 - Վայքի շրջանի Բարձրունի գյուղի ինքնապաշտպանության ջոկատը,
 - Հայարդնախագիծ ինստիտուտի ջոկատը, որի ավագն էր Վլադիմիր Գրիգորյանը:
- Բացի այդ, միանսյա ծրագրով հրամանատարական պատրաստություն ստացավ ԲԳԸ-ի Երեւան քաղաքի շրջանային շտաբների անդամների 30 հոգուց բաղկացած խումբը, որի ավագն էր Վոլոդյա Գովհաննիսյանը:

Ավելորդ չէր լինի նշել, որ Ջիվան Աբրահամյանի, Սուրեն Կարապետյանի, Վաչագան Զիրուխչյանի եւ մյուս՝ իմ պատրաստած ջոկատների, մարտիկները կազմեցին 1990թ. ստեղծված հատուկ զմրի անձնակազմի ու հրամկազմի հիմնակորիզը, զնդի, որը դարձավ Հայաստանի Հանրապետության առաջին կանոնադր զորամիավորումը եւ մեծ դեր խաղաց դեռեւս անկանոն վարվող պատերազմում:

1990թ. հունվար փետրվար ամիսներին «Կոնդ» ջոկատի հետ նորից գտնվում էի Նախիջեւանի սահմանամերձ շրջաններում, զբաղվում էի ինքնաշտպանության ուժերի ռազմահոգեբանական պատրաստությամբ: Նույնիսկ տեխնիկումի շարժական կինոապարատուրան էինք վերցրել եւ գյուղերի ակումբներում ռազմահայրենասիրական ու ռազմաուսումնական ֆիլմեր էինք ցուցադրում:

Այն ժամանակ ես համարում էի, որ Արցախի ժողովրդի դեմ բռնությունների եւ տեղահանման փորձերի դեպքում, մենք պետք է թիրախ դարձնենք բուն Ադրբեջանից կտրված Նախիջեւանը, մարտական գործողություններ ծավալենք նրա տարածքում՝ հաշվի առնելով ներքին գորքերի ներկայությունը սահմանի երկու կողմերում: Հենց այդ կապակցությամբ ուսումնասիրում էի մեր հավանական հարվածների ուղղությունների ու մոտ ապագայում սահմանամերձ գոտիներում համապատասխան զինուժի եւ հրետանային ստորաբաժանումների ստեղծման հնարավորությունները:

Այս բոլորը կարող է մի քիչ ֆանտաստիկ թվալ, բայց, ինչ արած, այն ժամանակ մենք իրոք կլանված էինք մնան մտահոգացումներով եւ գործում էինք այդ ուղղությամբ:

ԲԱՐՁՐՈՒՆՈՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ «ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ» ԶՈՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՀԵՏ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԼՈՒՐՋ ՀԱԿԱՅԱՐՎԱԾԸ ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴԻՆ

1990թ. փետրվարի 26-ն էր. մի քանի օր էր, որ կոնդեցիոների հետ վերադարձել էինք Վայքի շրջանից, երբ կեսգիշերին ահագանգ ստացա՝ Ջերմուկում գտնվող ՀԱԲ-ի ջոկատի ղեկավար Աղասի Կարապետյանից: Նա ինձ հաղորդեց, որ ուղղաթիռից մի քանի անգամ հրթիռակոծվել է Բարձրունի գյուղը, իսկ աղրբեջանական Ք-յարմաչաթախ գյուղի շրջակայքում ազերիները խոշոր ուժեր են կուտակում, խնդրեց ինձ շտապ գալ Բարձրունի եւ ղեկավարել պաշտպանությունը:

Ես անմիջապես տագնապ հայտարարեցի «Կոնդ» ջոկատին: գիշերվա ժամը 3-ին մեկնեցիք Բարձրունի եւ առավոտյան ժամը 6-ին գյուղում էինք: Գյուղի բնակիչների մի մասը մեքենաներով լքում էր բնակավայրը: Առաջին հերթին Բարձրունուց դուրս եկող ճանապարհի վրա իմ տղաներից պահակակետ նշանակեցի՝ տղամարդկանց փախուստը կանխելու, այնուհետև՝ գյուղխորհրդի ղեկավարներին առաջարկեցի քաջատրական աշխատանք ծավալել բնակչության մեջ. մարդկանց հաղորդել, որ մենք երաշխավորում ենք նրանց անվտանգությունը՝ չնայած ես դրանում դեռեւս համոզված չէի: Նրանք առաջադրանքը կատարեցին, իսկ ինքնապաշտպանության ակտիվիստները պահակակետում փոխարինեցին իմ տղաներին եւ այլևս ոչ մի տղամարդու թույլ չէին տալիս լքել գյուղը:

Մտավորապես ժամը 8-ին Բարձրունիում հայտնվեցին ներքին զորքերի գունդարտակի հրամանատարն ու քաղաքական գծով նրա տեղակալը, որոնք հակառակ կողմում տեղի ունեցող ազերիների կուտակումների եւ ներքին զորքերի պահակակետերի անհայտացման վերաբերյալ ոչ մի տեղեկություն մեզ չհայտնեցին: Այդ սպաներին ես հարցրի, թե ինչպե՞ս է գործելու նրանց պահակակետի լեյտենանտն իր զինվորներով եւ երկու ԲՄՊ-ով, եթե Նախիջեւանի կողմից հարձակվեն նրանք մեզ օգնելու՞ են, թե՞ ոչ: Սպաները խուսափեցին պատասխանից եւ ասացին, որ վերադասից ոչ մի ցուցում չունեն: Ես նրանց նախազգուշացրեցի, որ, ազերիների հարձակման դեպքում, պահակակետի անձնակազմին զինաթափելու են, եթե զինվորները չցանկանան մեզ աջակցել: Գունդարտակի հրամանատարը խնդրեց, որ նման բան չանեն, եւ խոստացավ իր հրամանատարությանը հաղորդել այն կողմի ներքին զորքերի անհայտացման ու ազերիների կուտակումների մասին, որից հետո, նրա ասելով, կոնկրետ որոշում կընդունվի: Այդ սպաներին մեր կողմը քաշելու համար՝ Վաչագան Զիբուխյանին հանձնարարեցի մի պարկ լցնել պահածոներով, երշիկներով, օղու շշերով եւ այլ սննդամթերքով ու առաջարկել մթերքի կարիք գագող սպաներին: Նվերն ընդունվեց, իսկ քիչ անց, քե՛ֆները՝ «լավ», հրամանատարները մեկնեցին գյուղից: Լեյտենանտին նրանք ասել էին, որ հարձակման դեպքում ժամանակավորապես ինձ տան մի քանի ավտոմատ ու փամփուշտներ, իսկ մարտական մեքենաներն ու զինվորներին դուրս բերի գյուղից:

Լեյտենանտն իմ հետախուզական խումբը ԲՄՊ-ով փորձեց բարձրացնել 2063 անանուն բարձունքը՝ մեր ձախ թելում, բայց կես ճանապարհին մեքենան խրվեց խոր ծյան մեջ, եւ մենք շատ մեծ դժվարությամբ, մի կերպ, ուղքով հասանք այդ լեռան գագաթը, որի տակ է գտնվում աղրբեջանական Շաղա գյուղը: Գյուղի հյուսիսային ծայրամասում լավ սարքավորված դիրքում, որից աջ ու ձախ տեղադրված էին մետաղե քիթեղներից զոդված վերգետնյա երկու զնդացրային կրակակետեր, հերթապահում էին 15-20 սեւահագուստավոր ասկյարներ, իսկ դիրքից 500 մետր հարավ գտնվում էր ազերիների զորանոցը: Շատ սեւահագուստավորներ էին երեւում նաեւ գյուղի հրապարակներում ու փողոցներում: Սակայն այդ կողմից ազերիները դժվար թե հարձակման անցնեին, քանի որ տարվա այդ եղանակին Բարձրունիի հարավից պատսպարող լեռնաշղթան գործնականում անանցանելի էր՝ 1,5 մետրի հասնող ծյան շերտի պատճառով: Գյուղի ջոկատի ավագին հրամայեցի դիտակետում սարքավորած զետեմատումը ու նրան կից խրամատը մաքրել եւ այնտեղ երեք հոգուց բաղկացած դիտորդների խումբ պահել, բացատրեցի դիտորդների խնդիրները, կապի կարգն ու ազդանշանները: Տղաները մնացին առաջադրանքը կատարելու, իսկ ես՝ Վաչագանի ու լեյտենանտի հետ, վերադարձա գյուղ ու կոնդեցիոների հետ անցա մեր պաշտպանության գլխավոր ուղղության վրա գտնվող սարահարթը, որի հարավային եզրին դիրքավորվել էին Բարձրունու ինքնապաշտպանության ջոկատի տղաներն ու նրանց օգնության եկած Սերս ու Մարտիրոս փոքրիկ գյուղերի մի քանի տղամարդիկ: Նրանք թվով 25-30 հոգի էին՝ զինված որսորդական հրացաններով: Նրանց հետ էին նաեւ ԱՄԻ-ի փոքրաթիվ ջոկատի, բայց մարտական զենքով զինված տղաները: Հակառակ կողմի 1757,0 բարձունքի լանջերին սարքավորված երկու երկարածիզ ու շարժական մակետների կահավորված խրամատներից մեր տղաների վրա անընդհատ կրակում էին թշնամու մոտ տասն նշանատներ: Այդ անընդմեջ տեղացող կրակի տակ մեր տղաները չէին կարողանում գլուխները բարձրացնել քարերից հապճեպ սարքավորված պատսպարներից: Ազերիների նշանատները զինված էին լավագույն սնայպերական հրացաններով, գործում էին պրոֆեսիոնիալ կերպով, իսկ մեր տղաներից երկուսի ձեռքին գտնվող շատ հին ու մաշված փողերով հրացաններից արձակվող զնդակները չէին հասնում հակառակորդի խրամատներին, նույնիսկ նշանոցի ամենաբարձր դիրքում:

Քյարմաչաթախի բնակչությունն ամբողջովին էվակուացված էր: Գյուղում գտնվում էին միայն սեւահագուստավոր ասկյարները, ճանապարհների խաչմերուկներում տեղակայված էին ավտոմատներով ու զնդացիներով զինված 10-15 հոգուց բաղկացած մարտական խմբեր: Դա թշնամու առաջավոր զինն էր: Գյուղից մեկ կիլոմետր հարավ-արևելք՝ հին քարտեզների վրա չնշված անասնապահական համալիրի ծածկերի տակ, անասունների փոխարեն, տեղավորվել էին թուրք զինվորները, որոնք իմ խողովակածեւ հեռադիտակում դիտվում էին որպես մի մարդկային զանգված: Դա ազերիների կենտրոնացման բնագիծն էր: Ձահրիի կողմից անընդհատ 30 տեղանոց ավտոբուսներ էին մոտենում ֆերմայից հարավ՝ երկու բարձունքների միջեւ գտնվող փոսորակին, մեքենաներից արագ վայր էին իջնում ասկյարներն ու, շրթա կազմած վազքով, արագ չքանում ինչ որ բնական թաքստոցներում: Դա էլ ազերիների թիկունքային շրջանն էր: Այդ տարածքում մշտապես տեղակայված եւ ինձ հայտնի ներքին զորքերի ստորաբաժանումները թողել էին իրենց պահակակետերը եւ անհայտացել: Այդ վերջին փաստը պատահականություն էր կարող լինել: Ամենահամեստ հաշվարկով՝ 1990թ. փետրվարի 26-ին Քյարմաչաթախ գյուղի շրջանում արդեն կուտակված էր առնվազն 500 զինվոր, եւ նրանց կուտակումը շարունակվում էր: Կասկած չկար, որ՝ ոգելուծված սովետաիրանական սահ-

էի իմ մարտարշավների ժամանակ: Պարզ ասած. նա հետեւում էր իմ գործողութ-
յուններին: Երբ 1989թ. օգոստոսին ես այցեցել էի Խնձորուտ եւ Գյուլիստան գյուղե-
րում տեղակայված մեր երկրապահ ջրկատներին եւ տղաների հետ հետախուզում
էի Աշաղի Բուզղով գյուղի մոտ գտնվող ազերիների ու ներքին զորքերի հենակետե-
րը, Վալերի Իվանովիչը մույնպես հայտնվեց այնտեղ. ծանոթացանք եւ նույնիսկ
չորագայեցինք միասին: Ընդ որում. նա ոչ մի հակատրամադրվածություն չէր ցու-
ցաբերում, հակառակը՝ ըմբռնունով էր մոտենում մեր պորտլեմներին: Այս անգամ
Չերեղնիչենկոն նկատելի հուզված էր: Նա հայտնեց ինձ, որ ֆերմայում եւ մեր գրո-
հի ժամանակ շատ ազերիներ են զոհվել, որոնց թվում է Նախիջեւանի ԻՅ-ում մեծ
հեղինակություն վայելող պետական գլխավոր գործիչներից մեկը, որի նահատակ-
ման կապակցությամբ ազգային սուգ է հայտարարված, իսկ գործը, ինչպես ասում
են, հասել է «դիվան բաշուն»: Մութալիբովը դիմել էր Գորբաչովին՝ Քյարմաչաթա-
խում տեղի ունեցածի վերաբերյալ, հայերին ներկայացրել էր որպես ագրեսորների,
պահանջել էր միջոցներ ձեռնարկել նրանց հանդեպ: Այնուհետեւ նա ասաց, որ
Մոսկվայից մարդիկ են գալիս այդ հարցով, եւ ինքը գնում է Երեւան՝ նրանց դիմա-
վորելու եւ Բարձրունի բերելու: Խնդրեց, որ տեղի ունեցածի վերաբերյալ բացատ-
րություն նախապատրաստեն, քանի որ ես եմ եղել մարտերի ղեկավարը: Ես նրան
հանգստացրի՝ ասելով, որ պատրաստ եմ պատասխան տալու ոչ միայն նրա կազ-
մակերպության ներկայացուցիչներին, այլ հենց «պերեստրոյկայի» գլխավոր մար-
տարապետին, եթե նա բարեհաճի ինձ հետ զրուցել:

Մոտավորապես ժամը 17.00-ին մեր դիրքերին մոտեցավ «Վոլգա» մեքենան, ո-
րից դուրս եկան փոխգնդապետ Չերեղնիչենկոն եւ երկու մոսկվացիներ: Ես այդ ժա-
մանակ հետեւում էի ազերիների կողմում շարունակվող եռուզեռին: Ֆերմայում դեռ
շատ ասկյարներ կային, եւ հենց այդ ժամանակ նրանց ավտոբուսներ էին նստեց-
նում: Չյուրերը մոտեցան ինձ, ես ներկայացա եւ նրանց հրավիրեցի եռոտանու վրա
տեղադրված իմ հեռադիտակի մոտ: Երկու մետրանոց հաղթանդամ գեներալը՝ Ֆեր-
ման ու Քյարմաչաթախը մի քանի րոպե զննելուց հետո խնդրեց պատմել տեղի ու-
նեցածի մասին եւ բացատրել, թե ինչու՞ ենք հրկիզել ազերիների գյուղը եւ ապա-
ցույցներ ներկայացնել ազերիների ագրեսիվ գործողությունների կամ դրանց նա-
խապատրաստման վերաբերյալ: Ես զարմանք հայտնեցի նման հարցադրման հա-
մար եւ ասացի, որ առնվազն տարօրինակ է, երբ ՊԱԿ-ի բարձրաստիճան սպաները
ինձնից են ուզում տեղեկություններ ստանալ ազերիների ագրեսիվ գործողություն-
ների մասին այն պարագաներում, երբ նրանք ջախջախել ու հիմնահատակ են ա-
րել ՊԱԿ-ի պատասխանատվության տակ գտնվող սովետախորհրդային սահմանը,
ոչնչացրել են բոլոր սահմանային ուղեկայներն ու կառույցները: Այնուհետեւ՝ ես
մանրամասն նկարագրեցի տեղի ունեցածը: Չրաժեշտ տալուց հսկա գեներալը սո-
վորականից ամուրի ու երկար սեղմեց իմ ձեռքը: Առանց մեկնաբանումների պարզ էր,
որ նա խրախուսում եւ չու՞ռ համաձայնություն է արտահայտում մեր գործողություն-
ներին:

Չաջորդ երկու օրը՝ մարտի 3-ին ու 4-ին, կենտրոնական հեռուստատեսությամբ՝
«Վրեմյա» ծրագրով, ցույց տվեցին Քյարմաչաթախը, ազերիների լացն ու կոծը, այր-
ված տները եւ այլն, սակայն Մոսկվան այդ գործերին ոչ մի ընթացք չտվեց, մեզ նույ-
նիսկ դիտողություն չարեցին: Երեւի ՊԱԿ-ի զեկուցումը զենսեկին հակահայկական
չէր եղել:

Այսպիսով, Վայքի շրջանի Բարձրունի գյուղի տակ, 1990թ. փետրվարի վերջին
տեղի ունեցած ճակատամարտն ավարտվեց մեր լիակատար հաղթանակով: Ազե-
րիները, այդ մարտում կրեցին շատ ծանր կորուստներ եւ ստիպված էին հրաժար-

վել իրենց ագրեսիվ գործողություններից, իսկ մենք ունեցանք երկու թեթեւ վիրա-
վոր եւ չտվեցինք ոչ մի գոհ, դրանով իսկ ապացուցեցինք, որ թշնամուն կարելի է
հաղթել ոչ միայն քանակով, այլեւ որակով: Միեւնույն ժամանակ այդ ճակատամար-
տի հետ կապված իրադարձությունները նորից ակնհայտ դարձրին այն ժամանակ-
վա մեր ինքնապաշտպանության մեխանիզմի անհեթեթությունը, երբ երկրի պաշտ-
պանության ու բնակչության անվտանգության ապահովման հարցերի լուծումը
կախված էր ոչ թե միասնական ռազմական մարմնից եւ մի բռունցք ներկայացնող
կամավորական բանակից, այլ իրենց կամայականությամբ գործող ֆիդայական ջո-
կատների ու նույն կամավորական սկզբունքով գործող առանձին անհատների
կամքից, որոնցից մեկն էլ ես էի:

ԿԱՆՈՆԱՎՈՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՎԱՐԴԻԱ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ՍՏԱՀՂԱՑՄԱՆ ԵՎ ԻՄ ԳԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՀԱՅՏՆՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Բարձրունու ճակատամարտից եւ մի քանի այլ նվազ նշանակալից մարտական գործողություններից հետո՝ «Սեծն Տիգրանի» ռազմխորհուրդն ինձ առաջարկեց դառնալ զորամիավորման խորհրդատու հրամանատար: Ինձ անկուսակցական զինում ու զինակիցներ էին պետք, որպեսզի կարողանամ իրականացնել հայրենիքի պաշտպանության եւ կրթային ազատագրման հետ կապված իմ մտահղացումները: Ուստի ընդունեցի այդ առաջարկությունը եւ համոզեցի ռազմխորհրդի տղաներին՝ ֆիդայական զորամիավորումը վերածել բանակային կազմ ու կանոնով զինված իրական զնդի: Եթե ինձ հաջողվեր 1000-1500 մարտիկներից բաղկացած ու հրետանով ու ժողովրդական օրինակելի զույգ կազմավորել՝ պետք է նրա շուրջը համախմբելի մյուս անկուսակցական ու բարեկանոն ֆիդայական ջոկատներին եւ փորձելի կազմավորելի ազգային գվարդիա ստեղծել: Իհարկե, այդ ծրագրի իրականացմանը կարող էին խոչընդոտել որոշ քաղաքական կազմակերպություններ, որոնց համար արհեստականորեն բորբոքված ազգամիջյան հակամարտությունն առաջին հերթին սովետական իշխանության տնայալման, բուրժուական ռեֆորմացիայի իրագործման եւ իշխանությունը զավթելու միջոց էր: Բայց ես գիտեի, որ մեր ժողովրդի բարոյապես առողջ ու անշահախնդիր զավակների մեծ մասը՝ անհրաժեշտ պաշտպանության պայմաններում, հենց այդպիսի կազակերպվածության է ձգտում:

1990թ. ապրիլին Երեւանի խոշոր գործարաններից մեկում՝ «Հայէլեկտրոմեքենայում», որը «Սեծն Տիգրանի» շեֆությունն էր վերցրել, կայացավ միավորման ռազմխորհրդի ընդլայնված նիստ, որին մասնկացում էին զորամիավորման հրամանատարներն ու շարքային մարտիկների ներկայացուցիչները: Ներկա էին նաեւ շեֆերը՝ զործարանի տնօրենի արտադրական գծով տեղակալ Սեյրան Մաթեոսյանի զխավորությամբ: Ես ներկայացրեցի զնդի կազմավորման ծրագիրը, կառուցվածքի նախագիծը եւ գործնական միջոցառումների գրաֆիկը: Հարցերի բազմակողմանի քննարկումից հետո՝ զնդի ստեղծման մասին միաձայն որոշում ընդունվեց:

Անձնակազմի հարցում մենք պորբլեմներ չունեինք. զնդի կազմում ցանկանում էին հավաքագրվել շատերը, նույնիսկ ընտրություն կատարելու հնարավորություն ունեինք, սակայն դժվար լուծելի խնդիրը կայանում էր անձնակազմը զենքով ու զինամթերքով ապահովելում: Ինքնաշեն զենքերը, որոնց արտադրությամբ զբաղվում էին առանձին անհատներ, զինագործների խմբեր եւ նույնիսկ պետական ձեռնարկություններ, պրիմիտիվ ու անորակ էին: Դրանիցից ավելի շատ զոհվել կամ խեղանդամ էին դարձել մեր մարդիկ: Բացի այդ, հնարավոր չէր մի ամբողջ կամոնավոր գունդ գինել այդ անորակ ու անհուսալի զենքերով, քանի որ դրանց մեծ քանակով չէին արտադրվում:

Կար զենք ձեռք բերելու մի հնարավորություն, որի մասին միայն ես գիտեի եւ որի հետ էի կապում մեր ձեռնարկած գործի հաջողությունը: Նախիջեւանում ծառայած մի զինվորական ինձ հայտնել էր, որ Ջուլֆայի շրջանի Լայկեթաղ գյուղի մոտ, որն այդ շրջանի հյուսիսային մասի վերջին բնակավայրն է, կան զենքի պահեստներ, որոնց մոտիկությունը հնարավոր է դարձնում զրանց անաղմուկ գրավումը՝ լավ նախապատրաստված դիվերսիոն գործողություններով: Այդ գործողությունն իրականացնելու համար ես ուզում էի անձամբ տեսնել պահեստները, հաշվարկել դրանց անաղմուկ գրավման հնարավորություններն ու հետախուզել զենքը տեղ հասցնելու ուղիները:

Հունիսի 15-ին 20 նոր հավաքագրված եւ մի քանի փորձված, մեծահասակ տղաների հետ մեկնեցի Սիսիանի շրջանի նախկին աղբբեջանական գյուղը՝ մեր ռազմաուսումնական բազան կարգի բերելու, զորանոցները կահավորելու եւ ապագա զնդի անձնակազմի համար մարտական պատրաստության ու կենցաղային պայմաններ ստեղծելու: Հուլիսի 1-ին Սոֆյու պետք է ժամաներ «Սեծն Տիգրանի» 50-60 հոգուց բաղկացած ջոկատը, որի մարտիկներին ես պետք է նախապատրաստելի զենքի պահեստների գրավման օպերացիային՝ նախնական հետախուզությունից հետո Սակայն ջոկատը նշված օրը չկարողացավ գալ՝ կոնդեցի Սրայիկի պատճառով, որը կենցաղային աղմուկով վիճարանության ժամանակ իր տան բակում ինքնաշեն նռնակ էր պայթեցրել, ինքը ծանր վիրավորվել էր, զոհվել ու վիրավորվել էին երեխաներ ու կանայք: Դեպքը սկանդալային էր, եւ տղաները ստիպված էին զբաղվել դրա հետ կապված հարցերով, ինձ էլ հաղորդել էին, որ կարող են գալ առնվազը տաս օր հետո: Այդ պատահարը խիստ խախտում էր մեր միջոցառումների գրաֆիկը, եւ ես որոշեցի հետախուզության դուրս գալ իմ կողքին գտնվող երեք անձնապատրաստված, զինվորական ծառայություն անցած ու վստահելի տղաների հետ:

Հուլիսի 3-ին՝ ժամը 12.00-ին, ութ հոգուց բաղկացած խմբով ու երկու մեքենաներով, Ուզգարի լեռնանցքի քանդված ճանապարհով շարժվեցինք դեպի Ջանգեղուրի լեռնաշղթայի բարձունքները: Տղաներից ինձ հետ հետախուզության պետք է գային «Գոլլյան» մականունով Հարություն Մուրադյանը, Նորիկ եւ Արկադի խաչատրյանները՝ «Հաղթանակ» ավանից, մյուսները պետք է մնային Դեմիրլիղաղ լեռան ստորոտին եւ սպասեին մեր վերադարձին: Սեքենաներում սննդամթերք կար, տղաները կարող էին մի քանի օր դիմանալ: Մնացող խմբի ավագ նշանակեցի մեծահասակ Լեոնիկին եւ նրան ասացի, որ եթե երկու օրից մենք չվերադառնանք, գնան Սոֆյու ու զեկուցեն «Սեծն Տիգրանի» շտաբ:

Բարություններից մեկն այն էր, որ, դեռեւս գործող սովետական իշխանության, ներքին զորքերի առկայության եւ հայտարարված արտակարգ դրության պայմաններում, նույնիսկ իմ անձնատերիմ զինակիցների հետ չէի կարող քննարկել հետախուզության իրական նպատակի հարցը, քանի որ՝ հերիք էր մեկը բացբերան լինել, եւ մենք կհայտնվեինք թակարդի մեջ: Տղաներին ասում էի, որ զնդի կազմավորման գործընթացը սկսելուց առաջ, անհրաժեշտ է հետախուզել մեր բազային հարակից Ջուլֆայի շրջանի հյուսիսային մասը եւ քարտեզագրական աշխատանքներ կատարել:

Հաղթահարելով Դեմիրլիղաղի ստորոտի ժայռոտ, ուղղահայաց վերելքը եւ բազմամետրանոց, տափանված ծյան շերտով լցված, մի քանի վտանգավոր գառիվայր, դուրս եկանք մի փոսորակ, ուր հունիսի սկզբին ես մի անգամ արդեն եղել էի Վաչագան Զիրուխչյանի եւ Սուրեն Կարապետյանի հետ՝ ապագա օպերացիայի համար հարմար երթուղի քարտեզի վրա նշանագծելու նպատակով: Այստեղ ես պետք է որոշելի մեր հետագա ուղին:

Դեմիրլիդաղից աջ ու ձախ՝ դեպի Լայկեթաղ տանող ոչ մի ճանապարհ կամ արահետ քարտեզի վրա չի նշված, բացի Կալիմիսու գետակի ճորի արահետից: Ինտուիցիա սուբյեկտ էր, որ փոստրակից պետք է ուղղակի իջնել Դեմիրլիսու գետի ճոր եւ մի քիչ ավելի երկար ճանապարհով դուրս գալ դեպի Լայկեթաղ տանող բնահողային ճանապարհ: Հետագայում պարզվեց, որ այդ էր ամենահարմար ուղին: Ասկայն ես քարտեզին ավելի վստահեցի, քան ինտուիցիայիս, եւ խումբը տարա Կալիմիսու գետակի կողքի մշած արահետով, որը սկզբում տեղ-տեղ մշարվում էր. իսկ հետո ընդհանրապես չբացավ հեղեղների քշած բերած մեծ քարերի մեջ:

Երկու խոսքով նկարագրեմ Ձանգեզուրի լեռնաշղթայի ամենադարձակ, խստաշունչ, գեղատեսիլ ու վայրենի այն հատվածը, որով մենք անցել ենք, որպեսզի հասկանալի լինեն այն դժվարությունները, որոնք փաստորեն կանխորոշեցին իմ ծեռնարկած գործի անհաջողությունը:

3368,2 Դեմիրլիդաղ բարձունքը, որի գագաթի ստորոտով մենք անցել էինք սահմանը, լեռնաշղթայի ամենաբարձր բարձունքներից է: Ջրբաժանի վրա գտնվող մեր անցման տեղից մինչեւ Լայկեթաղ գյուղն ուղիղ գծով ութ կիլոմետր է, իսկ հարաբերական բարձրությունն այդ կետերի միջեւ՝ 1400 մետր: Սարալանջերի թեքությունները կազմում են 50-70 աստիճան, ամենուրեք ներքեւ են ձգվում խոր կիրճեր եւ ուղղահայաց պատերով անդունդներ: Շատ տեղերում սարալանջերը ծածկված են խճաքարի շերտերով, որոնց վրայով անզգույշ քայլելիս քարիոսքեր են առաջանում: Ուղղով գնալն այդ տեղերով՝ նույնիսկ վերելից ներքեւ, ֆիզիկական մեծ ջանք է պահանջում: Դեմիրլիդաղի ժայռերում ու քարանձավներում մշտական բնակություն են հաստատել վայրի այծերն ու արջերը, որոնք իրենց ապահով են զգում այդ խստաշունչ տարածքում:

Հաշվի առնելով վայրէջքներն ու վերելքները՝ մենք պետք է անցնեինք մոտ 16 կիլոմետրանոց շատ բարդ ռելիեֆ ունեցող տեղանք: Գիշերվա ժամը 1.00-ին հասանք մի բարձր, առանձին կանգնած քարի, որից 100 մետրանոց, կտրուկ դարձվայր էր սկսվում: Ես զգում էի Դեմիրլիսուի ու նրա կողքով անցնող ճանապարհի մոտիկությունը, իսկ մինչեւ Լայկեթաղ մնում էր երկու կիլոմետր: Մինչ այդ, տղաներից երկուսն արդեն քրթմջում էին եւ ես վերադառնալու ցանկություն էին հայտնում: Հարությունը բողբոջում էր վիրավոր ոտքից, Երիկն էլ ընկել էր նրա ազդեցության տակ: Նրանք առանց իմ թույլատվության պառկեցին քարի տակ, իսկ Արկադին մնաց իմ կողքին: Նա ցուցաբերել էր վերին աստիճանի զսպվածություն, կարգապահություն ու տղամարդկային դիմացկունություն: Հաշվի առնելով տղաներից երկուսի հոգեկան վիճակը եւ նրանց կյանքը վտանգի չենթարկելու նպատակով՝ որոշեցի ամբողջ խմբով ճանապարհի դուրս գալ, Արկադիին մշանակեցի ավագ, նրան տվեցի «պլանշետ» քարտեզներով ու գրեմական պիտույքներով, հրամայեցի 30 ռուպե հանգստանալ քարի տակ, այնուհետեւ դուրս գալ ճանապարհ եւ գալ իմ ետեւից մինչեւ հանդիպում անցնելով երկու կիլոմետրից ոչ ավել, իսկ եթե կրակոցներ լսեն անմիջապես ետ նահանջեն, առանց ինձ սպասելու, վերադառնան Սոֆլու:

Նստած սահելով իջա դարձվայրից եւ՝ անցնելով 700-800 մետր, հասա Դեմիրլիսու արագահոս գետին ու ճանապարհին: Ավտոմատս՝ կրակ բացելու համար, պատրաստի վիճակի բերեցի, եւ զգուշորեն առաջ շարժվեցի: Ճանապարհը հաճախ հատվում էր գետի հետ, եւ ես ստիպված էի լինում անցնել գետը՝ մինչեւ ծնկներս հասնող սառը ջրի միջով: Անցնելով մոտ մեկ կիլոմետր՝ տարօրինակ բլթբլթոց լսեցի աջից: Պարզվեց, որ դա գետնի տակից աղմուկով դուրս նետվող տաք, հանքային ջրի մեծ աղբյուր է, որի մոտ հայտնաբերեցի մեքենաների անվաղողների ու կոշիկի շատ հետքեր: Երեւի ցերեկն այդտեղ մարդաշատ էր լինում: Անցնելով եւս մեկ

կիլոմետր՝ հասա մի կտրուկ ոլորապտույտի, անցա այն եւ լուսնի լուսի տակ տեսա Լայկեթաղի ծայրամասի տները ու հենց այդ պահին հայտնվեցի հզոր լուսարձակի ճառագայթի մեջ, վարկենաբար գետին նետվեցի, գլորվեցի գետի քարքարոտ հունի մեջ ու, մեքքի վրա պառկած, անշարժացա: Լուսարձակը որոնում սկսեց, մոտ 20 րոպե ճառագայթը դես ու դեն էր շրջում, բայց դիտորդներն ինձ չէին կարող տեսնել քարերի մեջ: Հավանական է, որ նրանք ինձ վայրենի կենդանու տեղ դրեցին եւ որոնումը դադարեցրին, սակայն լուսարձակը չանջատեցին, այլ ճառագայթը կանգնեցրին ծորի բերանին: Ես սկսեցի զգուշորեն, դանդաղ սողալով նահանջել ոլորապտույտից այն կողմ գտնվող անտեսանելիության գոտին, եւ դա ինձ հաջողվեց: Նորից անցա ճանապարհի աջ կողմը, հարմար դիտակետ ընտրեցի եւ լուսնի ու լուսարձակի լուսի տակ սկսեցի հեռադիտակով զննել տեղանքը:

Երեւում էին միայն Լայկեթաղի ծայրամասային գետերը, գյուղի մեծ մասը քողարկված էր բլուրներով: Գյուղից 800 մետր աջ՝ ուղիղ իմ դիտակետի դիմաց, գտնվում էր ինձ հետաքրքրող օբյեկտը, որի տարածքում պահակային փակ աշտարակի վրա, տեղադրված էր լուսարձակը: Աշտարակից մի քիչ ձախ կիսով չափ խրամատում էր գտնվում հետեւակի մարտական մի մեքենա, որի ֆոնի վրա աչքի էր ընկնում գիշերային տեսողության սարքի լուսի կարծիք շրջանակը: Միգուցե ինձ նկատել էին ա՞յդ սարքից եւ հետո՞՞ միացրել լուսարձակը:

Պահեստների տեղիտորհան գտնվում էր իմ դիտակետից ցածր եւ մոտ 500 մետրի վրա, շրջապատված էր երեք մետրանոց տախտակե պարսպով, պահակային աշտարակի քիկունքում երեւում էին մի մեծ եւ մի քանի ավելի փոքր պահեստային շինություններ: Երկու ժամվա ընթացքում չնկատեցի ոչ մի ժամապահի, ոչ էլ՝ նրանց փոխվելը: Կամ հսկողությունը կատարվում էր միայն աշտարակից ու զրահամեքենայից կամ խիտ ծառերն ու բուսականությունը թույլ չէին տալիս ոչ մի մարդ տեսնել: Պլան զծելու համար ոչինչ չունեի, պլանշետ սողաների մոտ էր, իսկ նրանք չէին մոտենում: Եթե հետախույզներս հայտնվեին մենք պետք է հեռանայինք ճանապարհից, բողբոջվեինք խիտ անտառում եւ ցերեկային պայմաններում մանրակրկիտ ուսումնասիրեինք օբյեկտում տեղի ունեցող անց ու դարձը, ժամապահների փոխման ժամերը եւ այլն, ճանապարհով ետ վերադառնալիս քարտեզի համար: Այս բոլորը կարվեր, եթե տղաներն ինձ հետ լինեին, բայց նրանք այդպես էլ չեկան:

Ուղիղ ժամը 5.00-ին լուսարձակը եւ գիշերային տեսողության սարքն անջատեցին: Լույսն արդեն բացվում էր, եւ ես արագ ետ գնացի: Պարզ էր, որ անտառոտ տեղանքով պահեստներին մոտենալը մեծ դժվարություն չէր ներկայացնելու, իսկ նրանց անաղմուկ գրավումը դիվերսիոն տեխնիկայի հարց էր լինելու: Օբյեկտի անջատվածությունը գյուղից նույնպես շատ բարենպաստ պայման էր:

Գիշերային ցրտից, թրջված հագուստիցս եւ հոգնածությունիցս մարմինս դողում էր, տաքանալու համար ետ էի գնում դանդաղ վազքով ու արագ քայլով: Մեկ ժամում հասա այնտեղ, որտեղ բաժանվել էի իմ հետախույզներից, հեռվից ուշադիր զննեցի առանձին կանգնած քարի շրջակայքը եւ նրանից այն կողմ գտնվող սարալանջերը, ոչ մի կենդանի էակ չհայտնաբերեցի ու դրանից հետո միայն մոտեցա քարին եւ վերջնականապես համոզվեցի, որ տղաները լքել են ինձ: Դա ինձ համար ողբերգության նման մի բան էր: Այդ երեք տղաներն իմ լավագույն մարտիկներից էին, եւ ես չէի կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ նրանք նման թուլամորթություն են ցուցաբերել: Ընկա մտորումների մեջ եւ եկա այն եզրակացության, որ տղաներին լուսարձակն է վախեցրել: Հետագայում պարզվեց, որ դա իրոք այդպես է եղել:

Երբ լուսարձակը միացվել էր, նրանք ենթադրել էին, որ ինձ հայտնաբերել են, եւ կես ճանապարհից ետ էին գնացել: չնայած կրակոցներ չէին եղել:

Այդ տղաներից կենդանի է միայն Արկադի Խաչատրյանը: Հարություն Սուրադյանը հեղոսաբար գոհվել է 1990թ. ամռանը՝ Նոյեմբերյանի շրջանում տեղի ունեցած մարտերից մեկի ժամանակ, իսկ Նորիկ Խաչատրյանը գոհվել է 1992թ. հունիսի 13-ին Շահումյանի շրջանի երթեջ գյուղի տակ:

Ես թաքնվեցի քարերի մեջ եւ մորից սկսեցի հեռադիտակով զննել հեռավոր տեղանքը՝ վերադարձի ավելի կարճ ու հարմար ուղի գտնելու նպատակով: Որոշեցի ետ գնալ 2603.0 Ալաչալիդար սարի գագաթով: Դա 2-3 կիլոմետրով կրճատելու էր իմ երթուղին, սակայն կպարզվի, որ այդ ուղին ինձ համար անհատթափարելի էր:

Ժամը 10.00-ին դուրս եկա թաքստոցից, որ սկսեմ վերելքը, եւ այդ պահին թիկունքիցս լսեցի մախիթ քշող հովվի բացականչություն, շրջվեցի եւ մոտ 150 մետրի վրա տեսա ծորակներից մեկի լայնքով անցնող ոչխարի հոտ եւ մահակին հենված ու ինձ նայող մի հովվի: Հեռադիտակով զննեցի, տեսա, որ մեծահասակ ու չորացած մարդ է: Ձեռքով արեցի, որ մոտենա ինձ: Նա հանգիստ մոտեցավ ու կանգնեց ինձնից ոչ հեռու հոսող փոքրիկ գետակի մյուս ափին: Ես նրան ռուսերեն հարցրեցի, թե չի՞ տեսել արդյոք երկու ռուս զինվորների: Հովիվն ինչ որ բան փնթիմթաց իր լեզվով, հետո բարձրաձայն դիմեց հոտի մյուս ծայրին հայտնված իր երիտասարդ ընկերոջը: Նրա բացականչություններից ես հասկացա միայն «փաթփալքովնիկ» արտահայտությունը: Ասեմ, որ իմ «ինտերնացիոնալ» արտաքինը թույլ էր տալիս ինձ ռուս սպայի տեղ դնել, ես նման հանդիպումների համար բացատրություն էի մշակել, ըստ որի իմ գործնասիլ երկու զինվոր են փախել դեպի Հայաստանի սահման, որոնց ուրումնում են իմ ենթակամները, իսկ ես տեղեկություններ եմ սպասում նրանցից: Նախաքննության ժամանակ միայն իմացա, որ այդ հովիվները Լալիեթար գյուղից են եւ ռուսերեն չգիտեն: Ես կարող էի նրանց հանգիստ վերացնել, բայց երբեք զենք ու բռնություն չեմ գործադրում անզեն ու խաղաղ մարդկանց դեմ՝ ինչ ազգի էլ նրանք պատկանելիս լինեն:

Հովիվներն իրենց շատ հանգիստ էին պահում եւ անկասկած ինձ ռուս սպայի տեղ էին դնում: Ձեռքի շարժումով նշան արեցի, որ շարունակեն իրենց ուղին, իսկ ինքս նստեցի քարին ու սպասեցի՝ մինչեւ հոտն ու հովիվներն անհայտացան իմ տեսադաշտից, եւ դրանից հետո շարժվեցի դեպի Ալաչալիդարի գագաթը, որտեղից, իմ հաշվումներով, հեշտ է լինելու դուրս գալ լիակատար անվտանգության գոտի՝ Դեմիրիդարի սարալանջերը:

Ես արդեն շատ հոգնած էի եւ օգտագործում էի իմ ֆիզիկական կարողությունների վերջին հնարավորությունները, մեծ դժվարությամբ էի հաղթահարում 50-70 աստիճանի թեքությունները, հաշվում էի 100 քայլ, նստում, հանգստանում մի քանի րոպե, կանգնում ու նորից շարունակում վերելքը: Այդ տեղերում գիշերը շատ ցուրտ է ամռանը, իսկ ցերեկը՝ արեւը կրակ է թափում: Այս անտանելի վիճակում միակ փրկությունը ջուրն էր, ուստի գնում էի այնպես, որ չկտրվեմ ձյան օազիսներից ու աղբյուրներից հոսող սառը ջրի վտակներից, խմում էի փոքր դոզաներով, բայց՝ հաճախ, իսկ հագուստս ջուր էր դարձել առատ քրտիկներից:

Ալաչալիդարի գագաթն հասա վեց ժամում՝ ուղիղ գծով անցնելով ընդամենը 1,5 կիլոմետր: Մյուր գագաթն իրենց մեթոդայաբանում է բավականին ընդարձակ սարահարթ, որի խրատիսային վերջավորությունում վեր են խոյանում քարանձավներով հարուստ, գեղատեսիլ ժայռեր: Ցավոք, այդ ժայռերից այն կողմ՝ մի քանի հարյուր մետր խորությամբ, ուղղահայաց պատերով, անհաղթահարելի անդունդ էր, որն էլ փակեց իմ ուղին՝ դեպի Դեմիրիդար:

Տափաշիչը ջուր լցրեցի, մի քիչ սիբեխ կերա, կես ժամ պառկած հանգստացա եւ մոտ 17.00-ին շարժվեցի դեպի ինձնից 500 մետրի վրա գտնվող ժայռերը՝ նպատակ ունենալով գիշերելու քարանձավներից մեկում եւ լուսաբացին շարժվել: Երբ մինչեւ ժայռերը մնացել էր մոտ 200 մետր, կողքիս քարերի մեկի կողմից ճայթյուն եւ անմիջապես կրակոց լսեցի, որին հետևեց երկրորդ կրակոցը: Ես անմիջապես գետին նետվեցի, չոքեչոք մի կողմ քաշվեցի ու թաքնվեցի բարձր խոտի ու քարերի մեջ: Այդ ընթացքում ես մի քանի առանձին կրակոցներ եւ ավտոմատի կարճ կրակահերթ լսվեցին: Ես նոտավորապես ֆիքսեցի կրակոցների տեղը, որոնք պետք է գտնվեին ժայռի աջ կողմում: Պարզ էր, որ ընկել եմ թակարդի մեջ կամ պատահականորեն հանդիպել եմ ինչ որ զինված մարդկանց: Բայց ուլթե՞ր են դրանք, հայե՞ր, թե՞ թուրքեր...

Ես պատասխան կրակ չէի բացում ու ինձ չէի հայտնաբերում, քանի որ կրակողներին չէի տեսնում, նրանք էլ այլեւս ինձ չէին տեսնում բարձր խոտի ու քարերի մեջ, եւ, հավանաբար է, խիված էին համարում: Վտանգն ուժեղս ավելացրեց: Քարերով ու խոտերով քողարկված, տեղ-տեղ սողալով, տեղ-տեղ չոքեչոք մոտեցա ժայռի ձախ ծայրամասին, համոզվեցի, որ այնտեղ մարդ չկա, մտա ժայռերի մեջ, ոտքի կանգնեցի, մի քիչ առաջ շարժվեցի ու հայտնվեցի անդունդի եզրին:

Ինձնից 120-130 մետր աջ տեսա հարթ քարե սալիկների վրա պառկած երեք սեւ-հագուստավոր մարդկանց, հեռադիտակով զննեցի նրանց մորուքավոր դեմքերը, որոնք ոչնչով չէին տարբերվում մեր մորուքավոր ֆիդայիների դեմքերից: Նրանցից մեկը զինված էր հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակվա ՊՊՄ ավտոմատով, իսկ երկուսը՝ հեռմիջ կարաբին փակցող զենքով: Հետո պարզվեց, որ դրանք 1942թ. իրանական հրացաններ են, փողի տուփի վրա՝ առյուծի դրոշմով: Նրանք մայրւմ էին իմ նախկին տեղի ուղղությամբ, ինչ որ բան էին քննարկում, բայց նրանց ձայները չէի լսում: Հանկարծ ավտոմատավորը վեր կացավ ու կոացած շարժվեց իրենց հավանական գոտի նախկին տեղի ուղղությամբ, իսկ տեղում պառկած մնացած երկուսը նրա ետեւից ինչ որ բան էին բացականչում, եւ այստեղ իմ լսողությանը հասավ թուրքերենը: Ճշգրտված նշանառությամբ կրակահերթ բացեցի ավտոմատավորի վրա, որը ձեռքերը վերել նետեց, ավտոմատը բաց թողեց, մի քանի քայլ արեց ու սպռվեց քարերի վրա: Դրանից հետո անմիջապես փոխեցի պահունակը, դուրս եկա բաց տեղ, մի քանի կարճ կրակահերթ բացեցի քարերի վրա պառկած բանդիտների ուղղությամբ, ռուսերենով սպառնացի ու պահանջեցի, որ զենքերը վայր դնեն, կանգնեն, եւ առաջ գնացի: Ազդիրները տեսան ինձ, սարսափահար ոտքի ցատկեցին ու, հրացանները ձեռքներին, փախան դեպի Դեմիրիդար գետի ձորը: Մի քանի կարճ կրակահերթով խիցեցի առջեւից փախչողին, այնուհետեւ՝ երկրորդին:

Տիրեց տագնապալի լռություն, ականցներումս լսվում էին միայն հոգնած ու արագ աշխատող սրտիս բաբախումները: Ես թաքնվեցի ժայռերի մեջ եւ հեռադիտակով 10-15 րոպե զննեցի շրջակայքն ու գետնին փոփած բանդիտներին, որոնք կյանքի նշաններ չէին ցույց տալիս, եւ դա գարնանակի չէր, քանի որ ժամանակին հնգամարտիկ եւ հրաձգային սպորտի վարպետ եմ եղել: Սկսեցի կշռադատել, թե ի՞նչ կարող է սպասել ինձ այս վայրենի ու անմարդաբան տեղում, եթե հրաձգությունը լսած լինեն նոտակայքում գտնված մարդիկ: Դժբախտությունն այն էր, որ իմ ուղին դեպի հյուսիս փակված էր անհատթափարելի անդունդով, որը շրջանցել հնարավոր չէր: Կամ նորից պետք է իջնեի Դեմիրիդար գետի ձորը ու ետ գնայի այն ուղիով, որով եկել էի կամ իջնեի նույն ձորը՝ նախկին տեղից երկու կիլոմետր վերել, գնայի մինչեւ ճանապարհի վերջը եւ այնտեղից բարձրանայի Դեմիրիդարի անցումը: Ուրոշեցի այս անգամ էլ ռիսկի դիմել եւ գնալ երկրորդ երթուղով, որն ինձ ավելի հեշտ

եր դուրս բերելու Դայաստան, եթե չհանդիպեի եւս մի խոչընդոտի: Սակայն դեռ կարող էին «որսորդներ» հայտնվել, իսկ այդ դեպքում պետք է կռվեի մինչեւ վերջ, ուստի սկսեցի նախապատրաստվել այդ տարբերակին: Ընտրեցի մուտքով հարավ նայող մի քարանձավ-ամրոց, մուտքի մոտ մի քանի կրակակետեր սարքավորեցի եւ մինչեւ մթնաշաղ գննու՛մ էի իմ ամրոցի մատույցները: Անցավ երկու ժամ, բայց ամեն ինչ հանգիստ էր. «որսորդներ» չէին երեւում:

Դեկտեմբերվելով այն կետերու կամոնով, որ հետախույզն իր ետեւից փնթի հետքեր չպետք է թողնի, որոշեցի՝ վերացնել մարտի հետքերը, համզատանալ քարանձավում եւ լուսաբացին իջնել Դեմիրխուսի ծորը: Անդունդի եզրին կային բազմաթիվ խոր ճեղքվածքներ, որոնք բնական գերեզման կարող էին ծառայել: Ընտրեցի դրանցից մեկը, նրա կողքին հավաքեցի բանդիտների գնեքն ու պարկերը, իմ եւ նրանց կրակած պարկուճների մի մասը: Նրանց իրեղենի պարկերից մեկում ութ մետրանոց պարան կար, որով դիակները քարոջ տալով, մի կերպ հասցրեցի այդ բնական գերեզմանին ու գլորեցի նրա մեջ: Այնտեղ հայտնվեցի մի նաեւ գեմքերը, իմ օգուտգործած եւ մի քանի փամփուշտ պարունակող ավտոմատի պահուցակները: Մինչեւ կեսգիշեր ճեղքվածքի մնացած բարձրությունը լցրեցի քարերով եւ նրա մակերեսին բնական տեսք տվեցի: Դրանից հետո քանդեցի ավտոմատս եւ անհատական վիրակապով լավ մաքրեցի ու լուղեցի այն, իսկ մաքրման սարքերը նետեցի անդունդը: Այս բոլորը կատարվում էր, որպեսզի, վիրավոր կամ գիտակցությունն կորցրած վիճակում կամ որեւէ այլ պարագայում, թուրքերի ձեռքն ընկնելու դեպքում, ինձ սպանություններ չկարողանան վերագրել՝ չնայած գործել եմ ինքնապաշտպանության պայմաններում:

Թե ի՞նչ վիճակում էի՝ միայն աստվածն ու ես գիտեմք: Դիմնովին ու ժասպառ էի եղել, օրգանիզմն այլեւս չէր ենթարկվում կամքիս, գիտակցությունս մարում էր, մեկ լուսինը երկու, մեկ էլ երեք էր թվում, աչքերս փակում ու գլուխս թափ էի տալիս, որ սթափվեմ: Պառկեցի քարանձավում ու ընկա մոռացության մեջ, իսկ ցուրտը չէր թողնում զոնն մի քիչ ընել: Սթափվեցի լուսաբացին՝ մոտ ժամը 4.00-ին, մարմինս սառել էր, կաթվածահարի նման դողում էի, բայց գիտակցությունս քարմացել էր: Դուրս սողացի քարանձավից, թեթեւ մարգանք արեցի, գուտեւորվեցի եւ, լույսը դեռ չբացված, սկսեցի վայրէջքը: Ուտքերս հագիվ էին մարմինս պահում, ավտոմատը ուսիս չէի կարողանում կրել, կախել էի վզիցս ու նրա վրա դրել արնաշաղախ ու ծանրացած ձեռքերս, շարժվում էի կողքի ու կրիայի արագությամբ, հաճախ վայր էի ընկնում, վերկենում, սայթաքում քարերի վրա ու նորից ընկնում... Լուղիդ գծով պետք է անցնեի մոտ երկու կիլոմետր, բայց անցա երկու անգամ ավել, քանի որ՝ ծանապարհից չնկատվելու համար, շրջանցումներ էի կատարում: Այն ու փոքր երթուղադարձերով այդ տարածությունն անցա ինը ժամում: Վերջապես իջա Դեմիրխուսի միացող անանուն գետակի ծորի հատակը, 200 մետր՝ ճանապարհին չհասած, գտա թփուտներով ու մեծ քարերով քողարկված մի անկյուն, հանվեցի ու պառկեցի մարմինս լրիվ չծածկող սառնասառույց ջրի մեջ, փափկեցի ու ծուլանում էի ջրից դուրս գալ: Մահացու սառնությունն արդեն հասել էր ոսկորներին, երբ սթափվեցի ու սողալով դուրս եկա ջրից: Որոշեցի անմիջապես ճանապարհ դուրս չգալ, այլ դա անել ցերեկվա ուշ ժամի, մեկնվեցի արեւի շիկացած քարերի վրա ու խոր քնի մեջ ընկա: Զնունս վատ երազ տեսա: Մենամարտում էի արջի հետ, իսկ ձեռքումս զենք չկար, նա էլ թաթով զլխիս մաշկն էր հանում, եւ այդ պահին արթնացա. ժամը 17.00-ն էր:

Մի կերպ հազմվեցի, հանդերձանքս կարգի բերեցի եւ զգուշորեն դուրս եկա այդ հատվածի, ինձ անձանոթ, ճանապարհը, համոզվեցի, որ ոչ ոք չկա, եւ ճանապարհի եզրով շարժվեցի վերեւ: Նեղ ու բնահողային ճանապարհի մակերեսին անասուններ

րդի եւ մարդու ոտնահետքեր չկային, բայց նկատվում էին մեքենայի անվաղողերի հետքեր, որոնցից մեկն էր միայն թարմ: Նահանջելու տեղ ու տրամադրություն չունեի, ուստի ավտոմատս անհապաղ կրակ բացելու պատրաստ վիճակի բերեցի ու շարունակեցի շարժվել ճանապարհի ճախ, ժայռոտ եզրով, հասա մի կտրուկ ոլորտապույտի, որտեղ ճանապարհը դեմ էր ամուսն գետին ու վերջանում: Այդտեղից ստիանալորը կարող էր շարժվել միայն գետի քարքարոտ, չոր հունով:

Գետի մյուս ափին՝ բավականաչափ մեծ ու կանաչազարդ բացատում՝ ինձնից մոտ 200 մետրի վրա, կանգնած էր փակ թափքով ԶԻԼ մակնիշի բեռնատար մեքենա: Մեքենայի ետեւի անիվների մոտ՝ դեմքով դեպի Ալաշալիդաղի կողմը՝ անշարժ կանգնած էր մի սեւահագուստավոր մորուքավոր տղամարդ, որը շատ նման էր այն երեք բանդիտներին, ձեռքում զենք չունեի՝ բացի գոտուց կախած դանակից: Շուտով հայտնաբերեցի եւս երկու հոգու, որոնք ինչ որ բան էին արածում խոտերի մեջ: Սպասեցի՝ մինչեւ նրանց դուրս եկան մարդու կտորձը հասնող խոտերի միջից, ուշադիր զննեցի նրանց: Այս երկուսը ոչ մի բանով նման չէին սեւահագուստավորին, մաքուր սպիտակած, կարճ թելերով վերնաշապիկ հագած երիտասարդներ էին: Ժամանակն անցնում էր, եւ ես որոշեցի հաղթահարել այս խոչընդոտը եւս, անհրաժեշտության դեպքում՝ մարտով: Մոտեցա գետի ափին, սպասեցի՝ մինչեւ երիտասարդներն ինձ նկատեցին, ձեռքով արեցի, որ մոտենան ինձ: Տղաներն անմիջապես վազքով մոտեցան ու կանգնեցին գետի մյուս ափին: Նրանք մոտ 21-23 տարեկան երիտասարդներ էին, ազատ խոսում էին ռուսերեն: Ես ներկայացա որպես փոխգնդապետ Ֆյոդորով, հարցրեցի, թե ի՞նչ են անում այս խուլ տեղերում: Նրանք ինչ որ բան կնկմացին կանաչի հավաքելու վերաբերյալ, բայց նկատվում էր, որ հուզված ու անհանգստացած են: Որոշեցի հարցուփորձով շատ չզբաղվել, այլ հարցրեցի, թե չե՞ն հանդիպել արդյոք զինված, երկու ռուս զինվորների եւ, որա հետ միասին, նրանց պատմեցի դասալիքների ու նրանց վտանգավոր լինելու հեքիաթը: Լսեցի նրանց բացասական պատասխանն ու հարցրեցի, թե ո՞վ է մեքենայի մոտ կանգնած մարդը: Տղաներից մեկն ասաց, որ իրենք Նեհրամից են ներկայացա քաղաքի մոտ գտնվող մեծ գուղ է), իսկ երրորդը ծանոթ մարդ է՝ Ջուլֆայից: Դրանից հետո խոսակցության թեման փոխեցի ու հարցրեցի, թե որեւէ ուտելիք ունե՞ն: Դրական պատասխան ստացա, անցա գետն ու տղաների հետ մոտեցա մեքենային, բարեւեցի բանդիտանման էակին, որը լուր ու մուսը մնաց կանգնած իր տեղում. ոչ մոտեցավ մեզ, ոչ էլ մասնակցեց ծավալված զրույցին: Տղաները դա բացատրեցին նրա ռուսերենի չիմացությամբ: Երիտասարդները մեքենայի խցիկից հանեցին պահիր, լավաշ, չորս պրոմիդոր ու խաշած կարտոֆիլ: Երեւում էր, որ նրանք կերել են, եւ ինձ հյուրասիրում են մնացորդով: Ավտոմատը ծնկներիս դրած՝ մի քիչ կերա, մի կտոր պանիր փաթաթեցի լավաշի մեջ ու դրեցի աֆգանկայիս գրպանը: Ընթացքում զրուցում էինք դեռ ու դեմից, հիմնականում՝ զինվորական ծառայությունից, որից տղաները երկու ամիս առաջ էին վերադարձել: Խոսում եւ միաժամանակ հետեւում էի մորաքավոր բանդիտին, որն այդպես էլ տեղից չշարժվեց, հայացքը բեռեռել էր սարերին եւ մեր խոսակցությանը չէր խառնվում: Ես զլխի էի ընկել, որ նա սարերում մնացած երեքի ընկելո՞ւ է, բայց թե ի՞նչ կապ ունի երկու պարզամիտ ու դուրեկան երիտասարդների ու նրանց մեքենայի հետ, պարզ չէր: Շատ հավանական է, որ սեւահագուստավորներն այն ժամանակ Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից հետապնդվող ժողովրդական ճակատի բոյեիկներից էին, որոնք անցել էին Իրան եւ այնտեղից գալիս էին Դայաստանից անասուններ հափշտակելու եւ այլ գործողություններ կատարելու:

հիարկե, ես կարող էի առանց որեւէ դժվարության երեքին էլ վերացնել. բայց արդեն մշել եմ, որ անգնե ու խաղաղ մարդկանց դեմ գեճը չեմ օգտագործում: Բացի այդ, երիտասարդներին խղճում էի եւ ավելորդ աղմուկ էլ չէի ուզում բարձրացնել, երբ համարյա համոզված էի, որ թակարդից դուրս եմ գալու: Իմիջիայլոց, մի քանի օր հետո Նախիջնաւի ՆԳ նախարարը՝ իմանալով, թե որտե՞ր են ինձ հայտնաբերել, ինձ կասի, որ այդ տարածքը մնամ է շշի մտնել կարելի է. իսկ դուրս գալ՝ ոչ:

Այսպիսով, որոշեցի բռնություն չգործադրել եւ դիմեցի մեքենայի վարորդ Ասադին, որ ինձ հասցնի մինչեւ Ճանապարհի վերջում գտնվող «Բաղխուղար» կոչվող արտոսովայրը: Ասադը կարգապահ զինվորի մնան մեքենան գործի զգեց եւ Դեմիր-լիսու գետի քարքարոտ հունով ինձ հասցրեց այդ արտոսովայրը, որտեղից արդեն կտրուկ վերելք է սկսվում դեպի Ձանգեզուրի լեռնաշղթայի ծյունապատ գագաթները: Այդ արտոսովայրը լքված էր եւ չէր օգտագործվում երկու տարի: Ասադի ասելով՝ հովիվները վախենում էին հայերից: Կողմնակի կերպով նրանից իմացա, որ հենց այդ արտոսովայրից Հայաստան տանող հարմար ուղիներ կան եւ դրանք նախկինում օգտագործվել են տնտեսական կապերի համար:

Առաջինը Ասադը նկատեց գետից 100 մետր վերեւ գտնվող մեծ վրանը, զարմացավ ու ենթադրեց, որ հովիվները մտադիր են վերադառնալ հյուքեղ խոտով հարուստ այդ արտոսովայրը, քանի որ ներքին հարթավայրում խոտն իսպառ այրվել է եւ անասունների համար կեր չկա: Նրա դատողությունն ինձ տրամաբանական թվաց եւ ես ընկա դրա ազդեցության տակ: Ասադին ասացի, որ մի երկու ժամ սպասելու եմ դասալիքներին լեռներում փնտրող իմ զինվորներին ու սպաներին, իսկ ինքը կարող է ետ վերադառնալ, վերցնել իր ընկերներին եւ անմիջապես հեռանալ, քանի որ հանդիպումը դասալիքների հետ նրանց վրա կարող է թանկ նստել: Ծնոր-հակալություն հայտնեցի արդիւնացի եւ մատուցած ծառայության համար, սերմնից ծեռքն ու նրան ազատ արձակեցի: Նա ետ գնաց, իսկ ես շարժվեցի դեպի վրանը, որն իրենից ներկայացնում էր թարմ տախտակներից շինված ուղղանկյունի կարկաս, երեք կողմից ու վերեւից փակված էր ռետինապատ ծածկով, իսկ գետի կողմից բաց էր: Երեւում էր, որ վրանը նոր է դրված, եւ նրանում մարդիկ դեռ չէին ապրել:

Մթնաշաղն արդեն իջել էր, ժամը 20.00-ից 15 րոպե էր պակաս, շարժվել մթության մեջ անձանոթ ու վտանգավոր լեռներում՝ առանց կողմնորոշվելու հնարավորության, անհեթեթություն կլինեք, եւ իմ վիճակում դա հնարավոր չէր: Որոշեցի մինչեւ ժամը 4.00-ը համարանալ վրանում՝ ենթադրելով, որ հովիվները դժվար թե հայտնվեն զիշերը, իսկ լուսաբացին՝ թարմ ուժերով սկսել վերելքը: Իհարկե, իմ որոշումը սխալ էր, որը բխում էր իմ ֆիզիկական ծանր վիճակից: Ես պետք է խիտ անտառով գոնե մի քանի հարյուր մետր վերեւ բարձրամայի եւ անտառում երթադար կատարեի: Ծածկի մի ծայրն ազատեցի կարկասից ու ներքեւ քաշեցի, գոտիս պայուսակներով դրեցի զլխիս տակ, լիցքավորված ավտոմատը դրեցի ապահովիչի վրա, գրկեցի այն ու մինչեւ կուրծքս փաթաթվեցի ռետինե ծածկի մեջ՝ նոր սկսված սառը քամուց պաշտպանվելու համար: Ստիպում էի ինձ չքնել, բայց չկարողացա օրգանիզմիս պահանջը հաղթահարել:

Հանկարծ քնիս մեջ լսեցի մի քանի անգամ արտասանված բղավոց. «Էյ, ո՞վ ես դու, վերկաց տեղիցը»: Բղավոցը խոսում էր ռուսերեն, քանի որ կուրծքս բաց էր՝ նա տեսնում էր ուսադիրներս ու դեմքս, որն ավելի շուտ ռուսական է: Դեռ աչքերս չբացած հասկացա, որ այս անգամ կրկնակի ու եռակի թակարդի մեջ եմ: Աչքերս բացեցի ու հանգիստ նայեցի ոտքերիս մոտ կանգնած երիտասարդին, որը գլխաբաց էր, մաշված զինվորական համազգեստով՝ առանց ուսադիրների, ուսից կախված ավտոմատը ուղղված էր վրաս, մատն էլ դրված էր ձգանին: Ես նրան հանգիստ պա-

տասխանեցի, որ փոխզնդապետ Ֆյոդորովն եմ, իսկ թե ի՞նչ եմ անում, դա ինքը լավ տեսնում է: Դրանից հետո զայրացա ու պահանջեցի պատասխանել, թե ինչու՞ է գեճքն ուղղել իմ վրա եւ ո՞վ է ինքը: Ինձ հետ խոսելով՝ ազերին ձախ ձեռքով կանչի ազդանշաններ էր տալիս եւ պահանջում էր, որ ես ոտքի կանգնեմ: Ձեճք գործադրելու հնարավորություն չունեի, ուստի ազատվեցի ծածկից եւ այստեղ անթույլատրելի վրիպում թույլ տվեցի, ծածկիցի տակ ավտոմատը չհանեցի ապահովիչից: Ոտքի կանգնեցի, տեսա մեզ մոտեցող մի քանի միլիցիոներներին եւ քաղաքացիական հագուստով մարդկանց, վերցրեցի գոտիս, գոտեհորվեցի, հանգիստ ու առանց շտապելու գետնից բարձրանցի ավտոմատս եւ, փողով՝ ներքեւ, կախեցի ուսիցս, որպեսզի հարմար լինի ավտոմատն ապահովիչից հանել եւ այն արագ գործադրել: Վեց հոգի մոտեցան ինձ եւ կիսաշրջանակ կազմեցին: Այժմ իմ վրա էին ուղղված երեք ավտոմատ: Ինձ ոչինչ չէր մնում՝ բացի բանակցություններից եւ այդ ընթացքում գեճք գործադրելու հնարք գտնելուց: Խմբի ավագը միլիցիայի լեյտենանտ Բուդաղովն էր, որին ես ներկայացա որպես փոխզնդապետ Ֆյոդորով եւ կրկնեցի դասալիքների մասին վարկածը: Ասացի, որ իմ սպաներն ու զինվորներն ուշանում են, եւ ես որոշել էի մի քիչ հանգստանալ վրանում: Սկզբում թվում էր, թե բանակցությունները հուսադրող են, Բուդաղովը կարծես թե հավատում էր իմ ասածներին, իսկ ես ձգտում էի թմրեցնել ազերիների գոտությունը եւ նրանց ստիպել ավտոմատները կախել ուսերից, սակայն դա չստացվեց: Լեյտենանտը մի պահ նայեց սպիտակ գույնի եւ համազգեստիս չհամապատասխանող, չեխական, թեթեւ կոշիկներիս, որոնց կարերը պատռվել էին, այնուհետեւ՝ ձեռքերիս քերտվածքներին, եւ փաստաթղթեր պահանջեց: Պատասխանեցի, որ փաստաթղթերս թողել եմ ամենօրյա հագուստիս պրպանում: Բուդաղովը հիմար մարդ չէր, նա արդեն ինչ որ բան էր կասկածել: Նա պահանջեց, որ գեճք իրեն հանձնեմ: Ես սկսեցի կշտամբել նրան ու զայրանալ, սպառնացի, որ նրա անօրինական գործողությունների մասին կհայտնեմ ուր պետք է, խնդրեցի համբերություն ունենա ու մի քիչ սպասի, քանի որ շուտով պետք է հայտնվեն դասալիքներին որոնող իմ ենթակաները, եւ նա կհամոզվի, որ ես ռուսական զորամասի իրամանատար եմ: Լեյտենանտն աղոթեցաներնով ինչ որ կարգադրություններ տվեց իր տղաներին, որոնք միանգամից հարձակվեցին վրաս: Բուդաղովը կախվեց իմ ավտոմատից, որը ես ամուր սեղմել էի կողքիս, երկու հոգու օգնությամբ լիցքաթափեց այն՝ վնասվածք հասցնելով իր ձեռքի ափին, իսկ մյուսները բռնել էին ինձ, արձակում էին գոտիս ու պայուսակներից հանում պահուսակները: Ձիմաթափելուց հետո՝ ինձ բաց թողեցին, եւ ոչ մի ուրիշ բռնություն Բուդաղովը թույլ չտվեց՝ չնայած ձեռքի ափը լավ կտրել էր: Ինձ նստեցրեցին ՌՖՁՁ մեքենա ու տարան Ջուլֆա:

Հետո իմացա, որ Ալաշալիղաղ բարձրանալիս, ինձ նորից տեսել էին այն երկու հովիվները, որոնց հետ հանդիպել էի առանձին կանգնած քարի մոտ, իուլիսի 4-ին: Նրանք նախաքննության ու դատաքննության ժամանակ վկաներ էին ու պատմում էին, որ ինձ տեսել են ավտոմատի վրա հենվելով սար բարձրանալիս, հետո տեսել են, թե ինչպե՞ս են բանդիտները կրակել իմ վրա, վախեցել ու հոտը գյուղ են քշել, իսկ որոշ ժամանակ անց շատ ուժեղ ավտոմատային հրաձգություն են լսել: Այդ հովիվներն իրոք գտնվել են մարտավայրի մոտակայքում, բայց տեղանքն այնտեղ այնպես է կտրտված ծորերով ու ծորակներով, որ մի քանի տասնյակ մետրի վրա էլ կարող ես մեծ նախիրը չտեսնել: Հրաձգությունը լսել էին նաեւ հանքային տաք ջրի աղբյուրի մոտ գտնվող մի քանի մարդիկ: Նրանք էլ էին վախել գյուղ եւ լուր տարածել, թե սարերից հայեր են իջել ու մարտի մեջ մտել ռուս զինվորականների հետ: Ռուս զինվորականների մասին նրանք լսել էին երկու հովիվներից, իսկ մնացածն

արդեն իրենք էին ենթադրել: Լայկեթաղից եւ մոտակա գյուղերից բնակիչները սկսել էին փախչել եւ անասունները քշել հարավ: Պարզվեց նաեւ, որ չարաբաստիկ վրանը դրել էին ոչ թե հովիվները, այլ՝ Ջուլֆայի շրջանի միլիցիայի բաժինը՝ իր առաջապահ պահակախմբի համար, ամենահայավտանգ ուղղությամբ:

Այն ժամանակ Ադրբեջանի ժողովրդական զինված միավորումները օրենքից դուրս էին հայտարարված. իսկ նրանց բոյեիկները հետապնդվում էին իշխանությունների կողմից, ձերբակալվում ու պատժվում էին: Սովետաիրանական սահմանի ավերումից հետո սովետական իշխանությունը վերականգնվել էր Ադրբեջանում, իսկ ինքնապաշտպանության կազմակերպման ֆունկցիան հանձնարարվել էր ՆԳ նախարարության մարմիններին: Դենց այդ կազմակերպչական շրջանում էր, որ մենք մտնել էինք Նախիջևեանի տարածքը: 1990թ. հուլիսի 5-ին, ժամը 20.00-ին Ջուլֆայի շրջանի ՆԳ բաժնի պահպանական խումբը՝ լեյտենանտ Բուդաղովի գլխավորությամբ, առաջին անգամ պետք է գիշերային հերթապահության անցներ «Բարխուդար» արտավայրում՝ նախապես սարքավորված պահակակետում: Երբ լեյտենանտը լսում է սարերում տեղի ունեցած հրաձգության մասին՝ զգոնություն է ցուցաբերում, տեղ հասնելով իր մարդկանց տարբեր կողմեր է ուղարկում՝ տեղանքը զննելու, որոնցից մեկը հայտնաբերում է ինձ՝ իրենց վրանում քնած: Իհարկե, թե՛ այդ պահակախումբը հայտնվել 20 րոպե շուտ, երբ ես դեռ քնած չեի, ամեն ինչ այլ կերպ կստացվեր, քանի որ մարտում արագ գործող եւ շատ հմուտ կրակող էի, ու դժվար թե ազերիները կարողանային դուրս գալ մեքենայից: Սակայն մեր կյանքը կախված է պատահականությունների շղթայից, որոնք շատ դեպքերում կանխորոշում են մարդու ճակատագիրն ու ապագան:

Լեյտենանտ Բուդաղովը շատ կարգապահ եւ օրինապահ անձնավորություն էր. օտար մարդկանց թույլ չէր տալիս ինձ մոտենալ, երբ ճանապարհին ոչխարի հոտերի էր հանդիպում, իքնում էր մեքենայից եւ հանգստացնում խուճապահար գյուղացիներին, նրանց համոզում ետ վերադառնալ: Սակայն Լայկեթաղում լսած լուրը՝ սարերում գործող հայերի մասին, Բուդաղովի եւ նրա տղաների վրա ազդել էր: Երբ խաչներուկներից մեկում մեր մեքենայի առջևով մեծ արագությամբ խոտով կիսով չափ բեռնված մի մեքենա անցավ համարյա բոլորը միասին բղավեցին «էրմենի», ու մեքենան քշեցին բեռնատարի ետեւից՝ ուրիշ ուղղությամբ մինչեւ գյուղերից մեկը, որտեղ այդ մեքենան կանգ առավ եւ, նրանից դուրս եկան երկու ազերի՝ այդ գյուղից: Մեր մեքենան վերադարձավ դեպի Ջուլֆա տանող ճանապարհը:

Մեքենայում Բուդաղովը նստած էր ինձնից ձախ, դիմացիս միլիցիոները ավտոմատի փողը դեմ էր տվել կրծքիս, իսկ աջից նստածը՝ փողը սեղմել էր կողերիս: Շարքայիները շատ էին հուզված, նրանց աչքերը փայլում էին գայլի աչքերի նման, իրեն հանգիստ էր պահում միայն Բուդաղովը: Մտքումս անհանգստանում էի իմ կեղծ ազգանվան համար եւ ուզում էի մի կերպ այն հանել վրայիցս: Խոսք գցեցի ու կատակով ասացի, որ ես չեմ փախչում, եւ դրա հնարավորությունն էլ չունեմ, ինչո՞ւ եմ ավտոմատները դեմ տվել մարմնիս: Աջից նստածին էլ ասացի, որ զգույշ լինի, քանի որ պատահական կրակոցով կարող է սպանել ոչ միայն ինձ մինչից ձախ նստած իր հրամանատարին: Երեւի կատակս Բուդաղովին դուր եկավ: Նա հրամայեց ավտոմատները ոտքերի մեջ վերցնել եւ մի քիչ հետո հարցրեց. «Այնուամենայնիվ, ո՞վ եք դուք իրականում»: Ես հենց այդ հարցին էի սպասում, քանի որ, մինչեւ միլիցիայի բաժին հասնելը, պետք է վրայիցս հանեի Ֆյոդորով ազգանունը, իսկ դրան նպաստում էր Բուդաղովի զսպվածությունը: Դա ես անհրաժեշտ էի համարում, որպեսզի ադրբեջանական Ֆեմիդան ավելորդ հիմքեր չունենար չփստահելու իմ ցուցմունքներին, որոնք ես արդեն մշակել էի: Նախքան Բուդաղովի հար-

ցին պատասխանելը՝ լեյտենանտին խնդրեցի չբորբոքվել եւ իր ենթականերին էլ զերծ պահել էմոցիոնալ պոթենցիալներից: Այդուհետեւ ասացի, որ ես իրոք փոխզնդապետ եմ, բայց ազգանունս Ֆյոդորով չէ, այլ Բադդասարյան է, որոնում եմ ոչ թե դասալիքների, այլ Սիսիանի շրջանից անհայտացած իմ անչափահաս սաներին, որոնք մեծահասակ հովիվների հետ մտել են ձեր տերիտորիան՝ իրենցից հափշտակած տաս ձիերն ու ոչխարի հոտը վերադարձնելու կամ պատասխան հափշտակում կատարելու եւ իրենց երկու սպանված ընկերների համար վրեժ լուծելու: Գունիսի վերջերին Սիսիանի շրջանում իրոք այդպիսի դեպք էր պատահել, եւ հովիվները գալիս էին մոտս ու խնդրում, որ ես պատասխան ակցիա կազմակերպեմ:

Լեյտենանտն իմ հաղորդումն արտաքուստ հանգիստ ընդունեց եւ հանգստացրեց իր բորբոքված մարդկանց:

Այսպիսով, Նախիջևեանի օրինապահ մարմիններին Բուդաղովն ինձ ներկայացրեց իմ իսկ անվան տակ: Ծիշտ է, նա ասել էր, որ սկզբում ես ներկայացել եմ որպես ռուս սպա Ֆյոդորով, բայց դա արդեն իրավաբանական նշանակություն չունեց, քանի որ նրանք էլ էին հասկանում, թե ինչո՞ւ եմ որպես ռուս սպա ներկայացել:

ԱՂԻԲԵԶԱՆԻ ՏԱՆՁԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Ղրամայի երկրորդ մասը սկսվեց Ջուլֆայի ԵԳ բաժնում, ուր ինձ բերեց լեյտենանտ Բուդաղովը՝ 1990թ. հուլիսի 5 ին, ժամը 23.00-ին: Խուզարկման ակտում, որի ճշտության մեջ ես չափազանց շահագրգռված էի, արձանագրվեց, որ ինձից բռնագրվել են՝ ավտոմատ ԱԿ-74, 150 փամփուշտներով լիցքավորված 5 պահուցանակ, ես 30 փամփուշտ՝ չբացված փաթեթում, հեռադիտակ, դրամապանակ, 400 ռուբլի եւ «Սեժն Տիգրանի» 3 այցետոմս՝ բանկային հաշվեհամարով:

Յետաքննությունը սկսվեց միլիտերի առանձնասենյակում, որտեղ ներկա էին 20-ից ավելի քաղաքացիներ, որոնց կերած-խմած դեմքերից ու հագուստից երևում էր, որ ինձ «թամաշա» անելու են հավաքվել՝ Ջուլֆայի հասարակության «սերուցքի» ներկայացուցիչները:

Յետաքննությունը վարում էր շրջանի դատախազ Սիրգոնը, որը խոսում էր մաքուր ռուսերեն՝ առանց յուրահատուկ աղոթքաճանաչական ակցենտի, հարցաքննությունը վարում էր պատշաճ ձեւով եւ առանց կոպտությունների: Յետո՛ւ Բայիլովի բանտում, կալանավորներից իմացա, որ նա նախկինում աշխատել է Կիրովաբադում, իսկ նրա մայրը հայուհի է:

Առանձնասենյակի ներկա քաղաքացիները մերթընդմերթ սպառնալիքներ էին հղում ինձ, փրփրում ու խանգարում քննության ընթացքը, բայց դատախազն ու միլիպետը լռում էին: Դա հղի էր վայրենության պոռթկումով ու հնարավոր ինքնադատաստանով: Համարելով, որ նման պայմաններում համարձակությունը պաշտպանվելու ամենաարդյունավետ միջոցն էր, դատախազին ասացի, որ չեմ պատասխանելու նրա հարցերին՝ գործի հետ առնչություն չունեցող անձանց ներկայությամբ, եւ պահանջեցի, նրանց դուրս հրավիրել առանձնասենյակից: Ջողաջրեցի, որ որպես իրավաբան եւ անմեղ մարդ, փաստելու եմ օրենքի յուրաքանչյուր ոտնահարում եւ օգտագործելու եմ նրանց դեմ, ովքեր դա թույլ կտան: Դատախազն ու միլիպետը խորհրդակցեցին եւ բոլորին առաջարկեցին դուրս գալ սենյակից: Թատերասերները մի քիչ աղմկեցին եւ սկսեցին դուրս գնալ: Նրանցից մեկը՝ կողքովս անցնելիս, բռունցքով հարվածեց գլխիս, ես վեր թռա տեղիցս, բռնեցի խփողի կրծքից եւ այնպես դուրս չարտեցի սենյակից, որ նա դիպավ միջազնցքի պատին ու վայր ընկավ: Միլիցիոներները բռնեցին ինձ, ձեռքերիս կապաճները հագրեցին ու նստեցրին տեղս: Դա առաջին եւ վերջին հարվածն էր, որ ես ստացայ եմ Նախիջեւանում: Մովետական իշխանությունը դեռ կենդանի էր, երբ «ին միլիցիան» պաշտպանում էր ինձ ինքնադատաստանից: Իրոք, նա ինձ բազմիցս փրկել է կատաղած ամբոխից:

Կենսագրական տվյալները գրանցելուց հետո, իսկ այդ մասում ես ոչինչ չէի քաջցնում եւ քաջցնելու բան չունեի, Սիրգոնը անցավ բուն հարցաքննությանը: Ստորեւ բերվում են միայն սկզբունքային նշանակություն ունեցող հարցերը եւ այդ հարցերին իմ գրավոր պատասխանների ընդհանուր բովանդակությունը:

Հարց. - Ի՞նչ նպատակով եք զինված հայտնվել Նախիջեւանի ԻՂ ում եւ 2 օր թափառել անմարդաբնակ լեռնային վայրերում:

Պատասխան. - Որպես ԽՍՀՄ քաղաքացի իրավունք ունեմ անազգել շարժվելու սովետական միության բոլոր հանրապետություններում, եւ դա հանցանք չի կարող համարվել, իսկ իմ զինվածությունը բացատրվում է անհրաժեշտ պաշտպանությամբ, իսկ այդ հարցին ճիշտ լուծում տալու համար՝ խնդրում եմ ինձ հանձնել Հայաստանի Հանրապետության իրավապահ մարմիններին:

Դատախազն ինձ ասաց, որ այդ մասին կարող եմ միջնորդագիր ներկայացնել նախաքննության մարմիններին եւ պահանջեց, որ ըստ էության պատասխանեմ իր հարցերին:

Հարցաքննության արձանագրությունում իմ շարադրած ցուցմունքների էությունը իրականությանը մոտ էր, բայց դրան չհամապատասխանող՝ փաստերի նկարագրման մեջ: Ես գրեցի, որ «Սեժն Տիգրան» գիտատեխնիկական ասոցիացիան երկու ամսով՝ ուսանողական արձակուրդների ժամանակ, ինձ հրավիրել էր ղեկավարելու Միսիանի շրջանի Սոֆլու գյուղում բացված փրկարարների դպրոցը: Նման դպրոցներ շատ կազմակերպություններ էին բացում՝ Սախտակի երկրաշարժից հետո: Իմ երկու օգնական մարզիչները դեռ չէին ժամանել, քանի որ դասերը պետք է սկսվեին հուլիսի 5-ին, եւ ես մենակ էի 16-18 տարեկան 20 պատանիների հետ: Հուլիսի 1-ին՝ երեկոյան ստուգման ժամանակ, բացակայում էին այդ պատանիներից երկուսը: Երբ պարզվեց, որ նրանք երեւում չէին վերադարձել, ես շատ անհանգստացա, քանի որ պատասխանատու էի նրանց կյանքի եւ առողջության համար, որոշեցի փնտրել նրանց մեղ արոտավայրերում, որտեղ նրանք ծանոթ տղաներ ունեին:

Հուլիսի 3-ի ժամը 12.00-ին ինձ հետ վերցրեցի 4 պատանիների՝ իմ սաներից, եւ նախկին աղբեղանական գյուղերում բնակություն հաստատած գաղթականների անվտանգության պահակախմբի հրամանատար Արմենին, որի ազգանունը չգիտեմ, եւ հյուր եկա մեր սահմաններձ արոտավայրերը: Արմենը զինված էր, եւ անհրաժեշտության դեպքում, պետք է պաշտպաներ մեզ՝ զինված հարձակումներից: Արմենի մարտիկներին ես կեղակրում էի դպրոցի ճաշարանում, եւ մեր մեջ մտերմություն էր ծագել:

Դեմիլիտարի լեռան ստորոտում գտնվող արոտավայրերից մեկում փոքրիկ հովիվները մեզ հայտնեցին, որ իմ տղաներին տեսել են Բռնակոթ գյուղի մեծահասակ հովիտների հետ, որոնց տաս ձիերն ու ոչխարի խոտը քշել տարել են ինչ ուր բանդիտներ՝ պայանելով 2 հովիտ: Այդ հանցագործության մասին ես լսել էի եւ հասկացա, որ բռնակոթցիները դիմել էին պատասխան գործողությունների եւ իրենց հետ տարել էին իմ տղաներին: Փոքրիկ հովիվները չգիտեին, թե որտե՞ղ են այդ հովիվները, բայց ցույց տվեցին, թե ո՞ր ուղղությամբ են նրանք գնացել: Արդեն մայրամուտը մոտ էր, Արմենը պետք է վերադառնար իր ծառայության տեղը: Նա ինձ մոտ թողեց իր ավտոմատն ու ամբողջ մարտապաշարը, իսկ ինքը մեկնեց Սոֆլու եւ անչափահաս սաներիս թողեցի փոքրիկ հովիվների տնակում եւ շարժվեցի նրանց ցույց տված ուղղությամբ, շատ հեռացա արոտավայրից, չնկատեցի, թե ինչպե՞ս արագ մթնեց, մոլորվեցի անձանոթ սարերում եւ առավոտյան հայտնվեցի մի մեծ, առանձին կանգնած քարի մոտ, որտեղ վնասեցի ոտքս եւ չէի կարողանում շարժվել: Ցերեկային պայմաններում կողմնորոշվեցի եւ հասկացա, որ գտնվում եմ Նախիջեւանի տարածքում: Առավոտյան ժամը 10.00-ին տեսա մի ոչխարի հոտ եւ երկու հովիվների, փորձեցի նրանցից որեւէ բան իմանալ Հայաստան տամող ճանապարհի մասին, բայց հովիվները ռուսերեն չգիտեին, իսկ ես աղոթեցաներեն չգիտեմ: Այդ օրն ինձ շատ վատ էի զգում, զիջեցի մեծ քարի տակ: Հուլիսի 5 ին՝ տեղանքը գննելու ժամանակ, նկատեցի Դեմիլիտար գետի կողքով անցնող ճանապարհը, կեսօրից հե-

տո իջա այդ ճանապարհի եւ նրանով շարժվեցի դեպի «Քարխուղար» կոչվող արոտավայրը, որտեղից էլ ուզում էի դուրս գալ Հայաստան: Մոտավորապես ժամը 18.00 ին. գետի բացատներից մեկում, տեսա փակ թափքով Ջիլ մակնիշի մի բեռնատար մեքենա եւ երեք տղաների: Անախորժությունից խուսափելու նպատակով նրանց ներկայացա որպես ռուս սպա: Տղաներն ինձ հյուրասիրեցին ուտելիքով, ընդ որում, իմ աֆգանկայի գրպանում ձեր հայտնաբերած հացն ու պանիրը նրանց պաշարից է:

Աքեռնայի վարորդը՝ Ասաղ անվամբ, ինձ գետի հունով հասցրեց «Քարխուղար» արոտավայրը, որտեղ ես իբր պետք է սպասեի դասալիքներ որոնող իմ ենթակամերին: Ասաղը ետ դարձավ, իսկ ես որոշեցի գիշերել արոտավայրում գտնվող դատարկ վրանում, իսկ լուսաբացին՝ ճանապարհ ընկնել դեպի Դեմիրլիդաղ: Այդ վրանում, մոտավորապես 20 անց 30 րոպեին, ինձ հայտնաբերեց ու ձերբակալեց լեյտենանտ Բուդաղովի պահակախումբը, որին ես ոչ մի դիմադրություն ցույց չեմ տվել, բացի այն, որ չեմ ուզեցել զենքս հանձնել:

Ձենքի ու 180 փամփուշտների առկայությունն ինձ մոտ բացատրեցի զինված բանդաների հետ հանդիպելու հնարավորությամբ եւ ինքնապաշտպանության անհրաժեշտությամբ: Այն հարցին, թե ունե՞մ թույլտվություն՝ զենք ու զինամթերք պահելու ու կրելու, պատասխանեցի, որ որպես տեխնիկումի զինղեկ զենք ու զինամթերք պահելու եւ ուսումնական նպատակներով օգտագործելու թույլտվություն ունեմ, իսկ բռնագրավված զենքի վերաբերյալ բացատրություն տրվեց:

Հարցաքննության վերջում դատախազ Միրզոեիը տվեց ամենավտանգավոր հարցը: Հարց. - Դուլիսի 4-ին, կեսօրից հետո, այդ շրջանում, որտեղ դուք գտնվելիս եք եղել, ու՞ժեղ հրաձգություն է տեղի ունեցել լեռներում: Կան վկաներ, որոնք պնդում են, որ տեսել են, թե ինչպես են կրակել ձեր վրա, որից հետո ու՞ժեղ հրաձգություն է սկսվել: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

- Ես չգիտեմ, թե ովքե՞ր են այդ վկաները, բայց կարծում եմ, որ նրանք ինձ շփոթում են ուրիշ զինվորականի հետ: Ես արդեն մշել եմ, որ հուլիսի 4-ին գտնվել եմ հիվանդագին վիճակում, աչքի ընկնող մի մեծ քարի մոտ, որտեղ հանդիպել եմ երկու հովիվների, փորձել եմ նույնիսկ խոսել նրանցից մեկի հետ, ամբողջ օրը ընել եմ այդ մեծ քարի խորշում, ոչ մի կրակոց չեմ լսել, իմ վրա ոչ ոք չի կրակել, ես ել չեմ կրակել: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ իմ ավտոմատի փողը յուղված է, իսկ 5 պահունակներում ոչ մի փամփուշտ չի բացակայում: Նորից եմ կրկնում, զենքը վերցրել եմ ոչ թե որեւէ մեկին վնաս հասցնելու, այլ՝ բացարձակապես անհրաժեշտ պաշտպանության պայմաններում գործադրելու համար, բայց այդ պայմաններում չեմ հայտնվել եւ զենք չեմ գործադրել, իսկ իմ երկու հանդիպումները Նախիջեւանի Ի-3 քաղաքացիների հետ ավարտվել են բարեկամաբար: Կարծում եմ, որ ինչ որ մարդիկ ձեզ կեղծ տեղեկություններ են մատուցում՝ իմ վրա որեւէ հանցանք բարձելու եւ հաշվեհարդար տեսնելու նպատակով կամ այդ բոլորը հիվանդ մտքի զառանցանք է:

Նման ձեւով պատասխանում էի Միրզոեի մյուս հարցերին՝ աշխատելով տրամաբանական կապ պահպանել առանձին փաստերի միջեւ: Դատախազի բոլոր փորձերը՝ մոլորեցնել ինձ ձեւափոխված, կրկնակի ու եռակի հարցերով, հաջողություն չունեցան: Փիշերվա ժամը 3.00-ին դատախազը ավարտեց հետաքննությունը, եւ ինձ տարան Նախիջեւան: Ժամը 4 անց 30 րոպե մեքենան կանգնեց կարմիրատղանի մի դարպասի առջեւ, պահակակետից դուրս եկան մի փոխգնդապետ եւ երեք սերժանտ, որոնցից մեկը սեւ ժապավենով կապեց աչքերս, բռնեց արմուկիցս ու տարավ: Մի քանի րոպե անց աստիճաններով իջեցրեց նկուղային հարկ, հանեց

ժապավենը եւ ինձ փակեց մի փոքրիկ խցում, որտեղ՝ երկաթե քնատեղից բացի, ոչինչ չկար: Մահճակալի ու պատի միջեւ տարածությունը 40 սմ էր, այնպես որ, զբոսնել այդ խցում հնարավոր չէր, կարելի էր միայն պատել կամ նստել:

Դուլիսի 6-ին, ժամը 7.00 ին, նույն սերժանտն ինձ դուրս բերեց խցից, աչքերս կապեց ժապավենով ու դուրս տարավ: Ճանապարհին նա ինձ հարցրեց, թե ճի՞շտ է, որ ես հայ փոխգնդապետ եմ: Նրա հետաքրքրությունը բավարարելուց հետո խնդրեցի ասել, թե որտե՞ղ եմ գտնվում եւ ո՞ր է ինձ տանում: Սերժանտն ասաց, որ գտնվում եմ սահմանապահ զորամասի մեկուսարանում, որտեղ պահվում են սովետական սահմանը խախտողները, իսկ ինձ տանում է վլացարան: Դահլանատան վլացարանում ինձ թույլ տվեցին ոտից զլուխ մի լավ վլացվել, որից հետո սերժանտն ինձ ետ տարավ, բայց նկուղ չմտցրեց, այլ աչքերիս ժապավենը հանեց՝ երկաթածողերից շինված մի վանդակում, որում գտնվում էր սահմանապահի համազգեստով մի ավագ: Ավագը սկսեց նկարահանել ինձ դեմքով ու կիսադեմով, հետո ասաց, որ ինքը լեյնինականիցի հայ է, ծառայում է զինվորական դատախազությունում: Իմ հարցին, թե ի՞նչ է սպասում ինձ, նա պատասխանեց, որ վաղը զինվորական քննիչը կհանդիպի ինձ եւ ամեն ինչ կասի: Ես անցա հայերեմի եւ փորձեցի նրա հետ գործնական շփման մեջ մտնել, սակայն հենց որ սերժանտը լսեց հայերենը, ավագին դուրս հրավիրեց վանդակից, իսկ ինձ թույլատրեց մեկ ժամ էլ զբոսնել: Բայց զինվորական քննչական մարմիններն իմ գործով չբարդվեցին: Երեւի իմացան, որ ես պահեստի սպա եմ կամ նրանց պետք էր միայն իմ պատկերը: Դուլիսի 6-ին պաշտոնական մարմիններն ինձ հանգիստ թողեցին:

Այդ օրը երեկոյան իմ խուցը մտավ եֆրեյտոր, մահճակալի վրա դրեց մի բաժակ թե՛լ առանց շաքարի, եւ մի աման երկու գդալ այուրեով, մի կտոր սեւ հաց, ինքն էլ նստեց ու սկսեց գրուցել ինձ հետ: Նա նկատել էր ձեռքիս ժամացույցը, որը խուզարկության ժամանակ փակված էր եղել բաճկոնիս մանձեռով եւ վրիպել էր խուզարկողների ուշադրությունից: Եֆրեյտորը աչքը չէր կտրում ժամացույցից, որը կիսով չափ դուրս էր եկել մանձեռի տակից, զարմանում էր, թե ո՞նց եմ այն մոտոս թողել: Ասացի, որ դատախազն է թույլ տվել, բայց տեսնում էի, որ նա ուզում է տիրանալ իմ սպայական ժամացույցին, եւ որոշեցի օգտվել այդ հանգամանքից: Նրան առաջարկեցի Ուկրաինայով, որտեղից ինքն էր, մի երկտող հասցնել Երեւան: Դրա համար խոստացա նրան նվիրել ժամացույցը եւ երկտողն օրել, որ կինս փող ուղարկի նրա հարազատներին: Ձինվորը շատ ուրախացավ, գնաց ծրար ու թուղթ բերեց: Կնոջս նամակ գրեցի, հասկացրեցի, թե որտեղ եմ գտնվում եւ ի՞նչ ցուցմունքներ եմ տվել Նախիջեւանում հայտնվելուս վերաբերյալ, որ նամակը տա ընկերներին, որպեսզի հավանական հարցումների դեպքում ավելորդ բաներ չասեն եւ իմ գործը չբարդացնեն: Նամակը տվեցի զինվորին, կարողացա եւ իր համար վտանգավոր բան չգտալ: Ծրարը փակեցի, վրան գրեցի երեւանի հասցես, ու ժամացույցի հետ տվեցի Եֆրեյտորին եւ գուշացրեցի, որ ինձ չխաբի, քանի որ նրա հարազատները կգրկվեն լավ վարձատրությունից: Օգոստոսի սկզբին կինս այդ նամակը ստացել էր Դեմարոպետրովսկից եւ հետադարձ հասցեով փող էր ուղարկել:

Դուլիսի 7 ին, ժամը 10.00 ին, ինձ դուրս տարան զորամասից եւ հանձնեցին ՆԳ զորքերի մի ավագ լեյտենանտի, որը ձեռքերիս կապանքներ հազցրեց, նստեցրեց բանտային մեքենա, որը մի քանի րոպեից կանգ առավ Նախիջեւանի ՆԳ նախարարության մերքին բալուն: Ինձ տարան երկրորդ հարկում գտնվող մի առանձնասենյակ, ուր նստած էին մի ալեհեր ու պատկառելի մարդ եւ միլիցիայի երիտասարդ կապիտան: Կապիտան ղեկավարեց ինձ հրավիրեց նստել, ասաց, որ իմ գործի նախնական քննությունը հանձնարարված է իրեն, ներկայացրեց փաստաբան Հեյդարովին

որպես իմ պաշտպանի, եւ ճշեց, որ նա միշտ լավ հարաբերությունների մեջ է եղել հայերի հետ: Ինձնից բռնագրավված 400 ռուբլուց Յեղարովին վճարեց 100 ռուբլի: Անդորրագիր լրացրեց ու խցկեց բաճկոնիս գրպանը: Տեղյակ լինելով, որ ես բացի զինվորական լինելուց նաեւ իրավաբան եմ, Ոգայելը ճշտորեն պահպանում էր նախաքննության վարույթային կարգը:

Ջնդհանուր տվյալներն արձանագրությունում գրանցելուց հետո՝ քննիչն ինձ տարավ ԵԳ նախարարի տեղակալներից մեկի առանձնասենյակը, որտեղ գտնվում էին նախարար գեղապետ Մամեդովը, նրա տեղակալները, հանրապետության դատախազի տեղակալը եւ այլ պաշտոնատար անձինք: Մամեդովն իմ նկատմամբ բացահայտ թշնամանք չէր ցուցաբերում, գրուցելիս օգտագործում էր հայերեն արտահայտություններ, լայն թափի ու բարի բնավորության տեր մարդու տպավորություն էր թողնում, գուրկ չէր նսեւ շինտու թատերականությունից: Մի քանի հարցեր տալուց հետո՝ Նախիջեւանում իմ հայտնվելու վերաբերյալ, Մամեդովը փոխեց խոսակցության թեման եւ ինձ հետ անցավ դարաբաղյան հարցի քննարկմանը: Զրույցը տեւեց մոտ երկու ժամ: Զգացվում էր, որ նրա համար հետաքրքիր է ինձ հետ զրուցելը՝ չնայած իմ հանդուգն ու խոցող պատասխաններին եւ հարցադրումներին:

Սոււմգայիթյան ոճրագործությունում նա մեղադրում էր հայերին, իսկ սադրիչի դերը հատկացնում էր Մուսվկային, պնդում էր, որ հայերն են դրդել աղբբեջանցիներին դիմել վայրագությունների, եւ օրինակ էր բերում ոմն Էդուարդ Գրիգորյանի, որին աղբբեջանական դատարանը դատապարտել էր ազատազրկման՝ 12 տարի ժամկետով, Սոււմգայիթում հայ բնակչության դեմ կատարած ոճրագործությունների համար:

Մամեդովը մեծ ցնծությամբ էր խոսում սովետաիրանական սահմանի ջախջախման մասին: Որպես սպառնալիք էին հնչում նրա հետեւյալ խոսքերը. «Հիմա մենք ոչ թե յոթ, այլ քսանյոթ միլիոն ենք, եթե ցանկանանք երկու ժամում կհասնենք Երևան, մեր գեներլ շատ է ու ժամանակակից, իսկ մարդիկ պատարստ են առաջին իսկ կոչով ներխուժել Չայաստան: Արաքսի երկու ափերից»:

Արտաքինից բարիացական այդ ածղահա նախարարն ուզում էր ինձ ապացուցել, որ Չայաստանի հյուսիսային տարածքները՝ Դիլիջանը, Սեւանի ավազանի մեծ մասը, ամբողջ Զանգեզուրը եւ այլ տարածքներ, պատկանում են Աղբբեջանին, եւ նրանք՝ մոտակա տարիներին, այդ հողերը մաքրելու են հայերից:

Մամեդովը նման շատ բաներ էր ասում ու չէր զայրանում իմ հանդուգն պատասխաններից, իսկ վերջում խոսք գցեց Բյարքի գյուղի մասին: Նա պատմեց, որ 7րդ բանակի քարթաժնի պետ գեներալ Սուրկովի հետ բանակցությունների ժամանակ համաձայնություն էր կնքվել: Սադարակի տակ գերի ընկած հայ տղաների փոխարեն Նախիջեւանին վերադարձնել Բյարքի անկյավը, բայց այդ համաձայնությունը չկատարվեց Չայաստանի կողմից: Դրա հիման վրա նա Սուրկովին անվանում էր սրիկա, իսկ հայերին՝ «բեմաճուս ու կեղտոտ ազգ»: Երգվում էր, որ այդ անկյավը նույնպես մաքրելու են հայերից:

Այդ երկարատեւ զրույցից հետո անցա քննիչի տրամադրության տակ, նրան կրկնեցի այն ամենը, ինչ որ արձանագրվել էր հետաքննության ժամանակ: Դետո առերեսում տեղի ունեցավ երկու հովիվների հետ: Ես ճանաչեցի նրանց, իսկ նրանք էլ՝ ինձ: Հովիվներն ասացին, որ հուլիսի 4-ին ինձ հետ հանդիպելուց հետո, նորից են տեսել, թե ինչպես են ավտոմատի վրա հենվելով սար բարձրանում, միաժամանակ անց՝ կրակոցներ են լսել, վախեցել են ու հոտը քշել գյուղ, հետո ավելի ուժեղ հրաձգություն է սկսվել, բայց ինձ այլես չեն տեսել, թաքնվել են քարերի մեջ, իսկ

նրբ հրաձգությունը դադարել է, հոտն արագ գյուղ են քշել ու ժողովրդին զգուշացրել, որ սարերում հայեր են հայտնվել ու մարտի մեջ մտել ռուսների հետ:

Հովիվները, որոնք տկարամիտ մարդկանց տպավորություն էին թողնում, կարող էին բարդացնել իմ գործը, ուստի ես հերքեցի նրանց ցուցմունքներն ու ասացի, որ հովիվները, իրենց իսկ ասելով, հեռվից են տեսել ինչ որ մարդու, որին անկասկած շփոթում են ինձ հետ կամ ուղղակի ստում են: Առաջարկեցի ստուգել մեծահասակ զվապիր ավալի տեսողությունն ու հոգեկան լիարժեքությունը: Պահանջեցի նաեւ գտնել եւ ավերեսում անցկացնել այն երեք տղաների հետ, որոնց հանդիպել են հուլիսի 5-ին, բոլորովին այլ տեղում: Զգիտեմ, գտան մ այդ տղաներին, թե՛ ոչ, բայց նկատում էի, որ քննիչը տարօրինակ անտարբերություն է ցուցաբերում այդ վկաների հարցում:

Լեռներում տեղի ունեցած հրաձգության հետ կապված ոչ մի իրեղեն ապացույց քննիչը ինձ չէր ներկայացնում, եւ, պարզ էր, որ դեպքի վայրում ոչ ոք չի եղել: Բանն այն էր, որ այդ օրերին «Սեծն Տիգրանի» եւ ինձ ճանաչող ուրիշ ջոկատների թվով մոտ 100 ազատամարտիկները ինձ լքած երեք հետախույզների ուղեկցությամբ, իջել էին մինչեւ Դեմիրլիսու՝ ինձ գտնելու, մեծ աղմուկ էին բարձրացրել, եւ դրանից հետո ազերիները չէին համարձակվում հայտնվել այդ տարածքում: Այսպիսով, ապացույցները մնում էին քողարկված, եւ չկար որեւէ նյութական հիմք՝ ինձ հրաձգության մասնակից համարելու համար, իսկ հովիվների ցուցմունքները իրեղեն ապացույցների բացակայության դեպքում, էական նշանակություն չէին կարող ունենալ, եթե գործը վարվեր օրենքի շրջանակներում, եւ կամայականություններ չցուցաբերվեին:

Երեկոյան քննիչի առանձնասենյակ մտավ քողարկող համազգեստ հագած 30-35 տարեկան մի անձնավորություն, որի ծնունդային մոտոբով դեմքն աչքի էր ընկնում առանձին զեղեցկությամբ, իսկ սեւ աչքերն ատելություն էին ճառագայթում: Նրա առաջին իսկ արտասանած սպառնալիքներից զգացի, որ «գորշ գայլերից» է, եւ առանց հապաղելու անցա հակահարձակման: Քննիչին բողբեցի կողմնակի մարդու անօրինական միջամտության ու նրա կողմից ինձ սպառնալիքներ տալու կապակցությամբ: Քննիչն ինչ որ բան խոսեց եկվորի հետ, ապա նրան ներկայացրեց որպես նախկին սպայի եւ ժողճակատի Նախիջեւանի մասնաճյուղի թույլատրված ռազմական կազմակերպության ղեկավարի, որի հրամանատարությամբ իբր ժողճակատի ջոկատները տարվա սկզբին հաղթանակ են տարել հայերի հանդեպ Երասխ ավանի ու Սադարակի տակ: Ես էլ ռեպլիկ թողեցի, որ կորվներով եւ աղբբեջանցիների կամ հայերի հաղթանակներով ու պարտություններով չեմ հետաքրքրվում, քանի որ դեմ եմ այդ կողմներին: Քննիչը պահանջեց, որ ես պատասխանեմ ազերիների սպառնալիքի հարցերին, բայց իմ պատասխանները ղուր չեկան նրան եւ զնահատվեցին որպես բարբաջանք: «Գորշ գայլն» այն կարծիքին էր, որ ես խիզախ ու խելոք մարդ եմ, բայց հայ չեմ, այլ հայերին ծառայող թուս կամ հրեա, մուտք եմ գործել Նախիջեւան հետախույզական նպատակներով: Նույնիսկ իմ գտնվելը ԵԳ նախարարությունում նա համարում էր իմ հետախույզական առաջադրանքի բաղկացուցիչ մասը: Իմ բախտը բերել էր, որ այդ մարդու գերին չէի, այլ «իմ միլիցիան» էր զբաղվում գործով: Վերջում նա սպառնաց, որ անկախ քննության արդյունքից, ինձ կենդանի բաց չեն թողնելու Նախիջեւանից, ու գնաց: Շուտով ես համոզվեցի, որ «գորշ գայլը» խոսքերը քանուն չի տալիս:

Ժամը 19.00 ին ուղեկցողին կարգադրեցին ինձ տանել: Բանտային մեքենան, որի փոքրիկ մենախցում նստած էի ես, մոտեցավ քաղաքային դատարանին դատապարտյալ վերցնելու: Մենախցի դռան կլոր անցքից տեսա, որ մեծ ամբոխ է հավաք-

վել դատարանի շենքի մոտ եւ ինչ որ իրարարանցում է տեղի ունենում: Պահակախմբի ու դատարանում գտնվող միլիցիոներները շրթա էին կազմել եւ չէին թողնում կատաղած մարդկանց մոտենալ մեքենայի բաց դռանը: Ամբոխը պահանջում էր իրեն հանձնել «էրմենիների գլխավոր հրամանատարին»: Կյանքումս այդպիսի բան չէի տեսել: Վայրենատիպ ու կատաղությունից այլաճղակված ազերիները՝ փրփուլը բերաններին, հեկեկալով, չռած աչքերը ճակատները թցնելով ու աղաղակելով, այնպիսի բոցաշունչ հայրենասիրություն էին միմյանց ցուցադրում, որ պահակախմբի միլիցիոներները ստիպված էին մի քանի կրակահերթ տալ օդ: Վերջապես դատապարտյալին, որը նույնպես հայրենասիրություն էր ցուցադրում, մի կերպ զցեցին մեքենայի մեջ եւ քարերի տարափի տակ այն դուրս պրծավ վտանգավոր գոտուց ու սլացավ արեւմուտք: «Գորշ գայլն» անցել էր իր սպառնալիքների իրագործմանը:

Մոտ մեկ ժամ անց մեքենան կանգ առավ ինչ որ բնակավայրում, դատապարտյալին տարան ու դուռը փակեցին: Այս անգամ ոչինչ չէի տեսնում, բայց նորից ամբոխի ոռոնց էի լսում: Ցերեկը օդի ջերմաստիճանը քառասունի մոտ էր, եւ շիկացած ու տեղում կանգնած մեքենայի մենախցում նստած շնչահեղձ էի լինում, վրայից քրտինքի առվակներ էին հոսում, աչքերս աղից այրվում էին, թիկունքիս կապված ձեռքերս չէի կարողանում շարժել, որ գոնե աչքերս սրբեմ, իսկ գիտակցությունս մարում էր: Երկար ժամանակ ինձ դուրս չէին բերում մեքենայից, մտածեցի, որ այդ ձեւով ինձ տանջամահ են անում, ու ընկա մոռացության մեջ: Մի պահ զգացի, որ մեքենան շարժվեց եւ նորից կանգ առավ, դուռը բացվեց ուղեորից ձգելով ինձ դուրս քաշեցին, աստիճանմերով իջեցրին նկուղ ու զցեցին մի խուց: Ուշքի եկա, պարսկեցի չորս զորանոցային մահճակալներից մեկի վրա ու մի քանի ժամ քնեցի: Արթնացա կեսգիշերին, մոտեցա բաց «կորմուշկային» եւ տեսա միջանցքում՝ իմ դռան դիմաց նստած ոռուսանման միլիցիայի սերժանտին ու ջուր խնդրեցի նրանից: Սերժանտը չմեծեց, զնաց, մի աման ջուր բերեց: Օարավս հագեցնելուց հետո հարցրեցի՝ որտե՞ղ եմ ես: Հսկիչն ասաց, որ գտնվում եմ Նորաշենի ՆԳ բաժնի կից մեկուսարանում, եւ հետաքրքրվեց իմ ձերբակալման պարագաներով: Ես զգացի, որ մաքուր ոռուսերենով խոսող այդ երիտասարդը ֆանատիկոս չէ, բարիամակամ վերաբերում է ցուցաբերում իմ հանդեպ եւ պատրաստ է զրուցելու ինձ հետ: Իմ պատմությունը լսելուց հետո՝ սերժանտը բացատրեց, որ ինձ ոչ թե խեղդամահ են ուզեցել անել, այլ բաժնի բակը ներխուժած մարդկանց մոտ մեկ ժամ հանդուրձ էին, որ մեքենայի մեջ եղել է միայն դատապարտված ազերի, իսկ հայ սպային թողել են Նախիջեանի զորամասի մեկուսարանում: Նա ասաց, որ բացի ինձից կան երկու հայ, եւ նույնիսկ առաջարկեց խոսել նրանց հետ՝ «կորմուշկայի» միջոցով, այդ հայ տղաներին էլ ասաց, որ մոտենան իրենց՝ «կորմուշկային»: Ինձ հետ խոսող հայ տղաներից մեկի անունը Նապոլեոն էր, նա ասում էր, որ եղեգնածորի շրջանի Արենի գյուղից են, գործով եկել էին Իլիչենսկի շրջանի գյուղերից մեկը՝ իրենց լավ ծանոթների մոտ, իսկ վերադառնալիս բռնվել էին, 20 օր է արդեն նստած են մեկուսարանում եւ սպասում են, որ փրկագրով ազատվեն: Այդ տղաներին ես ուզում էի տալ երեսանի հասցե, որ ազատվելու դեպքում տեղեկություններ հասցնեն կնոջ ու զինակիցներին, բայց այդ պահին միջանցքից դուրս ծայներ լավեցին, եւ հսկիչը վերջ տվեց մեր բարձրամայն խոսակցությանը:

Երկու միլիցիոներների հետ իմ խուցը մտավ ավագ Կուրբանը, որն այդ ժամանակ փոխարինում էր մեկուսարանի պետին: Նա ինձ տարավ բաժնի հերթապահ տկարամիտ մի սպայի մոտ, որին հետաքրքրում էր իմ ով լինելը: Հետաքրքրությունը բավարարելուց հետո՝ հերթապահ կապիտանը հանեց ՊՄ ատրճանակը, ուղղեց

իմ վրա եւ սկսեց դասախոսություն կարդալ հայերի անլիարժեքության մասին: Կապիտանի հերյուրանքները լուռ լսելուց հետո՝ նրան ասացի, որ Նախիջեանում ինձ հանդիպած միլիցիոներներից նա առաջին կենսաբանական խոտանն է ու սպառնացի, որ եթե վերջ չտա իր դատարկաբանությանը, ատրճանակը տեղը չդնի եւ ինձ անմիջապես ետ չուղարկի առավոտյան նրա անօրինական գործողությունների մասին հաղորդելու եմ քննիչին եւ նախարար Մամեդովին: Կապիտանը մի քանի վայրկյան մնաց ապշած, հետո ատրճանակը պատյանը դրեց եւ Կուրբանին ձեռքով արեց, որ ինձ ետ տանի:

Հուլիսի 8 ին, վաղ առավոտյան, ինձ տարան Նախիջեան: Մինչեւ կեսօր քննիչ Ռզաբեղ առանց զեւտություն չարունակում էր արձանագրել իր հարցերի պատասխանները, նորից էր փորձում որեւէ բան պարզել հրաձգության վերաբերյալ, բայց դա նրան չէր հաջողվում: Հարցաքննության վերջում ներս մտավ փաստաբան Հեյդարովը եւ հայտնեց, որ գործը՝ Հայաստանի կամ Ռուսաստանի իրավապահ մարմիններին հանձնելու միջոցությունը, մերժված է, եւ այն մինչեւ վերջ վարելու են Ադրբեջանի իրավապահ մարմինները:

Կեսօրվա ընդմիջումից հետո, որի ժամանակ ինձ տվեցին մի տուփ «Կիլկա» ու մի կտոր հաց, ինձ դուրս բերեցին մեքենա բակ, որտեղ սեղանի վրա դասավորված էին ինձնից բռնագրավված իրերը: Դրանց ֆոնի վրա մի քանի անգամ ինձ նկարահանեցին ու տարան Մամեդովի տեղակալի առանձնասենյակը, որտեղ բազմել էր նախորդ հանդիպման կազմը: Մի քիչ անց ներս մտավ հեռուստատեսության օպերատորների մի խումբ: Ես ենթադրում էի, որ ինձ նկարահանելու ու ծայնագրելու են, եւ նախապես պատրաստվել էի դրան: Հեռուստահաղորդման սցենարը Մամեդովը մշակում էր իմ ներկայությամբ եւ որոշել էր, որ վարողը կլինի իր տեղակալը, իսկ հարցեր կտան դատախազը, քննիչն ու փաստաբանը: Առաջին նկարահանումը տեւեց 20 րոպե, որից հետո բոլորը զնացին մի ուրիշ սենյակ՝ դիտելու եւ լսելու իրենց ստեղծագործությունը: Կես ժամ հետո վերադարձան, եւ ես առաջին անգամ տեսա Մամեդովին՝ կատաղությունից փրփրած: Նա երեք լեզուներով հայիոյանաբներ էր հասցեագրում ինձ եւ իր ենթակալներին: Առաջին նկարահանումը խոտանված էր նրա պատճառով, քանի որ իմ պատասխանները հարմար չէին ազերի հեռուստադիտողների համար:

Հասկանալով, որ ոչ մի տեսակի ճնշում ինձ չի ստիպի հարցերին տալ իր ուզած պատասխանները, Մամեդովը բոլորին հեռացրեց նկարահանումից, մնացինք ես եւ ինքը: Նա ինձ առաջարկեց՝ առանց քաղաքական մեկնաբանումների, հակիրճ պատասխաններ տալ իր մի քանի հարցերին, որոնք վերաբերվելու էին Նախիջեանում իմ հայտնվելու դրդապատճառներին ու զինվածությանը: Նկատվում էր, որ վերելից թելադրված այդ միջոցառումը ծանծրացրել է հսկա նախարարին եւ նա շտապում է ավարտել այդ գործը: Նոր նկարահանումը տեւեց հինգ րոպե, եւ բավարար զնահատվեց Մամեդովից: Դրանից հետո նա հայտարարեց, որ ինձ ուղարկում են Բաքու, որտեղ իմ անվտանգությունն ապելի ապահովված կլինի: Երեւի նրան զեկուցել էին իմ դեմ կատարած ինքնադատաստանի փորձերի մասին կամ այդպիսի կարգադրություն էր ստացել Բաքվից: Ես խնդրեցի ինձ թողնել Նախիջեանում՝ հույս ունենալով, որ այնտեղից ինձ կհաջողվի փախչել կամ այլ կերպ ազատվել, սակայն Մամեդովը ասաց նաեւ, որ Նախիջեանի կենտրոնական մեկուսարանը վերանորոգման մեջ է, նախքան միայնակ գտնվող բոլոր կալանավորներին նրանց ուղարկում են Բաքու: Նա ինձ «ջերմ» հրաժեշտ տվեց, սեղմեց ձեռքս ու ասաց, «Բաղդասարով, կուզենայի քեզ հետ հանդիպել մի 10-15 տարի հետո»: Պարզ էր, որ նա կանխագուշակում էր իմ ազատագրվման ժամկետը:

Ուղեկցող ավագ լեյտենանտը ձեռքբերիս հազարեց կապանքներն ու տարավ օդանավակայան, որտեղ արդեն թռիչքի էր պատրաստ ուղեւորներով լի ՄԻ-8 ուղողաթիռը: Թռիչքի ուղին անցնում էր Սիսիանի ու Գորիսի շրջանների վրայով, որոնց օդային տարածքն այն ժամանակ բաց էր նման թռիչքների համար: Ֆիզուլիում վայրէջք կատարելուց հետո՝ ուղողաթիռը մեզ հասցրեց Բաքվի Ջաբրաիլ-2 կոչվող օդանավակայանը, որտեղ ինձ սպասում էր «սեւ ազոսավը»: Դենց որ ոտքս գետին դրեցի՝ իմ վրա հարձակվեցին պահակախմբի երեք միլիցիոներները, աղմուկ-աղաղակով ու հայիոյանքներով հանեցին ձեռքբերիս կապանքը, այն տվեցին ավագ լեյտենանտին, որը սուս ու փուս, անշառ մարդ էր, ձեռքերս ուղորեցին մեջքիս, իրեն՝ մեռնակապանքները հազարեցին, տարան՝ նստեցրեցին մեքենայի ընդհանուր խցում:

Մի քիչ հետո պարզ դարձավ, թե ինչն է են ձեռքերս ուղորել մեջքիս եւ նստեցրել ընդհանուր խցում: Այդ սրիկաներն ուզում էին ինձ բանտ հասցնել արյունաշաղախ վիճակում եւ դրա համար, մինչեւ քաղաք հասնելը, մեքենան վարում էին փոսերի վրայով, պտույտներով ու մեծ արագությամբ: Տամբուրում նստած երկու ուղեկցողները զլխարկները հանել ու ձեռքերով կպել էին բռնակներից, քթների տակ ծիծաղում ու իմ կողմը չէին նայում: Վայր շրնկնելու համար մեջքով հենվեցի թափքի անկյունին, իսկ ոտքերով ուժեղ հենվեցի միջին նստարանին: Քաղաքում մեքենան կանգ առավ Բայիլովի շրջանի խուլ նրբանցքներից մեկում, ուղեկցողներն ինձ դուրս բերեցին տամբուր: Ներքեւում կանգնած էր պահակախմբի ավագը, իսկ նրա կողքին՝ երկու չսպիրված ու ճմռթված դեմքերով սուբյեկտներ, որոնցից մեկն ինձ հարցրեց. «Ո՞վ ես, դու Վազգենին նման չես»: Ես էլ նրան հարցրեցի՝ իսկ դու ո՞վ ես, մեքենայի ավագին էլ սպառնացի, որ կհայտնեմ նրա պետերին իր անթույլատրելի արարքի մասին: Դժվար չէր կռահել, որ ավագը կսպերի մե՞ն է ընդհատակում գտնվող ժողճակատի մարդկանց հետ եւ ինձ ցուցադրում է նրանց պարագուլխներին: Նա գողի նման դես ու դեն էր նայում, հետո արագ փակեց դուռը, մեքենան շարժվեց ու մի քիչ անց մտավ Բայիլով բանտի ընդունարանը: Այդ միջադեպն ուներ իր ծիծաղելի կողմը: Լուրեր էին տարածվել ու հասել Բաքու, որ իբր Նախիջեւանում բռնվել է հայերի գլխավոր սպարապետներից մեկը, այսինքն՝ Վազգեն Սարգսյանը, որի անուճը ազերիները լսել էին: Տխմարների ամբողջից հաճախ էի լսում. «Վազգեն, ես քո...»:

Քանտում ինձ հանդիսավոր հանդիպում էր սպասվում: Ընդունարանի ամբողջ ազատ տարածքը լեփլեցուն էր կարմիր ուսադրավորներով, որոնց հատուկ հավաքվել էին էրմենիների «գլխավոր հրամանատարին» դիմավորելու: Պահակախմբի ավագն աստիճանը տեղը չէր դնում ու պահանջում էր, որ ես ձեռքերս մեջքիս կապած ներքեւ ցատկեմ, որպեսզի ընկնեմ ամբողջի ոտքերի տակ, բայց ես ուներով հենվել էի դռան շրջանակին, իսկ թիկունքիս կանգնած թուլակազմ հսկիչի ուժը չէր պատում ինձ դուրս հրել մեքենայից: Նա ստիպված էր հանել կապանքները, որից հետո ես ցատկեցի ներքեւ: Սոտ 10 րոպե բանտի վարչական անձնակազմն այեկոծվում ու իրենից բաց էր թողնում թունավոր գոլորշին, մոտիկ կանգնածները չարածճի երեխաների նման իրմշտում ու թեթեւ հարվածներ էին իստցնում, նրանց երեւի զսպում էր իմ իստարձակ կեցվածքն ու բաճկոնիս վրա մնացած փոխնզղապետի ուսադիրները, որոնք Նախիջեւանում չէին պոկել: Գավատարին մնալով այն սկզբունքին, որ խիզախությունը բերդեր է գրավում, ես դեմ շարտեցի ինձ իրմշտող պատանի գեակորներին ու դիմեցի ամբողջի մեջ կանգնած սպաներին, պահանջեցի վերջ տալ խայտառակությանը: Ինձ մոտեցավ կարմիր թեկապավ մի մայր, զինվորներին հրամայեց՝ ցրվել ու անցնել իրենց պարտականությունների կատարմանը, եւ մի քանի սպաների ու սերժանտների ուղեկցությամբ ինձ տարավ ընդունա-

րանի դատարկ խցերից մեկը: Բերեցին բանտարկյալի սեւ ու մաշված համազգեստը, որի անդրավարտիքը թզուկի համար էր: Աֆգանկայիս բաճկոնը դուրս նետեցին ու մերկ մարմնիս հազարեցին սեւ բաճկոնը: Սայորը թույլ տվեց կրել աֆգանկայի անդրավարտիքը, բայց շուտ տված վիճակում, քանի որ նրա վրայի նախշերն աչք էին ծակում եւ ջղայնացնում ազերիներին: Այդ հագուստով ես մնացի մինչեւ հոկտեմբերի 10-ը, երբ իմ հսկական պաշտպանը՝ Լեհինգրադի փաստաբանների միութեւյան անդամ՝ պաշտոնաթղ գնդապետ Պարշուկովը, ինձ համար կնոցս ուղարկեմ հագուստը բերեց Օրդուբադ: Ընդհանրապես Բայիլովում եւ Ադրբեջանի մյուս մեկուսարաններում, որտեղ ես եղել եմ, կալանավորները կրում էին իրենց սեփական հագուստը, բայց ինձ համար հագուստ բերող չկար: Ինձնով զբաղվող մայրոն ազգությամբ լատիշ էր, իմ հանդեպ գուսպ էր ինչպես այդ օրը, այնպես էլ հետագայում չնայած զբոսանքի ժամանակ հարեւան սենյակից հաճախ ինչ որ արարքների համար տանջաքննութեւն ենթարկվող մարդկանց սարսափելի ճիչեր էին լսվում, եւ ասում էին, որ այդ մայրոն է անձամբ նրանցով զբաղվում:

Կեսգիշերին մոտ էր, վարչական մասից ինձ էր հասնում ռադիոյի ձայնը: Երբ ավարտվեց հԱՅՄԻ հիմնը՝ իմ խուցը մտան երկու կապիտան եւ մեկ ավագ լեյտենանտ՝ Շաքիր անվանը: Կապիտաններից մեկի ձեռքում ատրճանակ էր, իսկ Շաքիրը բռնցամարտիկ կեցվածքով մոտենում էր ինձ եւ՝ հարվածներ հասցնելով պահանջում էր, որ պատասխան գործողությունների դիմեմ: Ես պաշտպանում էի դեմքս ու գլուխս, իսկ Շաքիրին ասում էի, որ ուրիշ պայմաններում նրան մի հարվածով գետնատապալ կանեի: Զգալով, որ նրանք կարող են ինձ գնդակահարել՝ վարչակազմի վրա հարձակման համար, զգուշացնում էի, որ իմ մասին գիտեն Սոսկվայում, եւ որ իրենց հիմար կատակները նրանք կարող է չմարտն: Ես արդեն բազմիցս նկատել էի, որ հոգեբանական ճնշումը բարձրաստիճան կամ ցածրաստիճան ազերի պաշտոնյաների վրա դրական արդյունք է տալիս: Տվյալ դեպքում դա նույնպես ազդեց: Շաքիրը վերջ տվեց բոքսին, իսկ կապիտանը ատրճանակը դրեց պատյանի մեջ: Սպաներն ինձ տարան մի փոքր առանձնասենյակ՝ գրուցելու եւ իմ ուժ լիքեւն իրենց համար պարզելու: Նրանք հերթապահներ էին ու ուրիշ զբաղմունք երեւի չունեին: Ես նրանց բացատրեցի, որ էրմենիների գլխավոր հրամանատարներից չեմ, այլ սովորական զինուկն եմ: Այնուհետեւ նրանք պահանջեցին, որ ասեմ, թե ո՞ւմ է Ղարաբաղը: Ես նրանց զգուշացրի, որ իմ պատասխանը նրանց կարող է դուր չգալ, քանի որ բացի ճշանարտությունից ուրիշ ոչինչ ասել չեմ կարող, ու խնդրեցի նրանց՝ իրենց կարգին պահեմ: Սպաները մոտ մեկ ժամ կլանված լսում էին իմ «դասախոսությունը», բայց վերջում հայտարարեցին, որ ինձ պետք է գլխատել կամ քառատել ու գիշերվա ժամը 3.00-ին տարան ետ ու զգուշացրեցին, որ պատրաստ լինեմ պատասխան տալու համար:

Գուլխի 9-ի վաղ առավոտյան ինձ տարան «շոնի» բաժնի դատարկ սենյակներից մեկն ու թողեցին մենակ: Մի քանի րոպե անց սենյակ ներխուժեցին մահակներով զինված հինգ զինվոր եւ երկու սերժանտ՝ ավագ Վալեխը եւ ավագ սերժանտ Ալյասաթը: Նրանք զազանաբար հարձակվեցին եւ սկսեցին հարվածներ հասցնել մահակներով ու բռունցքներով: Ես ստիպված էի անցնել ակտիվ պաշտպանության: Եղավ մի պահ, որ նրանցից երեքին դուրս շարտեցի սենյակից, իսկ երկուսին գետին տապալեցի: Նման պարագաներում մարդու ուժը տասնապատկվում է: Սակայն ուժերն անհավասար էին, եւ նրանք ինձ կիսակենդան վիճակում հատակին սեղմեցին ու տասնյակ հարվածներով ուշաթափեցին: Ես արագ ուշքի եկա ու տեսա, որ բոլոր դուրս փախան սենյակից՝ կարծելով, թե սպանել են ինձ:

Ես դիտավորյալ մոտ 10 ռուպե կյանքի նշաններ ցույց չէի տալիս, հանգստանում ու մտածում էի, թե ի՞նչ անեմ: Որոշեցի իմ վերջին ուժերով մի քանիսի մոտոբեռը ջարդեն ու դրանով վերջացնեմ հաշիվներս կյանքի հետ: Երբ սկսել էի ոտքի կանգնել՝ ծիծաղելով սենյակ մտան Վալենյան ու Ալյասաթը, գարնացան, որ դեռ կենդանի եմ, ձեռքերիս կապանքներ հազգրին ու տարան կարանտին:

Կարանտինի 34-րդ խցում ինձ դիմավորեցին երկու հայ «Համբալիկ» մականունով Յուրա Բաղդասարովը՝ Բաբվի 5 թղ Զավազգալնի փողոցից, որին Վլադիմիր-տոկից տեղափոխում էին Չայաստան, եւ Ստեփանակերտի կոչիկի Ֆաբրիկայի տնօրենի տեղակալ Սերգեյ Ղազարյանը, որը դատվել էր տնտեսական գործով եւ նույնպես ենթակա էր Չայաստան ուղարկվելու:

Կարանտինում սկսվեցին իմ նոր տանջանքները: Ամեն անգամ, երբ ինձ դուրս էին բերում խցից ձեւական բժշկական ստուգումների, հսկիչներն ինձ վրա էին բաց թողնում հախապես խցերից դուրս բերված ազերի կալանավորներին, որոնք թիկունքից հարվածում էին ու փախչում: Եթե ես փորձում էի ձեռքերս հեռացնել հետեւից ու պաշտպանվել՝ հարվածներ էի ստանում հսկիչներից: Նրանցից մեկը սպորտսմեն էր, թոփչից երկու ոտքով խփում էր մեջքիս, ես փռվում էի միջանցքի ցեմենտե հատակին:

Մի այդպիսի բուժքննությունից հետո՝ խուց ներս մտնելու պահին, ցնցող, հուժկու հարված ստացա զլխիս՝ մի կալանավորից: Համբալիկը, որը Սերգեյի հետ կանգնած դռան մոտ դիմավորում էր ինձ, հանկարծ գայրացավ ու սպառնաց հսկիչին, որ նա «բեսպրեդել» է թույլ տալիս եւ կարող է դրա համար պատժվել: Նա Սերգեյից թուղթ ու գրիչ վերցրեց եւ ինչ որ մեկին երկտող գրեց, անդրավարտիքի գաղտնարանից փող հանեց ու գոռոթյան հետ տվեց հսկիչին, աղբրեջաներնով էլ նրան ինչ որ բան բացատրեց:

Երեկոյան հսկիչը Համբալիկին մի փաթեթ հանձնեց, որում մրգեղեն, թեյ, քաղցրեղեն եւ ուտելիքներ էին: Նա մեզ առաջարկեց վայելել այդ անսպասելի բարիքները, իսկ ինքը կարդաց իր նամակի պատասխանն ու անցավ չեֆիր պատրաստելու, առանց որի իրեն լավ չէր զգում: Չեֆիր խմելը մի այնպիսի արարողություն է, որ մենք էլ պետք է մասնակցեինք՝ միմյանց փոխանցելով՝ կում կում խմեինք թանձր թելը:

Սերգեյն ինձ ասել էր, որ Համբալիկը օրենքով գող է եւ նամակով դիմել էր բանտում նստած իր ժամոթ աղբրեջանցի մի հեղինակության, որպեսզի նա համոզի հսկիչներին ու ազերի կալանավորներին ինձ հագիստ թողնեն:

Բիրիլյանի առասպելներից վերցրած սյուժեներով ոտից մինչեւ գլուխ տուշով նկարագրողված այդ թուլակազմ անձնավորությունը փաստորեն ինձ փրկեց հնարավոր խեղանդամությունից, եթե չասեմ մահից: Այն, ինչ թույլ էր տալիս բանտի վարչակազմը, արգելեցին գողական միջավայրի երկու այլազգի հեղինակություններ, որոնց միջեւ ոչ մի թշնամանք չէր ծագում ազգամիջյան բախումների կապակցությամբ:

Հուլիսի կեսին իմ երկու հարեւաններին տեղափոխեցին առաջին կորպուսի հայերի համար նախատեսված, 19-րդ խուցը, իսկ ինձ տեղափոխեցին երկրորդ կորպուսի 64-րդ հայկական խուցը: Առաջինում պահվում էին ետապի սպասող հայ կալանավորները, իսկ երկրորդում՝ նախաքննության ու դատաքննության տակ գտնվող հայերը: Այդ կարգը խախտվում էր, երբ կալանավորների գլխաքանակն ավելանում էր: Բանտախցում իմ հարեւաններն էին՝ բաքվեցիներ Վալերի Սարկիսովը, ա-նուղղելի գող Ռոմա Մուսաելը, 18 տարեկան հասակում բանդիտական հարձակման ժամանակ մի կրտսեր լեյտենանտի սպանած Եվգենի Գարագաշյանը, որի մայ-

րը ռուս էր: Սարկիսովի 18-ամյա որդին գտնվում էր 19-րդ խցում՝ հորից բաժան: Երկուսն էլ մեղադրվում էին կենցաղային կոպում մի աղբրեջանցու մարմնական մահացու վնասվածք պատճառելուն, մոտ մեկ տարի էր նստած էին, երկու անգամ դատ էր եղել, բայց դատարանի որոշումները բեկանվում էին, տուժող կողմը մահապատիժ էր պահանջում: Նրանք երեւանի կայազորի զինվորական տրիբունալի նախկին նախագահ գեղապետ Ալյանի բարեկամներն էին, երրորդ դատավճռով դատապարտվեցին ազատազրկման՝ տաս տարի ժամկետով, եւ երեւան տեղափոխվեցին ինձ հետ:

Օգոստոսի սկզբին մեր երկաթյա տաս քնատեղերով կահավորված խուցը, ուր շարժվելու տեղ չկար, լցվեց երկրի տարբեր գաղութներից Չայաստան տեղափոխվող կալանավորներով: Դրանք դարաբաղյան շարժման հետ ոչ մի կապ չունեցող քրեական հանցագործներ էին: Այդ խայտաբղետ կալանավորների մեջ ես մի մարդ էի փնտրում, որին կարելի էր վստահել եւ նամակ ուղարկել: Առավել վստահելի դուրս եկավ դարաբաղցի Վիտալի Մուսայեյանը, որը դատապարտվել էր երեք տարվա ազատազրկման եւ Շուշիի բանտից բերվել էր Չայաստան ուղարկվելու: Մյուսներից գաղտնի՝ գիշերվա ուշ ժամին, նամակը թաքցրեցինք նրա կոչիկի միջատակում: Օգոստոսի 16-ին Մուսայեյանը մյուսների հետ էտապով մեկնեց Չայաստան, եւ, ժամանելով Նովոտաշենի մեկուսարան, զեկուցել էր պետին իմ տված առաջադրանքի մասին, իսկ նամակը տվել էին կնոջս: Այդպիսով՝ կինս ու ընկերներս ավելի մարմամբան տեղեկություններ ստացան ինձմից:

Սեպտեմբերի 4-ին մոտ 30 ազերի կալանավորների հետ ինձ տարան կայարան: Նրանց խցկել էին «սեւ ազոավի» ընդհանուր խուցը, իսկ ինձ՝ նստեցրել մենախցում: Պահեստային գծերի վրա կանգնած «Ստոլիպինում» էլ ինձ առանձին կուպե հատկացրին, իսկ մյուս կուպեները լցրեցին ազերիներով: Ընձնից հետո վազոնը կցեցին Բաբու-Նորաշեն գնացքին: Ամբողջ գիշեր ազերի կալանավորները ոռնում ու հայիոյանքներ էին հղում ինձ, իսկ նրանցից մեկը՝ 23-ամյա գող Միրվելի Սեիդովը, որին նույնպես Նորաշեն էին տանում, բավականին լավ ծայում բայաթիներ ու շիքրաստիներ էր երգում, իսկ կանգառներում՝ ըղձկում եւ դրսում գտնվող մարդկանց տեղեկացնում, որ էրմենիների գլխավոր հրամանատարին Նորաշեն են տանում, թող այնտեղ պատրաստ լինեն՝ նրան դիմավորելու: Նախաքննության ու դատաքննության ուղարկված կալանավորներին համապատասխան կանգառներում մաս-մաս դուրս էին բերում եւ հանձնում նրանց սպասող միլիցիոներներին: Առավոտյան, երբ գնացքը մտավ Սեղրիի տարածք, վազոնում մնացել էին երեք ազերի՝ հայր ու որդի Հուսեյնովներն ու Միրվելի Սեիդովը: Գնացքը Սեղրիի կայարանում նույնիսկ կանգ առավ, բայց ինձ փրկելու փորձ չարվեց: Իհարկե, եթե իմ գինակից տղաներն իմանային, որ ես այդ գնացքում եմ, կարծում եմ՝ այդ փորձը կարվեր:

Նախիջեւանի տարածքում դռան ցանցի միջով պարզ տեսնում էի սովետախրանական սահմանի վիճակը: Սահմանային ուղեկալները հրկիզված էին, մյուս կողմիցները հիմնահատակ ավերված, իսկ հսկողական հողաշերտերը ճանապարհների էին վերածված, որոնցով սայլեր ու մեքենաներ էին ընթանում, ոչխարի հոտերն արածում էին անմիջապես Արաքսի ափերին...Միայն թուրքական «աղիջի» երկարությամբ սահմանն անվնաս էր եւ երեւում էին մուս սահմանապահներ:

Կեսօրին ժամանեցինք Նորաշեն, «Ստոլիպինը» անջատեցին գնացքից եւ մոտ կես ժամ դես ու դեն էին տանում: Երբ վազոնը կանգ առավ կայարանից դուրս՝ լսեցի մեծաքանակ անբոխի ռոմոց: Պարզվեց, որ ժողճակատի նվիրյալներն են հավաքվել՝ ինձ ինքնադատաստանի ենթարկելու համար: Ազերի կալանավորներին դուրս տարան, իսկ ինձ երկար ժամանակ պահում էին փակ կուպեում: Բազմազգ

պահակախմբի ռուկներով մտնում ինձ ասաց, որ կատարած ազերիները շրջապատել են վագոնը եւ ուզում են ինձ խել պահակախմբից, նույնիսկ բարձրացել են վագոնի տանիքի վրա: Նա բացեց կուպեի դուռը, բռնեց ձեռքիցս ու ասաց, որ պատրաստ լինեմ իր ետեւից դեպի վագոնի ելքը վազելու: Նսվեցին ավտոմատի կրակահերթեր եւ այդ պահին վագոնի ելքի մոտ կանգնած պահակախմբի պետը ձեռքով ազդանշան տվեց սերժանտին, որը միջանցքով առաջ նետվեց ինձ իր ետեւից քաշելով: Վազոնից անմիջապես թափ ընդհուպ դռանը մոտեցած մեքենայի մեջ ու փակվեցի մեմախցում: Մեքենան ռելսերի վրա տատանվելով դուրս եկավ ճանապարհ ու տարավ մեզ ինձ արդեն ծանոթ Նորաշենի մեկուսարան: Սակայն ինձ նորից դաժան փորձություն էր սպասում:

Նորաշենի մեկուսարանում տնային պայմաններ էին ստեղծված ազերի կալանավորների համար: Նրանց ամեն օր այցելում էին հարազատները, որոշակի վճարում կատարելուց հետո՝ համձնում ամեն տեսակի ուտելիքներ, կալանավորների հետ ժամանակ անցկացնում: Մինչեւ կեսգիշեր ազերիների խցերը մնում էին բաց, նրանք միասին հաց էին ուտում ու զբոսնում միջանցքում: Երեք օր ինձ մի թաս քրից բացի ոչինչ չէին տալիս, առավոտյան ու կեսգիշերից հետո, երբ ազերիներին փակում էին խցերում, ինձ մի քանի թուպեով լվացարան էին դուրս բերում: Միրվելին ու Ջամբուլաթ անունով ես մի կալանավոր առավոտից մինչեւ կեսգիշեր ինձ տեռորի էին ենթարկում՝ ոտքերով հարվածում էին դռանը, բաց «կորմուշկայի» միջով թքում, հայիոյանքներ ու սպառնալիքներ հղում, խորհուրդ էին տալիս՝ ծածկոցից պարան սարքել ու կախվել, քանի որ, միեւնույն է, ժողճակատի մարդիկ ինձ հոշոտելու են: Հսկիչները նրանց ամեն ինչ թույլ էին տալիս, իսկ համախ միջանցքից հեռանում էին: Նժան դեպքերում Միրվելին ու Ջամբուլաթը փորձում էին կտրել դռան կողպեքը: Միայն բարեկամոն ռուս սերժանտի հերթապահության ժամանակ էր մի քիչ հանգիստ:

Սեպտեմբերի 9-ին, կեսգիշերից հետո, երբ հերթապահում էր ռուս սերժանտը, իսկ ազերիները քնած էին փակ խցերում, իմ դռան վրայի բաց «կորմուշկայի» միջով, մեկը մաքուր հայերենով խնդրեց ինձ՝ մոտենալ դռանը: Խոսողը ներկայացավ որպես երեսանցի եւ Պրոզնիկիծի շրջանի ՆԳ բաժնի միլիցիայի մակևին ավագ լեյտնենաւ Ձեյնալ: Պատմեց, որ 1980թ. ազատվել է ծառայությունից, բնակարանը փոխանակել ու տեղափոխվել Նախիջեւան քաղաք, աշխատել որպես բազայի վարիչ, զեղծարարության ու խոշոր հափշտակումների համար դատապարտվել, 1989թ. փախել է Բաքվի մոտ գտնվող գաղութներից մեկից, մտել ժողճակատի քրկատներից մեկը, մասնակցել Սադարակի կոիվներին՝ հույս ունենալով, որ դրա համար ներում կատանա: Սակայն նրան նորից կալանավորել էին, երբ ժողճակատը հետապնդման էր ենթարկվել: Ձեյնալը կարողացել էր խոշոր կաշառքների միջոցով մնալ Նորաշենի մեկուսարանում, ապրել արտոնյալ պայմաններում՝ մեկուսարանի վարչական մասի առնարանով, հեռուստատեսիլով եւ այլ զույլով կահավորված սենյակներից մեկում: Այդ բոլոր արտոնությունների համար, ինչպես ինքն էր ասում ամեն ամիս մեկ «Վոլգայի» գին է վճարում:

Ես այդ մարդուց զգուշանալու ոչ մի պատճառ չունեի, քանի որ ինձնով հետաքրքրվողներին նույն պատմությունն էի պատմում, իսկ Ձեյնալի մաքուր հայերենից անկեղծություն էր զգացվում: Նա ամուսններով ու հայրանուններով թվարկում էր երեսանի միլիտանտներին եւ այլ պաշտոնատար անձանց եւ այնպիսի փաստարկներ էր բերում, որոնք ապացուցում էին նրա երեսանի լինելը: Ձեյնալը խնդրեց, որ հավատամ իրեն, գնաց «մեհմարի» թյ բերեց ռաֆինադով, ասաց, որ երկարատեւ արձակուրդից վերադարձել է մեկուսարանի պետ Բայրամը, որի հետ նա շատ մտերիմ

է, եւ, քանի որ ինձ սրտանց կարեկցում է որպես հայրենակից, կաշխատի թեթեւացնել իմ վիճակը: Պարզ է, որ այդ մարդը ուրիշ դրդապատճառ չունեի իմ վիճակը թեթեւացնելու, եւ ղեկավարվում էր իր հոգու անկյուններում կրող զգացմունքներով: Գաջորդ օրվա առավոտյան կալանավորները հավաքվել էին հարեւան խցում, հաց էին ուտում եւ բարձրածայն վիճաբանում: Նրանց հետ էր նաեւ Ձեյնալը, որը բոլորից շատ էր խոսում ու մեկ-մեկ էլ զայրանում հակաճառողների վրա: Զգուս էի, որ նրանց զրույցի առարկան ես եմ, իսկ Ձեյնալը հեղինակություն է մյուսների համար: Հաց ուտելուց հետո՝ նրանք միասին զբոսնում եւ շարունակում էին իրենց զրույցը, իսկ Միրվելին եւ Ջամբուլաթը չէին մոտենում իմ դռանը:

Կեսօրին կալանավորներին փակեցին խցերում, բացվեց իմ դուռը, մերս մտան մի բարձրահասակ շագանակագույն մազերով ավագ, որին առաջին անգամ էի տեսնում, դույլը ձեռքին՝ մի հսկիչ եւ Ձեյնալը: Դույլը կիսով չափ լցված էր անտանելի համեղ հոտ տարածող բորչչով: Ավագը հայտնեց, որ ինքը մեկուսարանի պետ Բայրամն է, ծանոթ է իմ գործին եւ, կարիք չկա, որ նրան էլ հեքիաթներ պատմեմ, կատակեց, որ կուրբանն ալլահի դեմ է գնացել՝ ինձ սովամահ անելով: Ասաց, որ հետագայում օրը մեկը անգամ ինձ կերակրելու են ռեստորանից բերած՝ միայն ինձ համար պատվիրած, ծաշատեսակներով, քանի որ ինչ որ մուլլայի տղայի երեսանում լավ են պահել: Գետո բացատրեց, որ իր մեկուսարանում կալանավորներն աղաների նման են ապրում եւ իրենք են իրենց հացի ճարը տեսնում, իսկ ինձ համար բացառություն է արվելու: Ձեյնալը հայերենով ասաց, որ խոսել է ինձ տեռորի ենթարկող երկու կալանավորների հետ, նրանք խոստացել են վերջ տալ շարություններին, եթե նրանք իրենց խոսքի տերը լինեն, ապա ինձ էլ են թողնելու միջանցք դուրս գալ: Հասկալի նախազուլաջրեց, եթե ազերիները հրավիրեն իրենց հետ հաց ուտելու՝ 7անուրբ չհրաժարվեմ ու գործը չփչացնեմ:

Ես զգում էի, որ Բայրամը Ձեյնալի ասածները հասկանում է, եւ՝ օգտվելով նրա բարիացակամ վերաբերմունքից, հարցրեցի. «Ինչու՞ եմ ինձ բերել Նորաշեն եւ պահում անորոշ վիճակում»: Նա պատասխանեց, որ բերել են իմ քննիչի պատվերով երեւի քննությունը շարունակելու, հետո ինձ մի կողմ տարավ ու ակամջիս շշնջաց, որ կարող է փոխանակում կատարվի եւ զգուշացրեց, որ այդ մասին ձայն չհանեմ: Այս բոլորն ինձ շատ էր զարմացնում, բայց Ձեյնալը հետո գաղտնապահորեն ինձ ասաց, որ Բայրամի երակներում հայի արյուն կա:

Հայաստան վերադառնալուց հետո միայն իմացա, որ Սուրեն Կարապետյանը, Վաչագան Չիրուխյանը, Կոնդի եւ «Սեծն Տիգրանի» տղաները պատանդ էին վերցրել Ադրբեջանի զխավոր մուլլաներից մեկի որդուն եւ ազգականին, երկու ամիս Վաչագանը նրանց պահել էր Կոնդում, բանակցություններ էր վարել նրանց հետ՝ ինձ փոխանակելու կապակցությամբ: Մուլլան էլ իր հերթին դիմել էր Ադրբեջանի ղեկավարությանը նույն հարցով: Սակայն այդքանից հետո իմ փոխանակումը չկայացավ: Վաչագան Չիրուխյանը, որն անցել էր ԳԾ-ի շարքերը, իր նոր ղեկավարների պահանջով, թե՛ ղեկավարվելով իր սեփական շարժառիթներով, ուրիշ փոխանակում կամ գործարք էր կատարել, եւ ես մնացի Նորաշենի մեկուսարանում:

Կուշտ ուտելուց հետո պառկել էի համզատանալու, երբ առատաղի տակ գտնվող լուսավորության որմնախորշում հայտնվեց Միրվելի Սեդրովի դեմքը: Այդ որմնախորշին հասնելու համար նա կանգնել էր ուսուցիչ՝ հաղթանդամ Ռահմանի ուսերին, քմնի որ հսկիչը դուրս էր եկել միջանցքից ու դրանից առաջ փակել իմ դռան «կորմուշկան»: Ես սպասում էի նրա հերթական ստորույթանք, բայց իրաշք տեղի ունեցավ: Միրվելին ինձ դիմեց հետեւյալ խոսքերով. «Էրմենի, այ էրմենի, մոտ առի, ես քեզ բան եմ ասելու»: Ոչ մի ուշադրություն չդարձրեցի ու ձայն չհանեցի: Նա

Որո՞րից դիմեց ինձ. «Ախպեր, ախպեր, մի վախենա, ես այլեւս չեմ հայիոյելու քեզ, մոտ արի»: Պատասխանեցի, որ չեմ հավատում նրան, եւ եթե նամուս ունի, թող ինձ հանգիստ թողնի: Այստեղ այդ պատուհասը սկսեց երդվել. «Ախպեր, ախպեր, ազնիվ խոսք, երդվում եմ այլահով, որ այլեւս վատ բան չեմ ասելու քեզ»: Երդումն ավարտելուց հետո երկու ձեռքը մտցրեց որմնախորշի մեջ: Մի ձեռքում խաղողի ճուօ էր, իսկ մյուսում դեղձ: Ես հասկացա, որ այդ բոլորը Ձեյնալի բացատրական աշխատանքի արդյունքն է, եւ, գիտակցելով, թե ի՞նչ է նշանակում այլահով երդվելը՝ մուսուլմանի համար, մտտեցա դռանը, հանեցի բաժկոնս եւ ընդունեցի հաշտութեան նշանները: Այդ օրվանից ինձ էլ էին թույլ տալիս դուրս գալ եւ շփվել իմ հարեաններին հետ: Իմանալով, որ ես իրավաբան եմ, նրանք ինձ էին դիմում իրենց գործերի հարցերով: Ես բացատրություններ էի տալիս ու ռուսերենով միջնորդագրեր հորինում նրանց համար:

Մի անգամ՝ միջանցքում գրոսնելիս, 50-ամյա Գասան Գուսեինովը՝ Իլիչենսկի շրջանի Քարուլու գյուղից, որը շատ տարիներ բանվորություն էր արել Արարատի շրջանում եւ հայտնի պատճառներով գրկվել աշխատանքից, ինձ մի կողմ տարավ, որ մյուսները չլսեն, շուկով սկսեց բողոքել Նախիջեանի Ի-7-ում տիրող կարգերից՝ համատարած կաշառակերությունից եւ անարդարությունից, եւ բառացիորեն ասաց հետեւյալը. «...Իմ ազգից կեղտոտ ազգ աշխարհում չկա, լավ եմ անում հայերը, որ խփում են մեզ...»: Այդ մարդու սիրտը շատ էր դաղված: Գասանի որդի Ռահմանը, որը դպրոցում ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչ էր, հարձակման էր ենթարկվել թշնամի կլանի ութ տղաների կողմից: Գասանը լսելով այդ մասին, դանակը ձեռքին իր տղային օգնության է հասնում, հարձակվողներից մեկին մահացու վնասվածք է պատճառում, իսկ մյուսի դեմքն է դանակով նախշագրում: Պարզապէս հայր ու որդի գործելիս են եղել անհրաժեշտ պաշտպանության պայմաններում, բայց կայանավորվել ու քրեական պատասխանատվության էին ենթարկվել միայն նրանք, իսկ նրանց թշնամիներն ուժեղ մեջք են ունեցել հանրապետության դատախազությունում եւ խուսափել էին պատասխանատվությունից: Դետո Բայիլովում լսեցի, որ երկուսն էլ դատապարտվել են ազատազրկման՝ տասներկու տարի ժամկետով: Գասանի մեծան հայասեր ու իր ազգը չսիրող թուրքեր էլի են հանդիպել, այդ մասին գրում եմ այն միտքն ընդգծելու համար, որ բոլոր ժողովուրդների մեջ էլ կան տարբեր հոգեբանության եւ բարոյական հայացքների տեղ մարդիկ՝ սպիտակ ձեռնոցներով արյուն թափողներ, թթամիտ ազգամուտներ ու արդարամիտ մարդիկ:

Նորաշեն բերդուց միայն տաս օր հետո ինձ տարան քննիչ Ուզաեւի մոտ, որն այս անգամ ինքն էր եկել Նորաշեն: Նա ինձ թռուցիկ կերպով ծանուցացրեց քրեական գործին, ուր ես տեսա մի շարք հարցումներ՝ Մոսկվայից եւ ԳԳ ԵԳ նախարարությունից, հեռագրեր՝ կնոջիցս, եւ համոզվեցի, որ իմ կյանքի համար պայքար է զնացել: Քննիչը հայտնեց, որ նախաքննությունն ավարտվել է. ինձ մեղադրում են ապօրինի զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու եւ կրելու մեջ: Տարօրինակ կարող է թվալ, բայց դա ինձ հանգատարեց: Փորձեցի քննիչից որեւէ բան իմանալ իմ փոխանակման մասին: Նա ժպտաց եւ ինձ հասկացրեց, որ մեծան հնարավորություն կար, բայց չիրականացվեց, իսկ իմ գործն ուղարկում է դատարան:

Նորաշենում ինձ տաս օր եւս պահելուց հետո վերադարձրին Բաբու, իսկ հոկտեմբերի 4-ին տարան Օրդուբադ, ուր պետք է կայանար իմ դատը: Օրդուբադի ԵԳ բաժնին կից մեկուսարանը վատերից վատագույնն էր, բարկացած էր երեք փոքրիկ խցերից, որոնցում մույնիսկ քնատեղերն էին բացակայում: Ինձ տվեցին երկու մաշված ու ոջլոտ ծածկոց, մեկը՝ որպէս ներքնակ, իսկ մյուսը՝ վերմակ: Գատակին փոսած այդ անկողնու վրա ես անցկացրի քսան օր ու գիշեր: Ինչպէս Նորաշենում, այնպէս

էլ Օրդուբադում, ազերի կալանավորների համար արտոնյալ պայմաններ էին ստեղծված: Նրանք էլ էին քնում հատակին, քայց տնից բերած գորգերի, բրդյա ներքնակների ու փետուրե բարձերի վրա, մինչեւ ուշ երեկո գրոսնում ու նարդի խաղում մեկուսարանի ներքին բակում:

Օրդուբադի մեկուսարանում ինձ համար մեծ վտանգ էին ներկայացնում օեցիդի-վիտներ Սաիբն ու Սամեդը: Առաջինը 1981թ. Մասիսի շրջանում ինքնաթիռով վրանքի էր ենթարկել մի «Մոսկվիչ», որի վեց հայ ուղեւորները գոհվել էին: Գանցագործին հաջողվել էր փախչել Նախիջեան եւ, չգիտես ինչո՞ւ, դատվել էր այնտեղ, ստացել էր 12 տարի, ութ տարուց հետո վաղաժամկետ ազատվել էր, իսկ քսան օր հետո Նորից մարդասպանություն էր կատարել եւ դատապարտվել ազատազրկման՝ 13 տարի ժամկետով: Նույն տիպի մի ահավոր երեւույթ էր, երեսն ու ձեռքերը թքվով կամ եռաջրով այրած, Ջուլֆեցի Մամեդը: Այս երկու սրիկաները՝ աղցան-հարթաշուրթերը գրպաններում պահած, հարմար պահ էին փնտրում՝ ինձ հարվածելու եւ ատամներինս մի քանի ոսկե շապիկները հանելու, ինձ էլ ատում էին այդ մասին: Նրանցից մեկը պաշտպանվելու համար ճաշի գդալի բռնակը երկու կողմից սրել էի՝ քսելով դռան երկաթե շրջանակին, եւ այդ գեները պահում էի բաճկոնիս թելում: Երրորդ օեցիդիվիտը Սիրաբդուլ Սեիդովն էր՝ հաղթանդամ ու ֆիզիկական մեծ ուժի տեր մի շատ հետաքրքիր անձնավորություն, որին հայերը կարող էին մեծ պարզելի արժանացնել: Այդ 58-ամյա հսկան բազմաթիվ անգամ դատվել էր՝ միայն սպանությունների եւ իր հակառակորդներին ծանր մարմնական վնասվածքներ հասցնելու համար: Կյանքի 30 տարիներն անցկացրել էր բանտներում ու զաղութներում, իսկ նրա վեց երեխաներից ոչ մեկը չէր ծնվել հոր ազատության ժամանակ: Ըստ իմպուլսիվ, բայց արդարամիտ մարդ էր: Վերջին անգամ տաս հազար հայկական «Սոլյուտ» սիգարետ էր ձեռք բերել ու վաճառքի համել Նախիջեան քաղաքի շուկայում, նրան էին մոտեցել շուկայի «տեերն» ու պահանջել, որ տեղը փոխի, Սիրաբդուլը նախազգուշացրել էր, որ իրենից ձեռք քաշեն, չէին լսել եւ շուկայի հեղինակություններից մեկն անմիջապէս դանակի հարված էր ստացել միզափամուշուշին ու սատկել: Ընդ որում իր բոլոր հինգ սպանությունները նա կատարել էր մույն եղանակով: Սիրաբդուլի հանցավոր արարքներում դատավորները միշտ մեղմացուցիչ հանգամանքների էին հանդիպում եւ մահապատիժ չէին նշանակում: Այս անգամ նա կարծում էր, որ դատապարտելու են մահապատիժ, քայց իր ծննդյան օրը դատապարտվեց ազատազրկման տասներեք տարի ժամկետով: Այդ ահավոր մարդն ինձ շատ էր հարգում եւ ինձ հետ ընկերություն էր անում, կնոջ բերած ուտելիքից ինձ համար բաժին էր հանում, իսկ մեկուսարանն ինձ ոչինչ չէր տալիս ուտելու: Չբուսահարապարակում նա հետեւում էր, որ երկու չարամիտ հանցագործներն ինձ վնաս չհասցան, նրանց էլ նախազգուշացրել էր, որ հակառակ դեպքում իր հետ գործ կունենան: Ի տարբերություն մյուս մուսուլմանների՝ Սիրաբդուլը խախտում էր շարիաթը, խմում էր, քայց միայն հայկական կոնյակ: Իր ծննդյան օրը նա ինձ էլ հյուրասիրեց հայկական կոնյակով: Այս ամենի հիմքում ընկած էր այն հանգամանքը, որ Սիրաբդուլը երեսանցի էր, ծնվել էր «Ռոսիա» կինոթատրոնի դիմացի նախկին աղբբեջանական «Կրիվոյ» թաղամասում ու մեծացել էր այնտեղ: Կարճ ասած. նա հայասեր եւ իր ազգն ատող մարդ էր: Նա բոլոր գոհերն ազերիներ էին:

Դեկտեմբերի 6-ին ինձ հանձնեցին մեղադրական ակտը, իսկ դատը պետք է կայանար հոկտեմբերի 11-ին: Ես հրաժարվեցի նշանակված պաշտպան Դեյդարովից, որի հետ երկու անգամ քննիչի առանձնասենյակում էի հանդիպել, եւ սկսեցի նախապատրաստվել դատաքննությանը: Գրեցի երկու հայտարարություն. մեկը՝ մեղադրականում տեղ գտած անձնությունների, իսկ մյուսը՝ Բայիլովի բանտում իմ եւ

որոշ հայ կալանավորների նկատմամբ գործադրվող խոշտագումների եւ այլ բռնությունների վերաբերյալ, որն անմախաղեպ երեւոյթ կդառնա Ադրբեջանի դատաքննչական մարմինների պրակտիկայում: Համոզվելով, որ բացի ԱՀ ՔՕ 220 հոդվածով նախատեսվածից ինձ չեն կարող ուրիշ հանցանք մեղսագրել, որոշել էի դատը քաղաքական մեղամարտի վերածել եւ փորձել հաղթող դուրս գալ՝ օգտվելով այն հանգամանքից, որ ինքս ինձ պետք է պաշտպանել:

Սակայն դատի նախօրյակին իրադրությունն անսպասելիորեն փոխվեց: Հոկտեմբերի 10-ին, ուշ երեկոյան, իմ խուցը մտան միլպետը՝ երեք սպաների ուղեկցությամբ, եւ քաղաքացիական հագուստով մի ռուս: Վերջինը պաշտոնաթող գնդապետ-իրավաբան Ռոման Վիկենտեւիչ Պարշուկովն էր՝ Լենինգրադի փաստաբանների միությունից: «Սեծ Տիգրանի» տղաները գնացել էին Լենինգրադ, հագուստ տարել ինձ համար, պատգամավոր Ստարովոյտովայի միջնորդությամբ՝ համաձայնության եկել արդեն մի քանի անգամ հայերի գործերով Ադրբեջանում եղած Պարշուկովի հետ, որպէսզի նա իրականացնի իմ պաշտպանությունը: Նա մի կերպ հասել էր Օրդուբադ, դատից կես օր առաջ:

Պարշուկովն ինձ հանձնեց կնոջս ուղարկած հագուստը, որը մանրակրկիտ զննվեց միլիցիոներների կողմից, եւ միլպետից պահանջեց ինձ հետ առանձին զրուցելու հնարավորություն տալ: Սեզ հատկացրին միլիցիայի բաժնի սենյակներից մեկը եւ մենակ թողեցին: Պարշուկովն ասաց, որ ժամանակ չի ունեցել գործի հետ ծանոթանալու եւ թուղիկ հանդիպում է ունեցել միայն դատախազի հետ, վերջինիս հետ զրուցելիս զգացել է, որ փորձելու են իմ վրա ավելի ծանր հանցանքներ բարդել: Ես նրան ծանոթացրեցի գործի էությանը եւ մեղադրական ակտին, նրան տվեցի իմ երկու հայտարարությունների սեւագրությունները, ասացի, որ իրեն չէի սպասում եւ ստիպված եմ եղել ինքս իմ պաշտպանությանը նախապատրաստվելու, ոչ մի բանից չեմ վախենում եւ դատաքննության ժամանակ հանդես եմ գալու հարձակողական դիրքերից, փորձելու եմ դատական պրոցեսը վերածել քաղաքական բանալեռ: Քանի որ Պարշուկովը գործի նյութերի հետ ծանոթ չէր եւ միայն առավոտյան պետք է այն նայեր, պայմանավորվեցինք, որ ես հնարավորություն ունենամ հաճախ հանդես գալու: Պարշուկովն ինձ կնոջիցս նամակ հանձնեց եւ 100 ռուբլի տվեց, որից ավել ես չուզեցի, եւ գնաց նախապատրաստվելու դատաքննությանը:

Դատն ընթանում էր միլիցիայի բաժնի մեծ առանձնասենյակներից մեկում: Դատարան տանել ինձ ռիսկ չէին անում, քանի որ իմ ոխերիմ թշնամին կատաղած ամբոխն ու ժողովակալի միլիտանտներն էին, որոնք դատարանում ինձ անպայման կհռչոտեին: Ընդ որում, ինչ որ մարդիկ արդեն երկու անգամ փորձել էին ներխուժել մեկուսարանի բակը, բայց միլիցիոներներին հաջողվել էր ետ մղել նրանք: Ամբողջ դատաքննությունը նկարագրելու կարիք չկա, ասեմ միայն, որ ինձ հաջողվեց մեղադրանքներ ներկայացնել Ադրբեջանի իրավապահ մարմիններին եւ դատը քաղաքական հուճի մեջ մտցնել: Երբ ես ընթերցեցի Բայիլովի բանտում հայ կալանավորների եւ անձամբ իմ հանդեպ գործադրված բռնությունների մասին հայտարարությունը, որում մատմանշված էին այդ բռնությունները կազմակերպող եւ իրագործող կոնկրետ անձինք՝ բանտի վարչակազմից, հայտարարության տեքստը հանձնեցի դատավորին եւ պահանջեցի որոշում ընդունել այդ մասին, դատավորներն ու դատախազը, իսկ վերջինս իրեն կատաղած զազանի նման էր պահում, ապշեցին իրենց գոհի անմախաղեպ հանդգնությունից, ընդմիջում հայտարարեցին ու գնացին խորհրդակցելու: Պարշուկովը բոլորի առջեւ զրկեց ինձ ու ասաց, որ ես իրոք պաշտպանի կարիք չունեմ:

Պետք է ասել, որ ես կիրառել էի տակտիկական մի հնարք: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այն ժամանակ Բայքվի ու Նախիջեւանի միջեւ լուրջ տարածայնություններ գոյություն ունեին. Նախիջեւանից ուզում էին Հեյդար Ալիեւին իշխանության գլուխ բերել Ադրբեջանում, հայտարարության մեջ նշել ու դատի ժամանակ բանավոր ասել էի, որ Նախիջեւանի ԻՀ օրինապահ մարմինների կողմից ոչ մի բռնության չեմ ենթարկվել, ընդհակառակը. նրանք ինձ բազմիցս փրկել են մոլեգնած ամբոխի ինքնադատաստանից: Այդ հայտարարությունը համապատասխանում էր իրականությանը, շոյում էր դատին ներկա գտնվող միլիցիոներների ինքնասիրտված եւ նախադրյալներ ստեղծում իմ հետագա անվտանգության համար Օրդուբադում:

Ընդմիջումից հետո ճառով հանդես եկավ Պարշուկովը եւ պահանջեց ինձ ազատ արձակել, իսկ գեներլ վերաբերյալ գործը փոխանցել Հայաստանի իշխանություններին: Այնուհետեւ դատավորը հայտարարեց, որ իմ դիմում-բողոքում մատմանշված հարցերի լուծումը դուրս է տվյալ դատարանի իրավասություններից: Ամմիջապես ձայն խնդրեց Պարշուկովը եւ հիմնավորված կերպով պահանջեց դիմումն ուղարկել Ադրբեջանի գլխավոր դատախազին, իսկ ինքը դրա մասին զեկուցելու է ԽՍՀՄ-ի դատախազությանն ու ԵԳ նախարարությանը: Դատախազը փորձեց կանխել գործի նման ընթացքը, բայց դա նրան չհաջողվեց, իսկ դատարանը որոշում ընդունեց հարգել Պարշուկովի եւ իմ պահանջը. դիմումը ուղարկել հանրապետության գլխավոր դատախազին: Հաշվի առնելով իմ աշխատավայրից ստացված դրական բնութագրիչ եւ հասակս՝ դատարանը ԱՀ ՔՕ 220 հոդվածով ինձ դատապարտեց ազատաթափման՝ չորս տարի ժամկետով:

Հոկտեմբերի 14-ին միլիցիայի բաժնում, վաղ առավոտյան, իրարանցում սկսվեց. բոլոր խցերը փակեցին, իսկ իմ դռան մոտ ավտոմատով զինված ժամապահ կանգնեց: Մոսկվայի ռադիոն ժամը 8.00-ին հաղորդել էր, որ Կապանի հայ ֆիդայիները ԵԳ գործերի մեկ մարտական մեքենա ու մի քանի օժոնականների են առեւանգել եւ առաջարկում են նրանց փոխանակել միայն Բայիլովի բանտում գտնվող փոխզեկուսպետ Բաղդասարյանի հետ, որ այդ կապակցությամբ բանակցություններ են ընթանում՝ զենեռալ-լեյտնեանտ Շատալինի մասնակցությամբ: Այդ օպերացիան կազմակերպել էր իմ հայրենակից Համլետ Քոչարյանը՝ իր ջոկատի տղաների հետ: Համլետն ու նրա մի քանի մարտական ընկերները Ձանգելանի շրջանում 1990թ. սկզբին ընկել էին ազերիների ձեռքն ու հայտնվել գերության մեջ, նստել էին Բայիլովի բանտում նույն հայկական խցերում, դատապարտվել էին երկարամյա ազատազրկման եւ Հայաստան էին ուղարկվել՝ Բայիլովում իմ հայտնվելուց մեկ ամիս առաջ: Սակայն, երբ բանակցությունները մոտենալիս են լինում ինձ համար դրական արդյունքի, երեսնից Կապան մարդատար գնացել է ուղեւորվում եւ ազերիներն իրենց տերիտորիայում այդ գնացքից բազմաթիվ հայ կանանց, երեխաների ու տղամարդկանց պատանդ են վերցնում: Դրանից հետո Վազգեն Սարգսյանն ու Համլետ Քոչարյանը ստիպված էին օժոնականներին փոխանակել այդ պատանդների հետ: Իհարկե, նրանք ճիշտ էին վարվել, բայց սխալ էր այն ժամանակ Ադրբեջանի տերիտորիայով գնացքով երթելու ելը:

Հոկտեմբերի 24-ին ինձ ուղարկեցին Բաքու եւ այս անգամ տեղավորեցին բանտի առաջին կորպուսի 19-րդ խցում. իսկ դա նշանակում էր, որ ես արդեն էտապի սպասող կալանավոր եմ: Խցում՝ բացի 18-ամյա Էդիկ Սարկիսովից, գտնվում էին Դարբադի Խրմանջուկ գյուղի բնակիչներ Բայանդուր Թամրազյանն ու Սարգիս Սարգսյանը, որոնք մեղադրվում էին անասնազոհության մեջ, ինչպես նաեւ չորս նորեկներ՝ Ղարաբադի Սարտանու շրջանի Սոս գյուղից՝ Սիսակ Ախարոնյանը, Ալիկ Քո-

չարյանը, Վլադիմիր Բաղիրյանը եւ Արամ Բալայանը: Նրանց մյուս հինգ ընկերները՝ Կարեն Գաբրիելյանը, Ջորիկ Չարոյանը, Լեւոն Ծատուրյանը, Ռոբերտ Գրիգորյանը եւ Չամելա Չարոյանը նստած էին իմ նախկին խցում: Այս ինը դարաբաղձիների գործը կապված էր արցախյան շարժման հետ եւ նրանց Ֆիզուլիից նոր էին բերել: Այդ տղաները ծխողներ էին եւ շատ էին տառապում ծխախոտի պակասությունից: Ես նրանց հանգստացնում եւ մարտական ոգի էի ներշնչում, այլ կերպ ասած՝ քաղաքատիրակալնակառն աշխատանք էի տանում: Մի տուփ «Սետրան» կամ «Վլորրան» հսկիչները վաճառում էին 7-8 ռուբլով եւ այստեղ պետք եկավ Պարշուկովի տված 100 ռուբլին, որը պահել էի անդրավարտիքիս գաղտնարանում եւ շնորհի ժամանակ պարագիտ Վալեխն այն չէր հայտնաբերել: Մի որոշ ժամանակ տղաներին ապահովեցի ծխախոտով, իսկ հետո ստիպված էի ծխելը նորմավորել եւ երկու ժամը մեկ կես սիգարետ տալ նրանց: Իսկ ընդհանրապես հայերը ծխախոտ էին ձեռք բերում գրասիրապարակում ազերիների թողած ծխուկներից:

Չուկտեմբերի 27-ին ինձ տարան բանտապետի առանձնասենյակը, որտեղ հավաքված էր այդ հիմնարկության սպայակազմը, ներկա էին բանտի պետ գնդապետ Չուսեխնովը եւ հանրապետության գլխավոր դատախազի՝ կալանավայրերի հսկողության գծով, տեղակալը: Վերջինս ինձ հրավիրեց նստել եւ ուսումնասիրել սեղանի վրա դարսված թղթապանակները: Ես վերջրեցի դրանցից մեկը, բացեցի ու տեսա, որ նրանցում նախկին կալանավորների դիմումներն են՝ բանտում իրենց նկատմամբ «հոգատար» վերաբերմունքի մասին: Համարյա բոլոր հայերից մեծան դիմումներ էին վերցնում եւ մարդիկ ստիպված, բանտի դռսին հարստացնում էին իրենց կեղծ հայտարարություններով, որոնք պահվում էին ստուգողների համար: Մի կողմ դրեցի թղթապանակը ու դատախազին ասացի, որ մյուս թղթապանակները ստուգելու հարկ չկա: Դրանից հետո դատախազն ու բանտի պետը փորձում էին ինձ համոզել, որ իմ դիմումը բացառություն է կազմում, նրան չեն հավատա, եւ քանի դեռ ուշ չէ, ես պետք է գրավոր հրաժարվեմ նրանից: Դրա դիմաց նրանք խոստանում էին առաջին իսկ տեսալվով ինձ Հայաստան ուղարկել: Հակառակ դեպքում, ասում էին նրանք, նոր քրեական գործ է հարուցվելու, նախաքննություն է սկսվելու եւ հայտնի չէ, թե այդ ամենն ինչո՞վ է վերջանալու: Մի օրինակ էլ բերեցին, թե ինչպես, մի քանի տարի առաջ, իմ մեծան մի արդարամիտ կալանավորի խցում կախված էին գտել: Սակայն իրենք էլ էին շատ լավ հասկանում, որ նման թափանցիկ ակնարկներն իմ նմանների համար չեն:

Դիմում-բողոքիս կապակցությամբ այս իրարանցումն ինձ շատ տարօրինակ էր թվում, չէի հասկանում, ինչո՞ւ են այդքան մտահոգված իմ դահիճները: Նույն օրը բանտում լուր տարածվեց, որ նոյեմբերի երկրորդ կեսին Բայիլովի բանտում ու քննչական մեկուսարանը, ինչպես նաեւ Ադրբեջանի մյուս կալանավայրերը ստուգվելու են ԽՍՀՄ դատախազության եւ ՆԳ նախարարության համատեղ հանձնաժողովի կողմից: Իմ քրեական գործում մի քանի հարցումներ կային միութենական դատախազության եւ ՆԳ նախարարությունից, այսինքն՝ իմ մասին հայտնի էր Մոսկվայում, եւ Ադրբեջանի իրավապահ մարմինների պաշտոնյաները վախենում էին իմ հանդիպումից՝ հանձնաժողովի հետ, ու, մինչեւ նրա հայտնվելը, ուզում էին որեւէ կերպ լուծել իմ մեկուսացման հարցը՝ նրա անդամներից: Իմ անկողնում կամքն ու արժանապատվության զգացումը երեւի շատ էր անհանգստացնում ազերի պաշտոնյաներին այն առումով, որ նրանց կարիերան դեռեւս կախված էր կենտրոնից, եւ այդ պատճառով էին նրանք աշխատում թույլ չտալ իմ հանդիպումը իրենց վերադաս ղեկավարության հետ: Գնդապետ Չուսեխնովը, որի մասին ասում էին, որ միշտ հայ վարորդ է պահել եւ հայերեն էլ բլբլացնում էր, իրեն միամիտ ձեւացնելով՝ փոր-

ծեց ինձ մեղադրել այն բանում, որ ամձամբ իրեն չեմ դիմել՝ բռնությունների կապակցությամբ: Ես նրան ասացի, որ ամոթ է նման աճապարարությամբ զբաղվելը, իսկ ես վախկոտների տասնյակից չեմ, երկու դիմում եմ հասցեագրել հանրապետության գլխավոր դատախազին եւ չորս դիմում՝ հենց իրեն, որոնք ոչ մի ուշադրության չեն արժանացել: Դրանից հետո մեկամեկ մատնանշեցի առանձնասենյակի պատերի տակ նստած այն սպաներին, որոնք կազմակերպում, իրագործում եւ ամձամբ են մասնակցում հայ կալանավորների խոշտանգումներին: Չմոռացա ասել նաեւ, որ բանտում տանջաքննության մեթոդներ են կիրառվում ադրբեջանցի եւ այլազգի կալանավորների հանդեպ, բայց ոչ ազգային պատկանելիության համար, իսկ հայերը բռնությունների են ենթարկվում միայն հայ լինելու համար: Այնուհետեւ հրաժարվեցի ինձ արված առաջարկություններից, հայտարարեցի, որ ավելորդ անգամ կարող եմ հաստատել իմ դիմում-բողոքում մատնանշված փաստերը: Դատախազի համար ամեն ինչ պարզ էր, եւ այլեւս ժամանակը չէր ուզում ապարդյուն վատնել: Նա առաջարկեց այդ մասին գրավոր բացատրություն տալ իրեն: Գրեցի, որ նորից եմ փաստում այն ամենը, ինչը նշված է դատարանին ներկայացրած իմ բողոքում ու պահանջում եմ բռնություն կիրառողներին ենթարկել պատասխանատվության: Գլխավոր դատախազի տեղակալն այդ բացատրությունն առանց կարդալու դրեց գրպանն ու գնաց: Երեւի դա պետք էր գլխավորին ներկայացնելու համար: Վերջում գնդապետ Չուսեխնովին խորհուրդ տվեցի թղթապանակներում կուտակած դիմումները հանձնել որպես մակուկատուրա, քանի որ խելքը գլխին մարդը դրանք լուրջ չի ընդունի:

Իմ ընդդիմախոսներին երկու ելք էր մնում՝ կամ դիմել ռիսկի եւ որեւէ նուրբ ձեւով ինձ սպանել կամ միջեւ հանձնաժողովի գալը, Հայաստան ուղարկել: Ճիշտ է, Չուսեխնովը սպառնում էր, որ ինձ Հայաստան չեն ուղարկելու, այլ տանելու են այնտեղ, որտեղից ետ չեն վերադառնում, բայց դա ես լուրջ չէի ընդունում:

Սակայն, ստացվել էր այնպես, որ միայն ես էի, գլխիցս ձեռք քաշած, մերկացնում հայերի դեմ ուղղված ազերիների ռճրագործությունները ու դրանց հեղինակներին: Հայերից ոչ ոք չէր համարձակվում ինձ այդ գործում աջակցել, ուստի եւ որոշեցի նորեկ դարաբաղձի տղաների հետ աշխատանք տանել այդ ուղղությամբ: Վերջվելը նրանք համաձայնվեցին, որ նրանց անուկից իմ գրած դիմումը բոլորը կստորագրեն եւ կթողնեն ինձ մոտ, իսկ ես այն կիրապարակեմ միայն իրենց առաջիկա դառնից եւ Հայաստան ուղարկելուց հետո: Նրանք խոստացան նաեւ, որ ոչ մի կեղծ հայտարարություն չեն թողնի քանտի պետի դոսիեում: Ինչպես ես, այնպես էլ մյուս կալանավորները, համոզված էինք, որ ինձ թողնելու են բանտում՝ նոր քննության համար, եւ ինձ անկամխատեսելի փորձություններ են սպասում: Ստորեւ բերվում է դարաբաղձի տղաների ռուսերենից թարգմանած տեքստը, որում նկարագրված է այդ տղաների եւ մյուս հայկական խցում գտնվող նրանց հինգ ընկերների, ինչպես նաեւ նրանց համագյուղացիների հետ տեղի ունեցածը՝ 1990թ. սեպտեմբերի 9-ին եւ դրանից հետո.

Ադրբեջանի Ֆիզուլու շրջանի ժողդատարանին: Պատճեն. ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազին, ՆԳ նախարարին, Գերագույն Դատարանի նախագահին: Ադրբեջանի ՔՕ 220 հողվածով մեղադրվող ԼԴՄ-ի Մարտունու շրջանի Սոս Գյուդի բնակիչներից՝

ԴԻՍՈՒՄ

1990թ. սեպտեմբերի 8-ին տեղի ունեցավ մեր գյուղից յոթ կիլոմետրի վրա գտնվող Ամարաս հնագույն հայկական վանքի հանդիսավոր վերաբացումը: Սեպտեմբեր-

րի 9-ին, մոտավորապես ժամը 17.00-18.00-ին, մեր գյուղում լուր ստացվեց, որ զինվորական համազգեստով ինչ որ մարդիկ հարձակվել են վանքի վրա: Ահազանգ ստացվեց նաև, որ հարձակման է ենթարկվել Ամարասից ոչ հեռու գտնվող մեր կղզամենտության ֆերման: Վերոնշյալ պատճառներով մեր գյուղի բնակիչների մի մասը տարերայնորեն, սեփական մեքենաներով կամ ոտքով շարժվեցին դեպի վանք ու ֆերմա՝ ենթադրելով, որ իրոք հարձակում է տեղի ունեցել: Ճանապարհին մեզ շրջապատեցին ԼԳ զորքերի եւ Ֆիզուլիի ԼԳ բաժնի միլիցիոներներից բաղկացած ստորաբաժանումները: Բոլորիս ձեռքակալեցին, կապտոեցին, պառկած վիճակում մեզ իրար վրա դարսեցին մեքենաներում եւ տարան Ֆիզուլի, որտեղ մեզ ծեծի ու թրակոծության ենթարկեցին եւ մեկ շաբաթ պահեցին: Այդ գերիների թվում էինք նաև մենք՝ ներքոստորոգյալներս:

Սեպտեմբերի 17-ին առանձնացրին ինը հոգու եւ տարան Բաքու: Անմիջապես՝ Բայիլովի բանտ բերելուց հետո, մեզ դաժան ծեծի ենթարկեցին ընդունարանում: Ինքնադատաստանը շարունակվեց մեզ կարանտինի 34-րդ խուցը տեղափոխելուց հետո էլ: Սեպտեմբերի լույս 18-ի գիշերը մեզ նորից տարան ընդունարան, այս անգամ՝ փոքր խմբերով, եւ նորից ենթարկեցին ավելի դաժան բռնությունների: Սեպտեմբերի 18-ի ցերեկը մեզ տարան բաղնիք, նախապես ծեծեցին եւ մերկ վիճակում մտցրեցին բաղնիք եւ առանց լողանալու բոլորիս մերկ դուրս բերեցին բակ, շաբթ կանգնեցրին: Այնուհետև մեկ-մեկ դուրս էին կանչում շաբթից, ստիպում էին ծնկաչոք կանգնել եւ այդ վիճակում դաժանաբար ծեծում էին փայտամուրձով ու ռետինե մահակներով:

Կարծում ենք, որ մեր գյուղի բնակիչների հանդեպ նախապատարաստված հատուկ սադրիչ օպերացիա է իրականացվել՝ մարդկանց որսալու եւ Ադրբեջանի դատարաններով նրանց ապօրինաբար դատապարտելու համար: Մենք համոզված ենք, որ այդ սադրանքի կազմակերպիչները նպատակ են հետապնդում, որքան հնարավոր է շատ դարաբաղձի հայերի Ադրբեջանի դատարաններով անցկացնել, որպեսզի հայ բնակչությանը մեղադրեն այսպես կոչված էքստրեմիզմի մեջ:

Մենք վճռականորեն բողոքում ենք այդ նենգամիտ ծրագրերի դեմ եւ, ելնելով վերոշարադրյալից, հայտարարում ենք, որ Ադրբեջանի դատարանները ոչ բարոյական, ոչ էլ իրավաբանական հիմքեր չունեն մեզ դատելու, ավելի ճիշտ՝ ազգային պատկանելության հատկանիշով ինքնադատաստանի ենթարկելու: Պահանջում ենք անհապաղ ազատել մեզ կալանքից, իսկ գործը հանձնել միութենական իրավապահ մարմիններին: Մերժում ենք ադրբեջանական դատարանների ցանկացած կազմ:

Դիմումը գրված է մեր խոսքերից ելնելով, լիովին համապատասխանում է իրականությանը, մեր կարծիքին ու կամքին, որի համար ստորագրում ենք:

Ահարանոյան Միսակ-կոլտնտեսական, Զոչարյան Ալիկ-կոլտնտեսության վարորդ, Բաղիրյան Վլադիմիր-գյուղի խանութի վարիչ, Բալայան Արամ-գյուղ դպրոցի ուսուցիչ:

Սուս գյուղի տղաներին դատապարտել էին ազատագրվման եւ 1991թ. գարնանը ուղարկել Գայաստան: Այստեղ տեղին կլիներ նշել, որ ԽՍՀՄ կառավարության որոշումը՝ տարբեր հանրապետություններում դատված կամ պատիժ կրող դատապարտյալներին իրենց ազգային հանրապետություններն ուղարկելու վերաբերյալ, հարյուրավոր հայորդիների փրկեց անխուսափելի մահից:

Նոյեմբերի 12-ին ինձ տարան վարչական կորպուս՝ դատախազությունից ժամանած մի քննիչի մոտ: Եւ ինձ ներկայացավ որպես Արարատի շրջանի նախկին բնա-

կիչ եւ ոչ պաշտոնական գրույց սկսեց հայերենով, հետո անցավ ռուսերենի եւ իր այցելության պաշտոնական մասին, ասաց, որ նրան է առաջադրված իմ բողոքի փաստերի վերաբերյալ նախնական քննությունը: Անկետային տվյալների վերաբերյալ ցումցումքներ տալուց հետո՝ հայտարարեցի, որ այլեւս նա ինձնից ոչ մի հարցի պատասխան չի լսի, մինչեւ որ չապահովի իմ ընտրած փաստաբանի, ինչպես նաև ԽՍՀՄ կամ ԳԽՍՀ գերագույն խորհուրդների պատգամավորների ներկայությունը եւ հսկողությունը, քանի որ ես կալանքի տակ եմ եւ չեմ կարող իրականացնել իմ պրոցեսուալ իրավունքները: Այդ պահին ներս մտան բանտի պետ գեղապետ Գուսեինովը, եւ նրա քաղաքական գծով տեղակալ մի ռուս մայոր: Երեւի նրանք դրան ետեւից լսում էին մեր խոսակցությունը: Գուսեինովը քննիչին հեռացրեց սենյակից, նստեց նրա տեղը, ընկերական տոնով ու հայերեն հայիոյանքներով ասաց, որ վերջ է տալիս անմիտ խաղերին, կանչեց ետապները նախապատրաստող կապիտանին, իմ ներկայությամբ նրան հրամայեց մոտակա ետապով ինձ ուղարկել Երեւան, թանակչեց ու ավելացրեց, որ «այս Բաղդասարովից հարկավոր է շտապ ազատվել...»:

Նոյեմբերի 16-ին ինձ եւ հայր ու որդի Սարկիսովներին ետապով ուղարկեցին Թբիլիսի: Այնտեղ մեզ պահեցին 20 օր եւ ԽՍՀՄ-ի տարբեր ծայրերից հավաքած հայ կալանավորների հետ ուղարկեցին Երեւան: Դեկտեմբերի 5-ին Երեւանում էինք, իսկ նոր՝ 1991 թվականը դիմավորում էի իմ տանը՝ հարազատների ու զինակիցների շրջապատում:

ՀԱՏՈՒԿ ԳՆԴԻ, ՍՊԱՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

1990թ. երկրորդ կեսին, երբ ես գտնվում էի Ադրբեջանի տանջարաններում, Հայաստանում քաղաքական ուժերի վերադասավորում էր տեղի ունեցել: ԳՀԸ կազմակերպությունը առաջնորդող էր դարձել, իսկ նրա ակտիվիստները մեծամասնություն էին կազմել ԳՀ Գերագույն խորհրդում, ճնշվել ու վերացվել էր ՀԱԲ ռազմականացված կազմակերպությունը՝ ԳՀԸ-ի այն ժամանակվա գլխավոր մրցակիցը: Նորույթ էր մահ այն, որ սովետական բանակում ծառայելուց խուսափելու կոչերը փոխարինվել էին հակառակ պահանջներով: Այժմ հայ երիտասարդներին համոզում էին պատվով ծառայել բանակում, որպեսզի չմարի ազգի ռազմական պոտենցիալը:

ԳՀ Գերագույն խորհրդի պաշտպանության եւ ներքին գործերի համընթացողը, որը գլխավորում էր Վազգեն Սարգսյանը, շատ բարդ ներքին ու արտաքին իրադրության պայմաններում փորձում էր կենտրոնացնել ռազմական ղեկավարությունը եւ պաշտպանության կառավարելի ու հուսալի համակարգ ստեղծել: Համընթացողովի աշխատանքներին որպես խորհրդատուներ էին ներգրավվել կադրային զինվորականներ՝ գնդապետներ Տատինցյանը, Տեր-Թադեւոսյանը, ավելի ուշ՝ զեներալ Դալիբալթայանը եւ ուրիշները: 1991թ. հունվարից ես էլ էի մասնակցում այդ աշխատանքներին: Մենք հիմնականում համագործակցում էինք համընթացողովի նախագահի տեղակալ Վահան Շիրխանյանի հետ, որը վարում էր համընթացողովի ընթացիկ գործերը, եւ նա ինձ դուր էր գալիս իր աշխատունակությամբ, հանգիստ քննարկությամբ, կորեկտությամբ եւ ուրիշի կարծիքը լսելու ու հաշվի առնելու ունակությամբ:

Պաշտպանության համընթացողովի զինվորական խորհրդատուների հրատապ խնդիրներից մեկը Հայաստանում տեղակայված 7-րդ բանակի հրամանատարության եւ զորամասերի հետ բարիացակամ հարաբերությունների վերականգնումն էր, ինչպես նաեւ հայ զինվորների հետ բացատրական եւ դաստիարակչական աշխատանքների կազմակերպումը՝ անմիջապես զորամասերում:

1990թ. աշնանը, ԳՀ ԵԳ նախարարության տամիքի տակ, ստեղծվել էր մեր հանրապետության առաջին հարաբերաբար կանոնավոր ազգային զորամիավորումը՝ հատուկ գունդը: Գնդի գլխավոր կազմակերպիչն ու ղեկավարն էր Վազգեն Սարգսյանը, գնդի առաջին հրամանատարն էր զնդապետ Արագիս Առաքելյանը, շտաբի պետն էր Ֆելիքս Գողոյանը, իսկ թիկունքի պետ էր Նշանակվել Վաչագան Զիբուլչյանը: Գնդի ակտիվ կազմակերպիչներից էր բոցաշունչ հայրենասեր, մարտիկներին անձնավորության ոգով չիցքավորող «Քեռին»՝ Սենիկ Պողոսյանը, որը փաստորեն գնդի «կոմսիսարն» էր: Թեեւ ես հայտնի պատճառով չեմ մասնակցել հատուկ գնդի կազմակերպման գործընթացին, սակայն նրա անձնակազմի սկզբնակորիզն էին կազմել դեռեւս 1989թ. իմ մոտ մարտական պատարաստություն ստացած Ջիվան Աբրահամյանի, Սուրեն Կարապետյանի, Վաչագան Զիբուլչյանի եւ այլ ջոկատների

մարտիկները: Այնպես որ այդ գնդում ես շատ մտերիմ զինակիցներ ու սաներ ունեի: Հատուկ գնդի ստորաբաժանումներով էին այն ժամանակ փակվում Հայաստանի սահմանամերձ գոտիներում մեր պաշտպանությունում զոյություն ունեցող եւ ծագող ճեղքվածքները: Գնդի մարտական գործողությունների պատասխանատու հատվածներից էր Շահունյանի շրջանի Դարաչինարի գլխավոր ուղղությունը:

Քանի որ 1991թ. ֆիդայական գիմված ուժերի կենտրոնացված հրամանատարություն գոյություն չուներ, իսկ ազգային բանակի ստեղծման վերաբերյալ միայն մտքերի փոխանակություն էր գնում, պաշտպանության հանձնաժողովում մի այսպիսի գաղափար ծագեց, հասարակական հիմունքներով սպաների միություն ստեղծել: Այդ առաջարկության հեղինակը Արկադի Տեր-Թադեւոսյանն էր, իսկ ինձ հանձնարարեցին գլխավորել միության կազմակերպման աշխատանքները: 1991թ. փետրվարին ստեղծվեց կազմիտրիտորդ, որն էլ նախապատրաստեց պահեստի ու պաշտոնաթղթ սպաների ընդհանուր ժողով: Ժողովը տեղի ունեցավ Շահունյանի անվան պալատի մեծ դահլիճում եւ որոշում ընդունեց ԳՀ սպաների միության ստեղծման մասին, իսկ ինձ առաջարկվեց գլխավորել այդ միությունը: 1991թ. ապրիլի 25 ին արդարադատության նախարարությունը հաստատեց միության կանոնադրությունը եւ թույլատրեց նրա գործունեությունը, որն արդեն սկսվել էր:

Պատերազմի ժամանակ ես նախընտրում էի մարտական գործողությունների անմիջական մասնակիցը լինել, զերադասում էի բացօդյա հրամանատարական եւ ուսումնադաստիարակչական աշխատանքը՝ անմիջապես ճակատում: Երբեք չեմ սիրել կոչիկներս միջանցքներում մաշել եւ շտաբային առանձնասենյակներում ջուր ծեծել, չեմ քննաչեմ էլ նսեմացնում շտաբային աշխատանքի անհրաժեշտությունը եւ կարեւորությունը՝ զորքերի ղեկավարման ու մատակարարման գործում: Մակայն քաջ գիտակցելով, որ սպաների միությունը կարող է վճռական դեր խաղալ ապագա ազգային բանակի կառուցման գործում, համաձայնվեցի գլխավորել սպաների միությունը, բայց մարտական գործողություններից չհրաժարվեցի, ընդհակառակը՝ օգտվելով նոր հնարավորություններից, ավելի արդյունավետ գործունեություն ծավալեցի հետզհետե ավելի բորբոքվող պատերազմի տարբեր ճակատներում: ԳՀ սպաների միության հիմնական խնդիրներն էին՝ պահեստի սպաներին հաշվառման վերցնելը, մի միության մեջ անդամագրվելը, նրանց որակավորումն ըստ զինվորական մասնագիտությունների, հայ զինվորների հետ դաստիարակչական աշխատանքները՝ անմիջապես սովետական բանակի զորամասերում, եւ այլն: Մակայն միության գլխավոր նպատակն էր աշխատունակ սպաներին ռազմականապես պատրաստի վիճակի բերելը եւ, ազգային բանակի ստեղծման դեպքում, նրանցով բանակի հրամանակով համալրելը: Միության մեջ հավաքագրվել էին մոտ 700 սպաներ ու պրապորշչիկներ, որոնցից ավելի քան 300-ը երեսանից էին: Բացի վերոնշյալ խնդիրներից միության անդամները զբաղվում էին ֆիդայական ջոկատների եւ երիտասարդության ռազմական պատրաստությամբ եւ կոնկրետ մարտական առաջադրանքներ էին կատարում Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում եւ Արցախում:

1991թ. գարնանը կատարվեց երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման հաջորդ կարեւոր քայլը, ստեղծվեց պաշտպանության կոմիտեն՝ Վահան Շիրխանյանի գլխավորությամբ, որն էլ հետագայում վերածվեց պաշտպանության նախարարության: Պաշտպանության կոմիտեի շտաբի պետ Նշանակվեց պաշտոնաթղ զենիալ-մայր Գուրգեն Դալիբալթայանը, ծագումով՝ Ջավախքից: Շտաբը համալրվեց սպաների միության անդամ ավագ սպաներով եւ, Գուրգեն Դալիբալթայանի ղեկա-

վարությանը, ձեռնամուխ եղավ ապագա ազգային բանակի կառուցման ծրագրավորմանը, առայժմ թղթի վրա:

Պաշտպանության կոմիտեն ուներ նաև ԳՀԸ կազմակերպության անդամներից բաղկացած երկրապահ ջոկատների ենթաշտաբ, որը գլխավորում էր Աստվածատուր Պետրոսյանը: Կոմիտեի այդ թելի գործիչներն այն ժամանակ բացահայտ թշնամանք էին ցուցաբերում սպայական կազմի հանդեպ: Երեւի անհազնստացած էին այն բանով, որ սպաները նրանց ետին պլան կմղեն պաշտպանության համակարգում: Ասկայն իրուր էին անհանգստանում: Սովետական բանակից ազատված կոմիտեի ավագ սպաները բավարարվեցին ստացած պաշտոններով եւ որոշակի հեռանկարներով:

Օբյեկտիվ եւ սուբյեկտիվ պատճառներով ազգային բանակի ստեղծումը ձգձգվում էր նույնիսկ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո: Այդ պատճառների վերաբերյալ շատ մեկնաբանումներ են արվել, ճառեր են հնչել՝ հանրահավաքների հարթակներից եւ Գերագույն խորհրդի տրիբունայից, ուստի եւ ձեռնպահ կմնամ կրկնողություններից, կասեմ միայն, որ ոչ մի տնտեսական կամ քաղաքական գործում չէր խոչընդոտում հատուկ գնդի բազայի վրա մեկ հետեւակային ազգային դիվիզիա ստեղծելուն, ինչը կարող էր կանխել մեր խայտառակ պարտությունները 1991-1992 թվականներին, եւ հետագայում ազգային բանակի կորիզը կդառնար:

Ազգային բանակի կազմակերպումն առնվազը մեկ տարով ուշացվեց, իսկ երբ այն ստեղծվելու վերաբերյալ որոշում ընդունվեց, ապա մինչ այդ ազգային ազատագրական պայքարում գործնական մասնակցություն չցուցաբերած սպաները ձեռնամուխ եղան պաշտպանության նախարարության ապարատի կազմավորմանն ու պաշտոններ գրավելուն, իսկ անհրաժեշտ էր առաջին հերթին եւ շտապ կարգով մի քանի կանոնավոր զորամաս ստեղծել: Դեռ այդ պաշտոնաբաշխման եւ առանձնասենյակների կահավորման ժամանակ էր, որ ազերիները ռուսների օժանդակությամբ, ջախջախեցին մեր պաշտպանությունը՝ ռազմավարական կարելորագույն ուղղություններում՝ Շահումյանի եւ այնուհետեւ Սարգակերտի շրջաններում:

Քանի որ կանոնավոր բանակի կազմավորումը հետաձգվում էր անորոշ ժամանակով՝ զենքերալ Պալիբալթայանի շտաբը փորձում էր կապի միջոցներով եւ սպաների անարդյունավետ այցելություններով կորոզինացնել կանավորական ջոկատների գործողություններն Արցախում եւ Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում, որքանով որ դա հնարավոր էր՝ դեռեւս շարունակվող անկառավարելիության ու քաոսի պայմաններում: Բանակային կարգերին ընտելացած ու պատերազմի փորձ չունեցող սպաները՝ հաղորդակից չլինելով Ֆիդայական շարժմանը եւ լավ չհասկանալով Ֆիդայիների հոգեբանությունը, հաճախ չէին կարողանում չեզու գտնել նրանց հետ, ցուցաբերում էին Ֆիդայիների կողմից մերժվող սուղաֆոնություն, ճիշտ չէին գնահատում տեղական ինքնապաշտպանության ջոկատների մարտունակության աստիճանը, ինչպես նաեւ՝ ռուսների կողմից ազերիներին օժանդակելու փաստերը: Դեռ այս թերությունների պատճառով թշնամուն հանձնվեցին Շահումյանի եւ Սարգակերտի շրջանները, ինչ որ չափով բարոյալքվեց մեր ազատամարտիկների որոշ մասը, իսկ Վազգեն Սարգսյանը՝ պարտությունից խուսափելու համար, ստիպված էր հանդես գալ մահապարտության դիմելու կոչերով:

Չնայած օբյեկտիվ գործոններով եւ սուբյեկտիվ պատճառներով պայմանավորված բազմաթիվ ու բազմազան թերությունների, այնուամենայնիվ, նորաստեղծ եւ փաստորեն անլեզակ գործող պաշտպանության կոմիտեն որոշակի դրական արդյունքների հասավ շրջափակման մեջ գտնվող Արցախի եւ Շահումյանի շրջանի ն-

յութատեխնիկական մատակարարման ու կապի բարելավման, աշխարհագրոլային կամավորական ջոկատների մի մասի համախմբման ու կանոնավորման եւ այլ հարցերում: Արցախի նյութատեխնիկական մատակարարումն ու զինուժի տեղափոխումները՝ չափազանց դժվարին ու վտանգավոր պայմաններում, իրականացնում էին միայն քաղաքացիական ավիացիայի մի քանի ուղղաթիռներ: Սերգեյ Վանցյանի դեկավարությամբ գործող այդ ուղղաթիռների հերոս օդաչուներին, որոնցից շատերն են զոհվել մարտական առաջադրանքներ կատարելիս, շատ արդարացի կլիներ Արցախի փրկիչներ անվանել:

Ահա սրանք էին այն առավել կարեւոր ու նշանակալից միջոցառումները, որոնք իրագործվում էին դեռեւս խորհրդային Միության ժամանակ դժվարին կացության մեջ հայտնված Հայաստանի նոր ձեւավորվող եւ սաղմնային փիճակում գտնվող պաշտպանության ղեկավարման համակարգում՝ 1991թ. գարնանը՝ «Օղակ» պատժիչ օպերացիայի նախօրյակին:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ՊԱՏԺԻՉ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ԱՂՐԲԵՋԱՆԻ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ, «ՕՂԱԿ» ՕՊԵՐԱՑԻԱՆ

Արցախի հայության հանրաքվեով արտահայտված կամքը՝ դուրս գալ Աղբբեջանի կազմից, սվիններով էր ընդունվել միութենական իշխանությունների կողմից և իր արտահայտությունը գտել պրեզիդենտ Գորբաչովի հրամանագրով թույլատրված «Օղակ» պատժիչ օպերացիայում, որը սկսվեց 1991թ. ապրիլի 22-ին՝ Աղբբեջանում և տեղափոխվեց Հայաստանի տարածք՝ մայիսի 6-ին։ Այդ օպերացիայի պաշտոնական նպատակն էր ապօրինի զինված միավորումների զինաթափումը, սակայն իրականում այն հետապնդում էր ավելի հեռու գնացող նպատակներ՝ ուժային մեթոդներով ճնշել արցախյան ազատագրական շարժումը, կանխել սեպարատիզմը, օժանդակել սուվեայիթյան ռճրագործությունից հետո իր «սխալները մանաչած» Աղբբեջանի ղեկավարությանը հայաթափել այդ հանրապետությունը։

Այդ պատժիչ օպերացիայի նախօրյակին մեր պաշտպանության կոմիտեն որոշել էր որեւէ կերպ հակազդել Հայաստան ներխուժելուն։ Սահմանամերձ շրջաններ էին գործուղվել լիազոր ներկայացուցիչներ՝ ՀՀԸ ի ակտիվիստներից, և խայտաբղետ ու սակավազոր ջոկատներ, որոնք մարտունակություն կարող էին ցուցաբերել միայն նույնատիպ աղբբեջանական զինված միավորումների դեմ, բայց քանի որ «Օղակ» օպերացիան պետք է իրագործեին սովետական բանակի և նեքին զորքերի զորամասերը, ապա նրանք ոչ մի կերպ չէին կարող դիմակայել կանոնավոր զորքերին։ Իհարկե, պաշտպանության կոմիտեի ղեկավարները հասկանում էին դա, բայց, ուրիշ ելք չգտնելով, որոշել էին մեր պաշտպանության թուլությունն ինչ որ չափով ազդագերծել հրետանու ահաբեկչական գոծողություններով, այն հրետանու, որի միակ մասնագետը շտաբում ես էի։

Ապրիլի 28-ին Վազգեն Սարգսյանը և Վահան Շիրխանյանն ինձ առաջարկեցին մեկնել Տաուշի շրջան, համագործակցության մեջ մտնել լիազոր ներկայացուցիչ Սամվել Բաղդասարյանի, տեղական իշխանությունների և հակակարկտային հրետանու պետ Միերի հետ, ու հրետանային հարվածներ հասցնել մեր հանրապետության սահմանին հարակից հակառակորդի օբյեկտներին, որոնց ընտրությունը թողնվում էր ինձ։ Ես հասկանում էի, որ գործը միայն հրետանային հարվածներով չի սահմանափակվելու, ուստի ինձ հետ տարա հատուկ գնդի Հիվան Աբրահամյանի 1-ին և Սուրեն Կարապետյանի հետախուզական վաշտերը։ Մարտական փորձ ձեռք բերելու և ԿՍ 19-ի հրանոթների հետ ծանոթացնելու նպատակով ինձ հետ տարա նաեւ սպաների միության անդամներ՝ փոխգնդապետ Բախշո Պետրոսյանին, մայոր երվանդ Հարությունյանին և կապիտան Բարկեն Բաբայանին։

Իմ զորախումբը, որի կազմում կար մեկ հետախուզական գրահամբեմա, ապրիլի 30-ին ժամանեց Տաուշ։ Պարզվեց, որ տեղական իշխանությունները Աղբբեջանի տարածքի հրետակոծմանը դեմ են։ Ես կապվեցի Վահան Շիրխանյանի հետ, հայտնեցի նրան այդ մասին և խնդրեցի համաձայնության գալ շրջանի ղեկավարության հետ։ Դրանից հետո միայն անցանք հրետանային հարվածների նախապատրաստական աշխատանքներին։ Որոշեցինք, որ շրջաններումից աբեւելք գտնվող հակակարտային հրետանու մշտական կրակակետերից Միերը խփելու է թուուզի շրջանի մի քանի սահմանամերձ օբյեկտների, իսկ ես Պառավաբար գյուղի անտառում ընտրած դիրքից հարվածելու եմ Ղազախի և Աղսթավ երկաթուղային հանգույցին։ Հարվածները պետք է հասցվեին մայիսի 3-ին, ուղիղ ժամը 5.00-ին։

Մայիսի 2-ին իմ զորախումբը տեղափոխվեց Պառավաբարից մի քիչ վերել ընտրած հրետանու դիրքը։ Տղաները նախապատրաստեցին հրանոթների հրապարակները, կատարեցին մանր անտառահատման և քողարկման անհրաժեշտ աշխատանքներ։ Օրվա երկրորդ կեսին Միերը բերեց չորս կոնսերվացված ԿՍ-19 հրանոթներ և 160 «էլբրուս» հակակարկտային արկեր, հրանոթները յուրից մաքրելու նյութեր։ Մաքրակոցը մարտական վիճակի բերելուց հետո անձամբ կրակի պատրաստեցի բոլոր հրանոթները, քանի որ Միերի կարկտահարները, որոնցից ընտրվել էին ութը, կարող էին կատարել միայն կարկտահար կրակի հետ կապված մեխանիկական գործողություններ։ Բացի այդ, ինձ դուր չէր գալիս այդ տեղացի տղաների քրթմնջոցն ու մեր առաջիկա գործողությունների նկատմամբ նրանց ունեցած հակատրամադրվածությունը, որը բաց բաց արտահայտում էին։ Այդ ութ կարկտահարներից նշանակեցի լիցքավորողներ ու տեղադրիչներ, իսկ փամփուշտակիրներն իմ տղաներն էին ինձից։

Աղբբեջանի տարածքի հրետակոծմանը դեմ էր ոչ միայն շրջանի ղեկավարությունը, այլև Պառավաբարի ամբողջ բնակչությունը։ Դրանում ես համոզվեցի, երբ «գերի» ընկա նրանց ձեռքը ութ ժամով։ Տեղացի կարկտահարները կատարում էին իրենց պարտականությունները, բայց տրտնջում և անընդհատ դժգոհում էին, և երեւի նրանք պառավաբարցիներին հայտնել էին հրետանային հարձակման մասին չնայած բոլորին նախագուշացրել էի օպերացիայի գաղտնիության մասին։ Մոտավորապես ժամը 20.00-ին Պառավաբարից պատվիրակություն ժամանեց և ինձ խնդրեցին շատ կարելու գործով շտապ գյուղ գալ։ Կրակի նախապատրաստական աշխատանքներն ու հաշվարկները կատարված էին, իսկ մինչեւ հաջորդ օրվա ժամը 5-ը շատ ժամանակ կար, ուստի ինձ հետ տարա Սուրեն Կարապետյանին և իջա Պառավաբար։

Գյուղխորհրդի շենքի մոտ հավաքված էին Պառավաբարի գրեթե բոլոր մեծ ու փոքր տղամարդիկ։ Ես զգացի, որ խռովություն է տեղի ունենում, բայց թե ի՞նչ առիթով պարզ չէր։ Երբ մենք մտանք գյուղխորհուրդ, ամբողջ մեր ետեւից շենք ներխուժեց։ Ինձ հրավիրեցին առաջին հարկի ծախս թելում գտնվող սենյակներից մեկը, որտեղ բազմել էր գյուղխորհրդի ակտիվը։ Սկսվեց դժվարին ու երկարատև խոսակցություն, որի ընթացքում տաքարուն մարդիկ սպառնալիքներ էին հասցեսգրում ինձ և նույնիսկ շաչում որսողական հրացաններով։ Նրանք պահանջում էին, որ թուրքերի վրա հրանոթներից չկրակեմ, իսկ իրենց կամքին դեմ գնալու դեպքում ոճանք խոստանում էին ինձ խփել։ Ես նրանց համբերատար բացատրում էի, որ նախատեսված միջոցառումն իմ նախաձեռնությունը չէ, այլ հրամայված է վերելից, որովհետև Աղբբեջանի կողմից հարձակում է սպասվում, և այդ մասին տեղյակ է իրենց շրջանի ղեկավարությունը, իսկ մենք եկել ենք կանխելու այդ հարձակումը և իրենց պաշտպանելու։ Իմ բացատրությունները և շրջանային տաքից հետախոսով

տրվող կարգադրությունները՝ ինձ չխանգարելու մասին, դրական արդյունք չէին տալիս, եւ ամբոխն ավելի էր բորբոքվում: Գյուղացիների փաստարկումները կայանում էին այն բանում, որ իրենք միշտ համերաշխ են ապրել հարեւան աղբբեջանցիների հետ, ոչ մի վատ բան չեն տեսել նրանց կողմից, միմյանց հետ աշխատել, աղ ու հաց կերել, հարսանիքների մասնակցել եւ այլն: Այս բոլորի հիման վրա պատավաքարցիները պահանջում էին, որ հրանոթներից թուրքերի վրա չկրակեն եւ իրենց կրակի մեջ չզցնեն:

Ազնվորեն ասած, ես լավ էի հասկանում մեր արդարամիտ գյուղացիների հոգեբանությունն ու զգացմունքները, ներքուստ ամբողջապես համաձայն էի նրանց հետ, բայց արիեստականորեն բորբոքած ազգամիջյան թշնամանքի ու հակամարտության պատվող անիվը չէի կարող կանգնեցնել եւ պարտավոր էի մտածել միայն մոլորության մեջ ընկած մեր ժողովրդի անվտանգության ապահովման մասին: Արդեն առավոտյան ժամը 4.00-ն էր, բայց պառավաքարցիներն ինձ բաց չէին թողնում: Համբերությունս հատել էր, ես անցա վճռական գործողությունների: Սուրենին եւ հատուկ զնդի Տաուշի վաշտի մեզ օգնության հասած երկու ամլոտմատավորներին հրամայեցի ամբոխի միջով ճանապարհ բացել, իսկ գյուղխորհրդի ղեկավարներին նախագուշացրեցի, որ զենքով դիմադրողներին տեղում զնդակահարելու ենք՝ որպես պրովակատորների եւ թշնամու գործակալների: Իմ տղաները մի կերպ միջանցք բացեցին եւ ինձ դուրս բերեցին փողոց: Սակայն իմ մեքենան վարորդի հետ միասին, պառավաքարցիները թաքցրել էին: Ուշքի եկած մի քանի մեծահասակ մարդիկ հասկացել էին, որ խռովությանը պետք է վերջ տրվի, եւ առեւտրողներին համոզեցին մեքենան վերադարձնել: Շուտով այն հայտնվեց. մենք սլացանք հրեատանու դիրքը, ուր իմ տղաները չէին հասկանում, թե ես ո՞ր եմ չքացել, Պառավաքար էլ չէին իջնում, քանի որ խստորեն հրամայել էի անտառից դուրս չգալ:

Սայիսի 3-ին, ուղիղ ժամը 5.00 ին, բոլոր կրակակետերից կրակ բացվեց նախատեսված օբյեկտների վրա: Կրակի վարում էինք 4-5 վայրկյան տեմպով արծակվող արկերի սերիաներով: Հինգ համազարկից հետո փոխում էի հրանոթների նպատակաուղղվածությունը եւ նոր համախաձիգ կրակահերթեր տալիս, որպեսզի պայթյունները տարածվեն մեծ ճակատով ու խորությամբ եւ ավելի ախաբեկչական է-ֆեկտ տան: Մենք առավելապես լավ արդյունքի էինք հասել Ղազախի ուղղությամբ, լավ էր գործել նաեւ Սիերը՝ արեւելյան ուղղությամբ:

Մեր հրետանու դիրքը գտնվում էր սիանանագծի մոտ, ուստի անհրաժեշտ էր անգնե մարդկանց դուրս բերել այդ դիրքից, քանի որ հակառակորդը կարող էր հարձակվել մեր վրա: Ճիշտ է, կրակ էինք վարել մոտ 10 րոպե, բայց վստահ չէի, որ մեր կրակակետը չի հայտնաբերվել: Սիերի անգնե կարկտահարներին անմիջապես ուղարկեցի իրենց պետի մոտ, իսկ Քաշխո Պետրոսյանին եւ երվանդ Հասարայանին կարգադրեցի վերադառնալ երեսան եւ իրենց հետ տանել եւ մի կապիտանի, որը վախկոտ ու փոքրոգի մարդ դուրս եկավ:

Հրանոթները լավ քողարկելուց հետո՝ հատուկ զնդի երկու վաշտերից կազմված զորախումբը տարա Պառավաքարից մեկ կիլոմետր հարավ գտնվող ջրամբարի պատնեշի վրայով անցնող կամուրջի մոտ եւ դիրքավորեցի հակառակորդի ներխուժման հավանական հատվածում: Կեսօրին ինձ ներկայացավ հատուկ զնդի «Արցախ» վաշտի հրամանատար Ջանիկը եւ ցանկություն հայտնեց միանալ իմ զորախմբին, որի ֆեդաքանակը 20 հոգով ավելացավ:

Հրետանային հարվածից հետո մեր կարելորագույն խնդիրն էր դառնում Պառավաքարի հատվածի եւ գյուղի մոտով անցնող ճանապարհի պաշտպանությունը: Եթե հակառակորդը դուրս գար այդ ճանապարհը, ապա Տաուշի շրջանի բոլոր բնա-

կավայրերը կտրվելու էին կենտրոնից, իսկ ինքնապաշտպանության ակավազոր ուժերը հայտնվելու էին «պարկի» մեջ:

Մարտական կարգ ընդունելուց հետո գնացի Պառավաքար՝ շրջանային շտաբի հետ կապվելու, իրադրությունը պարզելու եւ իմ հետագա խնդիրները ճշտելու: Գյուղում խռովությունը մարել էր, բնակիչները հաշտվել էին իրենց ճակատագրի հետ, մեր նկատմամբ վրդովմունքը փոխարինվել էր բարիացակամությամբ: Համոզվելով, որ մենք դիրքավորվել ենք ջրամբարի մոտ եւ իրենց չենք լքում, սկսել էին տղաների համար կաթ, մածուկ, հաց ու թեթե գինիներ բերել: Սեբե մեծ քանակությամբ սննդամթերք ու ծխախոտ էինք ստացել երեսանից: Սաշողի ու Շահումյանի շրջանների դարոցներում, շուկաներում եւ այլ հիմնարկներում մի ԿԱՄԱԶ սննդամթերք էր հավաքվել՝ այդ շրջանների բնակչությանը հայտնի Ջիվանի եւ Սուրենի վաշտերի մարտիկների համար: Այդ նյութական օգնությունը Պառավաքար էր հասցրել Ջիվանի եղբայր Պետրոսը, որն իր հերոս եղբոր վաշտի ավագն էր: Սայիսի 4-ին, վաղ առավոտյան, մեր ԲՐԴՄ հետախուզական գրահամաքննայով եւ 12 հոգուց բաղկացած հետախուզական խմբով մտա Պառավաքարի սեպը: Այդ տարածքը մտնում էր Աղբբեջանի տերիտորիայի մեջ՝ վեց կիլոմետր երկարությամբ եւ 3-4 կիլոմետր լայնությամբ: Այստեղ եւ գտնվում գյուղի խաղողի այգիներն ու մեծ խոզաբուծական ֆերման: Պառավաքարի գյուղխորհուրդը շատ էր մտահոգված սահմանային Հայտում գետից մի քանի տասնյակ մետրի վրա գտնվող այդ ֆերմայի կենդանիների վիճակով, ֆերմայի աշխատակիցներն արդեն մի քանի օր էր, ինչ չէին կարողանում մոտենալ ֆերմային: Ես խոստացա իմ տղաների հետ խոզերի հուտը դուրս բերել այդ վտանգավոր գոտուց:

Մենք դիտավորյալ բաց, բայց՝ պատրաստ ամեն մի անակընկալի, զրահամեքենայով շարժվում էինք սեպի քնահողային ճանապարհներով՝ հակառակորդից 1-1.5 կիլոմետր հեռավորության վրա, հատուկ ցուցադրում էինք մեր ներկայությունն ու տեխնիկական «հզորությունը», միաժամանակ նշանագրում էինք Քյոյնաղչաղ գյուղում տեղակայված ներքին զորքերի ու աղբբեջանական օմոնի զորանոցները, անկերի ու այլ զրահամեքենաների քանակն ու տեղերը:

Ի տարբերություն նախորդ մարտական գործողությունների՝ այս անգամ մենք ապահովված էինք ռադիոկապով: Իմ կապավորները ֆիքսել էին հակառակորդի ռադիոալիքները, մենք պարզ լսում էինք ինչպես գինվորականների, այնպես էլ օմոնականների ռադիոհաղորդումները, նրանք էլ մեզ էին լսում: Հատուկ նշակված եւ գրի առնված տեքստերով եւ ապակողմնորոշիչ հրամաններ ու կարգադրություններ էի հաղորդում՝ հասնեցագրված իմ գոյություն չունեցող տարբեր ստորաբաժանումներին, իսկ Ջիվանը, Սուրենը եւ ռազմական տեմիցիները միշտ արտասանող մի քանի այլ տղաներ նմանակեղծում էին զեկուցումներ: Օրինակ՝ հրամայում էի այսինչ պայմանական քառակուսում տեղադրել երկու զնդացի, մյուսում՝ երեք նոնակետ, հետեւեալային ստորաբաժանումներին՝ գրավել այսինչ բնագծերը եւ առանց հատուկ հրամանի դուրս չգալ անտառից եւ այլն: Ռադիոխոսակցությունները վարում էինք ռուսերենով, որպեսզի ռուս հրամանատարները կախձեն, որ գործ են ունենալու պրոֆեսիոնալ գինվորականների եւ կանոնավոր զինուժի հետ:

Երբ մոտեցանք խոզաբուծական ֆերմային՝ տեսանք տարբեր տեղերում հակառակորդի զնդացրային կրակից տապալված 10-12 մեծ խոզերի դիակներ, մեզ հասավ ֆերմայում փակված կենդանիների վայնասուկը: Իմ մարտիկներից վեց հոգու նշանակեցի խոզարած ու նրանց հանձնարարեցի խոզերին քշել դեպի մեր դիրքերը, իսկ մյուսների հետ շարունակեցի հետախուզությունը: Գտա ուղիղ նշանառությամբ հրանոթից կրակելու մի շատ լավ դիրք՝ ուղիղ Քյոյնաղչաղ գյուղի դիմաց՝ հա-

կառակորդի գորանցներից 1300 մետրի վրա: Հետո մոտեցանք աղբբեջանական Թաթլի գյուղին, համոզվեցինք, որ այնտեղ գորքեր չկան. եւ դրանից հետո վերադարձանք մեր պաշտպանության բնագիծը: Խոզարած տղաները կենդանիներին բարեհաջող տեղ էին հասցրել ու հանձնել գյուղխորհրդին, որի կապակցությամբ մեզ հյուրասիրեցին խոզի խորովածով ու թեթեւ համեղ զինով:

Հետախուզության տվյալները վկայում էին, որ առանց հակատանկային միջոցների իմ փոքր զորախմբի մարտիկները չեն դիմաձայնու հակառակորդի տանկերի ու հետեւակի մարտական մեքենաների գրոհին, եթե այն տեղի ունենա, ուստի որոշել էի այստեղ էլ կիրառել Բարձրունու ճակատամարտի փորձը. մեկ հրանոթ տեղադրել իմ ընտրած դիրքում, եւ մայիսի 6-ի լուսաբացին կանխիչ հրետանային դիմա-հար հարված հասցնել հակառակորդի գորանցներին, իսկ Ջիվանի վաշտը պետք է ընդհուպ մոտենար Ջոյնաղչլաղին եւ ավտոմատային դիմահար կրակով խուճապի մատնեւր հակառակորդին:

Երեկոյան ժամը 6.00-ին Ջիվանն ինձ գեկուցեց, որ ռուսներից ռադիոգիր է ստացվել. ասել են, որ նրանց հրամանատարն ուզում է կապի մեջ մտնել ինձ հետ: 30 րոպե անց այդ խոսակցությունը կայացավ: Մի փոխգնապետ, որը ներկայացավ որպես Աբրգեյ, ազգանունը չեմ հիշում, հետաքրքրվում էր, թե ու՞րքե՞ր ենք մենք եւ ո՞ւմ հետ է նա խոսում: Ասացի, որ խոսում է փոխգնապետ «Անդրանիկ» հետ, որը պատրաստ է հակահարված տալու նրանց, ովքեր ապօրինաբար կանցնեն Հայաստանի պետական սահմանը՝ ազդեցիվ նպատակներով: Նա ինձ առաջարկեց հանդիպել չեզոք գոտում եւ բանակցություններ վարել: Ես համաձայնվեցի նրա հետ հանդիպել ժամը 19.00-ին՝ ջրամբարի պատնեշի եւ Ջոյնաղչլաղ գյուղի միջեւ արահետանման ճանապարհի կեսին՝ մեր տերիտորիայում: Պայմանավորվեցինք հանդիպման վայրը գալ երկու թիկնապահներով եւ առանց զենքի: Աբրգեյ կոչեցյալը համաձայնվեց, բայց չեկավ: Այդ բոլորն իմ դեզինֆորմացիայի արդյունքն էր, հավանական է, որ ռուսները փորձում էին պարզել, թե ո՞ւմ հետ են գործ ունենալու, բայց հետո մտքները փոխեցին:

Հրետանուց գաղափար չունեցող իմ մարտիկներից յոթ հոգուց բաղկացած հրանոթի հաշվարկ կազմեցի եւ տարա հրետանու դիրքը: Հրանոթներից մեկը երթային վիճակի բերելու ժամանակ մի պահ ուշադրությունս շեղվեց եւ իմ անփորձ տղաները մի այնպիսի սխալ թույլ տվեցին, որը ճակատագրական կարող էր լինել ինձ համար: Ես սարսափելի հարված ստանա վազայով՝ ուսադրով ծածկված աջ ուսիս: ԿԼ-19 հրանոթի մասնագետները գիտեն, թե դա ի՞նչ է նշանակում: Ուղղակի բախտ բերեց, որ հարվածը գլխիցս մի քիչ շեղ էր: Ես նուկտատվեցի, գետնատապալ էղա ու կորցրի գիտակցությունս: Իհարկե, տղաները կորցրել էին իրենց եւ չէին իմացել ինչ անեն: Միաժամանակ անց ուշքի եկա, բայց կոնտուզահարված էի ու չէի կարողանում շարժվել ու խոսել: Հետո լեզուս բացվեց, տղաներին ասացի, որ ջուր բերե՛ւ՛ցնե՛ն գլխիս ու փորձե՛ն ինձ ոտքի կանգնեցնել, բայց կանգնած չկարողացա մնալ ու նորից պառկեցի: Մեկ ժամ էլ անցավ, մինչեւ որ կարողացա ինքնուրույն ոտքի կանգնել եւ մի կերպ շարժվել: Կարճ ասած, սկսած գործն ավարտին հասցրի ու հրանոթի իջեցրի ջրամբարի մոտ, որից հետո տղաներն ինձ տարան գյուղի հիվանդանոց: Աջ ձեռքս ուռել ու կապտել էր, իսկ ուսիս ոսկորները երեւի ճաքեր էին տվել, բայց մատներս մի քիչ շարժվում էին: Ջիվանին անհրաժեշտ ցուցումներ տվեցի եւ ուղարկեցի դիրքերը, իսկ Սուրեն Կարապետյանը մնաց ինձ հետ՝ հիմնականում ընդուն, ու կապ էր պահպանում Ջիվանի հետ:

Հիվանդանոցում ոչ հիվանդներ կային, ոչ էլ դեղամիջոցներ, իսկ ցավերը հանգիստ չէին տալիս: Բուժակն առաջարկեց մի լավ խմել ու քնել: Նա գնաց եւ կես

լիտր 70 աստիճանի հոնի օդի բերեց, մի փոքր ընդմիջումով երկու թեյի բաժակ իրար ետեւից խմեցի. վրայից կես խնձոր կերա, թմրեցի ու մինչեւ լուսաբաց մեջքի վրա պառկած քնեցի: Առավոտյան շշու՛մ մնացած օդին խմեցի, ախորժակս բացվեց, դա լավ նշան էր, ձեռքիս ցավերն էլ մի քիչ հանդարտվել էին: Հարմար վիրակապ դրեցինք ու ձեռքս անշարժացրինք այնպես, որ մատներով կարողանամ ձայն ձեռքիս օգնել, մեքենա կանչեցինք ու գնացինք դիրքերը: Տղաների մի խումբ ուղարկեցի՝ հրետանու դիրքից մնացած արկերը բերելու, հրանոթի հաշվարկի հետ երկու ժամ պարապեցի, իսկ Սուրեն Կարապետյանին լիցքավորող-կրակող նշանակեցի եւ, ուսումնական արկով, նրան առանձին վարժեցրի: Հրազդան քաղաքից «Ռուալ» մեքենայով մեզ լրացուցիչ արկեր էին ուղարկել: Այդ մեքենային կցեցինք հրանոթն ու սպասեցինք մինչեւ ուշ երեկո: Ժամը 23.00-ին՝ հակառակորդի քթի տակով, շարժվեցինք դեպի սեպուր ընտրած կրակակետը: Աջելից գնաց առաջապահ պահակախումբը, իսկ նրա ետեւից՝ «Ռուալը»՝ զինամթերքով ու կցված իրանոթով: Շարժվում էինք առանց լույսերի ու շատ դանդաղ, որպեսզի Հայտումի աջ ափին մեքենայի հոնդյունը չսլալի: Ծանապարհի աջ կողմից մեքենան ուղեկցում էին 10 մարտիկներ՝ Ջիվանի գլխավորությամբ:

Բարեհաջող կրակակետ հասանք, հրանոթը տեղադրեցինք, մարտական վիճակի բերեցինք ու նախապատրաստեցինք կրակի, որից հետո Ջիվանն իր վաշտի տղաների հետ վերադարձավ ջրամբարի դիրքերը, լուսաբացին հակառակորդի գորանցներին մոտենալուց առաջ, տղաներին համոզվաւ տալու: Հրանոթի մոտ մնաց մահապարտ հաշվարկը՝ իմ գլխավորությամբ: Արցախի Զանկի 15 մարտիկներին դիրքավորեցի հրանոթից 500 մետր հեռու՝ աջելում գտնվող թփուտներում, եւ նրանց կցեցի ինձ հետ մնացած միակ սպային՝ կապիտան Բաբկեն Բաբայանին: Զանկի փոքրաթիվ վաշտը պետք է առաջափակ ստորաբաժանման դեր կատարեր եւ մարտի մեջ մտներ միայն այն դեպքում, եթե հակառակորդի հետեւակն անցներ Հայտումի եւ փորձեր մոտենալ մեր հրանոթի դիրքին:

Լույսը դեռ լրիվ չէր բացվել, երբ մթնշաղում տեսանք 870.1 բարձունքի գագաթը շղթայաշարքով բարձրացող Ջիվանի վաշտի 30 տղաներին, որոնց մարտաբեթը նկատելի էր միայն մեր կողմից: Վերջին հատվածը տղաները հաղթահարեցին սողալով եւ քողարկվեցին թփուտներում՝ ուղղակի թշնամու գորանցների գլխավորելում: Նրանցից 300 մետրի վրա: Ժամը 5.00-ին հրանոթն ուղղեցի անենամեծ երկրածիգ գորանցային շինության կենտրոնին եւ Սուրենին «Կրակ» հրամայեցի: Առաջին իսկ արկը գորնացում պայթեց: Անմիջապես երեք արկից համախաճիգ կրակ հրամայեցի, մարտը սկսվեց՝ հակառակորդի համար անսպասելի: Մեզ հասավ Ջիվանի վաշտի անընդմեջ կրակահերթերի ծայրը: Վաշտն առաջադրանք ուներ. 20 րոպե գորանցներից դուրս փախչողներին զնդակոծելուց հետո ետ քաշվել եւ արագ վերադառնալ ելման դիրքը: Այդպես էլ արվեց: Իսկ ես իմ մահապարտ տղաների հետ շարունակեցի մենամարտը: Սուրիկը լիցքավորում եւ իմ հրամանով կրակ էր բացում, իսկ ես կատարում էի նշանառու էի տեղակայողների պարտականությունները, հաշվարկի մյուս մարտիկները փամուշտներ էին կրում եւ ոտքերիս տակից մի կողմ նետում կրակված պարկուճները: Մենք պետք է հակառակորդին հրետակոծեինք կրակակետում եղած 60 «Էլբրուս» արկերով, տեսնեինք արդյունքը, որից հետո պետք է ծրագրեի մեր գործողությունների հետագա բնույթը:

Դիմահար կրակը վարում էինք 1000-1300 մետրից: Ես նշանառության օպտիկական խողովակում ու հեռադիտակում տեսնում էի, թե ինչպե՞ս են գորանցներից դուրս փախչում կիսամերկ մարդիկ՝ իրենց հետ դուրս բերելով վիրավորներին եւ ինչ որ այրվող իրեր: Երբ «Էլբրուս» արկերը վերջացան՝ փորձեցինք օգտագործել

12 հատ ՕՖ-32 մարտական արկերը, որոնք պահված էին եղել շրջանի գյուղերից մեկում՝ խոնավ նկուղում: Բայց այդ արկերի խիստ ժանգոտված ու բորբոսնած պողպատյա պարկուճները մինչև վերջ փամփուշտարան չէին մտնում. մենք լռեցինք:

Պատասխան կրակն՝ իր առաջապահ դիրքերում գտնվող տանկերից ու զրահամեքենաներից, հակառակորդը սկսեց մեր հարվածից 15:20 րոպե հետո: Սկզբում խիում էին բախտաբերի. երեւի ուշքի չէին եկել, հետո տանկիստներն ու հետևակի մարտական մեքենաների հրամանատներն ու նշանառուները հավաստանշեցին մեր տեղը, բայց հրանոթն այնքան լավ էր պաշտպանված տեղանքի ծալքերով ու քողարկված, իսկ հրանոթի հարթակը ջրով թացացված էր. որպեսզի փոշի չբարձրանա, որ հակառակորդը մեզ ֆիքսում էր միայն կրակոցի բոցով: Հակառակորդի բազմատեսակ արկերից ոչ մեկն ուղղակիորեն չդիպավ մեր հրանոթին: Տանկային հրանոթներից մեր դեմ նույնիսկ ռիկաշետային կրակածեւ կիրառվեց՝ արկերն ուղղակի մեր գլխավերեւում պայթեցնելու համար, սակայն մենք պաշտպանվում էինք հմտորեն. իմ մահապարտներից ոչ մեկը չտուժեց: Առավել վտանգավոր պահերին կրակը դադարեցնում ու տղաներին ուղարկում էի հրանոթին կից ներ ձորակ-թաքստոցը: Այս եւ նման բոլոր դեպքերում իմ մտահոգության ու ուշադրության առարկան միշտ եղել է իրենց ճակատագիրն ինձ վստահած հայրողիների կյանքը: Այդ մասին գիտեն բոլոր նրանք, ովքեր տարբեր ճակատներում մարտնչել են ինձ հետ:

Եղավ մի պահ, երբ մի տանկ եւ երկու զրահամեքենա խոգարուծական ֆերմայի մոտի անցումով ստան մեր տերիտորիան եւ շարժվեցին մեր կողմ: Ես տղաներին ուղարկեցի թաքստոց, իսկ ինքս՝ հրանոթի լաֆետի վրա նստած, սկսեցի ռադիոհաղորդիչով կեղծ հրամաններ տալ իմ ենթադրյալ հակառակակային միջոցներին. մոտիկ թողնել հակառակորդի զրահամեքենաներն ու ոչնչացնել, կրակ բացել 200 մետրից: Մինչ զբաղված էի դեզինֆորմացիայով, թաքստոցում գտնվող իմ մահապարտները ծորակով փախան դեպի «Պառավի քարը» ահաբեկված մոտեցող զրահատեխնիկայի հոնդյունից, Սուրիկն էլ մեմակ էր մնացել թաքստոցում եւ ինձ էր կանչում, որ միասին փախչեմք: Ես նրան հրամայեցի. ոնց ուզում է թող տղաներին անմիջապես ետ վերադարձնի, քանի որ խուճապահար փախչողներին ավելի շուտ են կոտորում, ինքս էլ՝ անտանելի ֆիզիկական վիճակում ստիպված էի հետապնդել նրանց ու բղավելով մի կերպ կանգնեցրի փախչողներին, հանգստացրի, ետ բերեցի ու դիրքավորեցի հրանոթի մոտ: Այդ ընթացքում զրահամեքենաները կես ճանապարհից ետ գնացին ու անցան Հախումի աջ ափը: Ես հասկացա, որ հակառակորդը խիստ շփոթության մեջ է՝ մեր հանդուճ գործողություններից եւ ստացվող դեզինֆորմացիայից, ու վախենում է ռիսկի դիմել:

Մեր արկերը վերջացել էին, իսկ հակառակորդն իր զենքերի բոլոր տեսակներից շարունակում էր հրետակոծել ու գնդակոծել Պառավաքարի սեպի ամբողջ տարածքը: Մինչև մութն ընկնելը չէինք կարող վերադառնալ ջրամբարի դիրքերը. քանի որ տեղատարափ կրակը չարկում էր մինչև ժամը 18:00-ը, իսկ այնտեղ մեզ արդեն չէին սպասում, կարծում էին, որ բոլորս զոհվել ենք: Շուտով հրանոթի մոտ հայտնվեցին կապիտան Բաբայանը, Ջանիկը եւ նրա վաշտի երեք մարտիկները, մյուսները լքել էին իրենց դիրքերն ու փախուստի դիմել, երբ թշնամու զրահամեքենաները սկսել էին մոտենալ, բայց երեկոյան բոլորն էլ հավաքվեցին ջրամբարի դիրքերում:

Եթե հարաբերաբար կանոնավոր գնդի մարտիկներն էին իրենց նման ձեռով որսնւում, ապա կարելի է պատկերացնել, թե ինչպես կարող էին գործել նույն պարագաներում մարտ վարելու կանոններից ոչ մի բան չհասկացող ու անկանոն ֆիդայական կամ այլ թափառական ջոկատները: Ի դեպ, երբ մենք մարտի մեջ էինք,

այդ թափառական փոքր ջոկատներից մեկը՝ ամբողջ դեմքը մազերի մեջ թաքցրած մի բռի խմբապետի գլխավորությամբ, հայտնվել էր Պառավաքարում, հափշտակել կոլտնետեսության խոզերից մի քանիսը, տեռորի էր ենթարկում գյուղխոտորդը իր նյութական պահանջներով: Հաջորդ օրը այդ ունակը դուրս վճնդեցի գյուղից:

Մինչև մթնշաղմ ընկնելը՝ հանկարծ հրետանավորներին կարգադրեցի մարտական տեսքի բերել մեր մոտ մնացած մարտական արկերը: Հղկաթղթով ու սոլյարկայով տղաներն այդ արկերը մաքրեցին եւ մենք կարող էինք դրանցով վերսկսել կրակը, բայց որոշեցի այդ թանկարժեք արկերը թողնել հաջորդ օրվա վճռական մարտի համար: Մութն ընկնելուն պես վերադարձանք մեր դիրքերը՝ հրանոթից վերեւ թողնելով երեք երիտասարդ պատավաքարից տղաներից բաղկացած պահակակետ՝ զենքով ու ռադիոհաղորդիչով:

Ամիրաժեշտ էր գյուղն ու գլխավոր խճուղին անմառչելի դարձնել հակառակորդի զրահատեխնիկայի համար: Գյուղում կռուճկ գտնվեց, որի օգնությամբ ջրամբարի մոտ անավարտ շինարարությունից մնացած ծանր երկաթբետոնի կոնստրուկցիաներից հակառակակային խոչընդոտներ սարքավորեցինք՝ կամրջի եւ սեպից դուրս եկող ճանապարհի վրա, այնուհետեւ՝ բեմգինի ու սոլյարկայի խառնուրդից 50 հրկիզվող շիշ պատրաստեցինք՝ բիկֆորդյան քուղից պատրաստած բոցավառիչներով, խորացրեցինք խրամատները եւ վերադասավորեցինք մեր մարտական կարգերը:

Մեր մարտիկները դեռեսւ լավ չէին պատկերացնում պատերազմը, հոգեբանորեն ու տեխնիկապես պատրաստ չէին դիմադրելու զրահատեխնիկայով եւ մինչև ատամները զինված կանոնավոր բանակային զորամասերին. մի քանի զրահամեքենա հայտնվելուց պես խուճապի էին մատնվում: Հաշվի առնելով այդ հավաքեցի բոլոր մարտիկներին եւ մի երկու ժամ նրանց հետ տեսական ու գործնական պարապմունքներ անցկացրի: Բացատրեցի, որ տանկերը չեռնաչիմ պայմաններում իրենց լավ չեն զգում, չեն կարող գործել անկաշկանդ եւ մասսայական ձեռով օգտագործվել, զրկված են արագ ու ազատ մանևրելու հնարավորությունից եւ կարող են լավ թիրախ դառնալ, որ նրանց թրթուրներից զինվորին հուսալիորեն պաշտպանում է լավ սարքավորած խրամատը, իսկ քանի որ մենք իրականում հեռահար հակառակակային զենք չունենք, ապա՝ հարձակված դեպքում, նրանք պետք է բաց թողնեն զրահամեքենաները եւ, հուսալիության համար, ետեւից, շարժիչային մասի վրա նետեն մի անգամից մի քանի հրկիզող շիշ...

Մայիսի 7-ին գնացի գյուղ ու կապվեցի շտաբի հետ, բայց ոչ մի որոշակի տեղեկություն չստացա ընդհանուր իրադրության մասին: Ասացին միայն, որ անհայտ պարագաներում գոհվել է խմբապետ Վրեժը: Լիազոր ներկայացուցիչ Ասմվել Բաղդասարյանի հետ խոսելիս, միշտ եռանդուն ու ինքնավստահ այդ երիտասարդի ծայրում հոգնածություն ու անհանգստություն զգացի: Ես ինձ խնդրեց, որ վերահսկության տակ վերցնեմ իմ հատվածում հայտնված ջոկատները, որոնց հետ ինձ երբեմն հաջողում էր լեզու գտնել, եւ գործնականում իմ հայեցողությամբ:

Իհարկե, ես չէի կասկածում, որ ռուսական զորքերի հայտնվելուն պես մեր հանկարծահայտ սպարապետները կորցնելու են իրադրությունը վերահսկելու եւ ռազմական գործողություններ դեկավալրելու ունակությունը, իսկ անկազմակերպ «զորքը» ցայքորդի էլ լինելու: Հաշվի առնելով այդ որոշեցի իմ հատվածում գործել ինքնուրույն ու վճռաբար: Անկեղծ ասած, ուզում էի չափվել ոչ այնքան թույլ ազերիներին, որքան ռուսական պատմիչ ստորաբաժանումներին հետ, որոնց էլ գլխավոր հակառակորդ էի համարում: Շատ էի ցանկանում, որ մեր մարտիկները կորցնեն իրենց հոգեբանական անվստահությունը եւ հասկանան, որ կարելի է հաղթել: Չգտում էի

պատժիչներին մի փոքր դաս տալ՝ լուրջ մարտում ազերիների հետ միասին մեր ժողովրդի դեմ Ադրբեջանում կատարած ոճրագործությունների համար:

Սենք ավարտել էինք մարտի նախապատրաստական աշխատանքները եւ սպասում էինք, որ գիշերային այրմաններում դուրս գանք հակառակորդի թիկունք՝ ծախելու անհրաժեշտ էր հրանոթի մոտ, երբ Պառավաքարից սուրհանդակներ եկան եւ ինձ հայտնեցին մի հիմար հրաման. «Բոլոր մարտական գործողությունները դադարեցնել, զենքերն ու հանդերձանքը թաքցնել, զինվորական համազգեստը հանել եւ գյուղացու հագուստ հագնել, խառնվել տեղական բնակչությանը...»: Իհարկե, նման հրաման եւ չէի կարող կատարել, որովհետեւ դրանից անգիտության ու բացարձակ դիլետանտության հոտ էր գալիս: Վաշտերի հրամանատարներին կարգադրեցի առանց խուճապի, կանոնավոր կերպով արկերն ու բոլոր մյուս իրերը բարձել մեքենաների վրա, մտնել անտառ ու քողարկվել այնտեղ: Մեքենաների ու անձնակազմի համար հարմար թաքստոց պետք է ցույց տար Տաուշի վաշտի հրամանատարներից մեկը, որը շատ լավ էր ծանոթ իր հարազատ բնաշխարհին: Ես սլացա գյուղ՝ այդ հիմար հրամանի աղբյուրը ճշտելու, մի կերպ կապվեցի կենտրոնական շտաբի հետ: Սամվել Բաղդասարյանը տեղում չէր, իսկ շրջագործկոմի նախագահն առաջ, որ հրամանը ստացվել է Երեւանից: Ի դեպ, ես այսօր էլ չեմ կարող ասել, թե ո՞վ է եղել այդ հրամանի կոնկրետ հեղինակը, բայց գիտեմ, որ խուճաքը տարածվել էր Մուլինսկ մայրաքաղաքում. Շահույանի պալատից էվակուացվել էին պաշտպանության կոմիտեի եւ սպաների միության գործերը, իսկ սենյակները փակվել էին: Չէ՞ որ, ծայրահեղ դեպքում, կարելի էր կարգադրել կանոնավոր կարգով դուրս գալ սահմանները գոտիներից առավել եւս, երբ բոլոր ճանապարհները մեր ձեռքում էին: Հաշվի չէր առնվել նաեւ այն հանգամանքը, որ ներքին զորքերը բուեկվեցին որսում էին անձնագրային ռեժիմի ստուգման միջոցով...

Երբ 20 րոպե բացակայելուց հետո վերադարձա ջրամբարի մոտ՝ կամրջի եզրին մնացել էին Երեւանից գործուղված երեք միլիցիայի սպաներ, իսկ իմ զորախումբն արդեն թաքնվել էր անտառում: Տղաներս գործել էին կայծակնային արագությամբ: Երբ էի միացել նրանց, երբ ռդում հայտնվեցին ութ ուղղաթիռներ՝ չորս մարտական ՄԻ-24 «Կորբաներ» եւ չորս ՄԻ-8 դեսանտայիններ: «Կորբաները» կելվատորային շարքով սկսեցին հրթիռակոծել Պառավաքարի սեպը, իսկ դեսանտային ուղղաթիռները՝ մինչեւ մթնշաղ, դեռ ու դեռ էին սլանում, մեր զխավերելում ու որոնում մեզ: Բայց այդպես էլ մեզ չհայտնաբերեցին:

Հենց որ մթնեց եւ ուղղաթիռներն անհետացան՝ շարասյունը նորից դուրս բերեցի ջրամբարի մոտ, ստուգեցի անձնակազմը եւ հայտարարեցի երթի կարգը: Պառավաքարցիները հասցրել էին փակել մեր ճանապարհը եւ այս անգամ խնդրում եւ պահանջում էին չհեռանալ, իրենց մենակ չթողնել: Ես բացատրեցի, որ իրադրությունը փոխվել է. Երեւանում կարծում են, որ մեր ներկայությունը ձեզ ավելի մեծ վնաս կպատճառի, իսկ մենք կմնանք մենակ. կզոհվենք կամ գերության մեջ կհայտնվենք: Մարդիկ հասկացան ու ճանապարհի բացեցին: Մեր հոգիները թողնելով տառուցիների հետ՝ կատարեցին գիշերային երթարշավ. առավոտյան Երեւանում էինք:

Պառավաքարում ներքին զորքերը հայտնվեցին միայն մայիսի 12-ին, երբ մյուս բոլոր տեղերում իրենց խնդիրները կատարել էին: Այստեղ նրանք իրենց խելոք էին պահում, քննություններ թույլ չէին տալիս: Մեզում գտնվող հրանոթը պայթեցրել էին, իսկ անտառում գտնվող երեք հրանոթները չէին գտել, երեւի վախեցել էին խորանալ անտառում: Ահա, թե ի՞նչ էր գրել ռուսական մամուլը մեր գործողությունների մասին.

«...Պառավաքարի մոտ գնդապետը (խոսքը գնում է ռուս գնդապետի մասին), որը չցանկացավ ներկայանալ, առաջ, որ վաղ առավոտյան այստեղ երկու հարձակում է կատարվել զինվորականների վրա: Կրակել են համարյա դիմահար, մի քանի զինվորներ ու սպաներ վիրավորված են: Ասպատակիչները հայտնվել էին սարերի կողմից, սարեր էլ գնացին: Ոչ մեկին չհաջողվեց բռնել՝ չնայած ուղղաթիռներից այս տեղերը երեւում են ինչպես ավի մեջ... Բուեկների անոթապլուծությունը լուրեր է ծնում: Պատմում են կոմանդոսների նման դեմքերը ներկազարդած զինվորների մասին: Չինվորները համոզված են, որ բուեկները զինվորական համազգեստն օգտագործում են՝ զինված ուժերին վարկաբեկելու համար: Իսկ տեղի բնակիչները կասկածում են, որ բուեկների քողի տակ գործում են դիմակավորված այնուրակայիններ: Երրորդ ուժի տարբերակն այնքան էլ ֆանտաստիկ չէ: Հանելուկային շատ բան կա...» (Մոսկովսկիյե Լոմոստի, 19 մայիսի, 1991թ., համ.20, էջ7):

«Օղակ» օպերացիայի ընթացքում Ադրբեջանում ու Հայաստանում զոհվեցին, գերության եւ պատանդության մեջ հայտնվեցին հարյուրավոր խաղաղ մարդիկ, ազատամարտիկներ, միլիցիոներներ, որոնց թվում էին այն աշխարհագրոլոգիաները, որոնք տեղական բնակիչների քողի տակ մնացել էին պատժիչ օպերացիայի շրջանակում հայտնված սահմանամերձ գոտիներում:

«Օղակ» օպերացիան շարունակվեց Արցախում եւ Շահումյանի շրջանում: Արդեն հայաթափված Գետաշենի ենթաշրջանից ներքին զորքերը, իսկ նրանց ետեւից՝ ազերիները, ներխուժեցին Շահումյանի շրջան. սրի ու հրի մատնեցին Էրքեջ, Մանաշիղ, Բուզլուխ հայկական գյուղերը: 1991թ. հուլիսի 22-ին, Բուզլուխ եւ Վերիշեն գյուղերի միջեւ ընկած տարածքում ռուս պատժիչների դեմ մղած մարտերից մեկում, հերոսաբար զոհվեց իմ սիրելի ու մտերիմ սան եւ զինակից՝ հատուկ զնդի առաջին վաշտի հրամանատար Ջիվան Արբահամյանը, որի վաշտը՝ Պառավաքարից վերադառնալուց հետո, մեկնել էր Շահումյանի շրջան: Ջիվանի հետ զոհվեցին նաեւ նրա լավագույն երկու մարտիկները՝ Վարդանն ու Կոլյան:

Ինչ վերաբերում է Պառավաքարի տակ կատարված աշխատանքի զնահատականին, ապա այն շատ բարձր էր զնահատվել ինչպես ռուսական հրամանատարության, այնպես էլ պառավաքարցիների ու նրանց հարեւան ազերիների կողմից, որոնք ինձ շնորհել էին «զուլում փալքովնիկ» պատվավոր տիտղոսը:

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ՀԱՂՁԱՆԱԿԻ ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ, ԱՅՂ ՊԱՅՔԱՐԻՆ ՇՐՋԱՂԱՐՁ ՏԱԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ: «ԴՆԵՊՐ» ՀՐԵՏԱՆԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ԱՏԵՂԾՈՒՄԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ:

«Օղակ» օպերացիան մեզ համար կործանարար էր եւ պետք է ստիպեր հայոց համազգային շարժման ալիքի վրա իշխանության գլուխ եկած Հայաստանի նոր դեկավարներին, որոնք բորբոքել էին արցախյան ազատամարտը եւ պատասխանատու էին դրա համար, դիմել վճռական գործողությունների, եթե՝ իշխանությունը ստանալուց հետո, չէին դավաճանել «միացում» գաղափարին ու նշանաբանին:

Արդեն ակնհայտ էր, որ հայ-արքեպիսկոպոստական զինված հակամարտությունը մոտենում է իր գագաթնակետին, իսկ արցախյան ազատամարտի ճակատագիրը, ռազմական տեսակետից, կախված է երեք հիմնական պայմաններից՝ Արցախում եւ Հայաստանում կանոնավոր բանակ եւ միասնական հրամանատարություն ստեղծելուց, Արցախը Հայաստանի հետ ցամաքային միջանցքով միացնելուց, Արքեպիսկոպոստական աջակցություն ցույց տվող ռուսական բանակի միջամտությունը չեզոքացնելուց:

1991թ. ամռանը պաշտպանության կոմիտեն եւ սպաների միության սպայակազմը պատրաստ էին ազգային բանակի կազմավորմանը, բայց այդ գործին ընթացք չէր տրվում: Ավելին, այն ժամանակվա ՀՀ-ական ակտիվ գործիչ Աշոտ Բլեյսանի «իդեալապետություն» կատարած այցելությունը Բաքու եւ, դրանից հետո, նրա պրովոկացիոն պրոպագանդիստական ելույթները՝ լրատվական տարբեր միջոցներով՝ Արքեպիսկոպոստական «հզորության» ու Հայաստանի «թուլության» մասին, ինչպես նաեւ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի կազմալուծող եւ պարտավորական երանգ կրող հայտարարությունները՝ ՀՀ Գերագույն խորհրդի ամբիոնից՝ 1991-1992 թվականներին, բարոյալքում էին մեր ժողովրդին ու մարտնչող ազատամարտիկներին: Ուստի պատահական չէ, որ առանց այդ էլ սակավագոր եւ մեծմասամբ դիլետանտ հրահանարների գլխավորությամբ գործող մեր կամավորական աշխարհագրի ուժերը չդիմացան հակառակորդի ճնշմանը: Հենց այդ պարտավորական քարոզչությունից անմիջապես հետո սկսվեցին մեր ամոթալի պարտությունները՝ հյուսիսային Արցախում եւ պատերազմի այլ թատերաբեմերում: Անձամբ ես կասկածներ չունեմ, որ պարտավորական քաղաքականության հետ պատճառային կապ ուներ նաեւ այն, որ ազգային բանակի կառուցումը տարօրինակ կերպով ձգձկում էր:

Ազգային բանակն այնուամենայնիվ կայացավ, սակայն՝ ոչ թե արեւմտյան հզոր տերությունների քաղաքականության հանկարծների նախաձեռնությամբ, այլ՝ ժողովրդի պահանջով ու կամքով, որն արտահայտվում էր մամուլում, Գերագույն

խորհրդի ամբիոնից եւ առանց իրեն առաջնորդող ուժ հռչակած ՀՀԿ կազմակերպության մասնակցությամբ ընթացող հանրահավաքների հարթակներից: ՀՀԿ-ի ռազմական կազմակերպություններից դուրս եկած եւ պաշտպանության համակարգում դեակավար պաշտոնական դիրքեր զբաղած Վազգեն Սազրյանը, Վահան Շիրխանյանը եւ մի քանի այլ քաղաքական գործիչներ անկասկած մտահոգված էին կանոնավոր բանակի կառուցման հարցով ու զիտակցում էին, որ առանց բանակի կարող ենք ռազմական պարտություն կրել, բայց կախարդված էին իրենց կուռքով՝ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանով, դյուքված էին նրա տրամաբանական թվացող սովետությամբ, եւ երկար ժամանակ մնում էին այդ վիճակում, սակայն նրանք էլ սթափվեցին եւ ակտիվորեն ձեռնամուխ եղան բանակի գործնական կառուցմանը՝ բավականին արագ տեմպերով եւ «մեծ եղբորը» շահախնդիր օգնությամբ, հասան դրական արդյունքների, որոնք արդեն չէին կարող վերադարձնել անցյալի կորուստները:

Արցախի ապաշրջափակումը հնարավոր էր միայն ֆիդայական միավորումների գոնե մի քանի հազարանոց միասնական կամավորական բանակ (ազգային զվարդիա) ստեղծելու դեպքում: Բայց դա չէր ստացվում, քանի որ բացակայում էր միաբանությունը՝ նորածին քաղաքական եւ ռազմական կազմակերպությունների միջեւ:

Վահան Շիրխանյանի կողմից գլխավորվող պաշտպանության կոմիտեի զինվորական շտաբը՝ զեներալ Դալիբալթյանի ղեկավարությամբ, նույնպես չէր կարող այդ հարցը լուծել, քանի որ չէր վերահսկում ամբողջ իրադրությունն ու ֆիդայական ջոկատների մեծ մասը: Բացի այդ, եւ, սա ավելի կարեւոր է, պարտավորական տրամադրությունների, եւ արցախյան ազատամարտի հետադարձ տալու փորձերի պայմաններում՝ զեներալ Դալիբալթյանին եւ նրա շտաբին հանրապետության ղեկավարությունը լիազորություն չէր տալիս եւ չէր աջակցում՝ Արցախի գոյատեւման համար անհրաժեշտ, գլխավոր խնդիրներից մեկի լուծման հարցում : Մյուս կողմից՝ պաշտպանության կոմիտեի շտաբում ծառայության անցած մախկին սովետական բանակի սպաները հաղորդակից չէին ֆիդայական շարժմանը եւ, իմ կարծիքով, մեծ ցանկություն էլ չունեին այդ շարժման հետ գործ ունենալ: Նրանք նոր քաղաքական ռեժիմի վարձու ծառայողներ էին դարձել եւ իրենց պրոֆեսիոնալ գործը շարունակելու միակ հնարավորությունը տեսնում էին կանոնավոր ազգային բանակ ստեղծելում եւ այնտեղ որոշակի դիրքեր զբաղելում: Այդ սպաները երկար ժամանակ հարմարվում էին իրենց համար անսովոր պայմաններին եւ Արցախի ապաշրջափակման կազմակերպման լուրջ հարցում այն ժամանակ ոչ մի դեր խաղալ չէին կարող:

Հայաստանի կողմից Լաչինի հարվածելու եւ կյանքի միջանցք ստեղծելու գաղափարը, որի մոլի կողմնակիցներից մեկն էլ ես էի, չէր ընդունվում Հայաստանի նոր քաղաքական ղեկավարության կողմից, որը լսել անզամ չէր ուզում այդ ուղղությամբ գործնական միջոցառումներ ձեռնարկելու մասին, բավարարվում էր օղային ճանապարհով կամավորական ջոկատներ եւ որոշակի նյութական ու տեխնիկական ռեսուրսներ ուղարկելով, որն Արցախի պաշտպանության համար բավարար չէր եւ ոչինչ չէր տա, եթե արցախցիները չտիրանային ռուսական զորամասերի սպառազինությունների որոշ մասին: Հայաստանի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը համարում էր, որ հարձակումը՝ Լաչինի տարածքի վրա, միջազգային հանրության եւ մեծ տերությունների կողմից կզնահատվի որպես ագրեսիա՝ այստեղից բխող բացասական հետեւանքներով: Դա կրպիտ սխալ էր եւ արդարացնում էր մեր ռազմավարների անգործությունն այդ հարցում, որոնք հաշվի չէին առնում անհրաժեշտ պաշտպանության սկզբունքներից բխող գործո-

դուքյունների անհրաժեշտությունը: Իսկ ես, օրինակ, համոզված էի, որ սուսվալիթյան ոճրագործության եւ, ընդհանրապես, հայ-ադրբեջանական կոնֆլիկտի պատմության ու ընթացքի հետ ծանոթ մարդիկ եւ պետական գործիչները պետք է տարակուսեին, թե ինչու է Գայաստանի ու Ալիյուրքի հայերը փրկության ձեռք չեն մեկնում շրջափակման ու առաջապանքների մեջ ընկած իրենց հայրենակիցներին: Չէ՞ որ բոլորին հայտնի է, թե ինչպիսիք է, Սակայն ես գործում ԱՄՆ-ի կամ Անգլիայի իշխանությունները, երբ օտար երկրում աղետի մեջ են հայտնվում նրանց նույնիսկ մեկ կամ մի քանի քաղաքացիները:

Իր ժամանակին այդ հարցի շուրջ ես շատ եմ գրուցել գեներալ Դալիբալթայանի հետ, նա համամիտ էր ինձ հետ՝ Լաչինի միջանցքի գրավման հարցում, բայց, լավ տեղյակ լինելով իր վերադաս ղեկավարության տրամադրությանը, անձամբ չէր ուզում այդ հարցը բարձրացնել վերին ատյաններում, խորհուրդ էր տալիս, որ ես դիմեմ Վազգեն Մարգարյանին: Սակայն ես հասկանում էի, որ Վազգեն Մարգարյանը չէր կարող հակադրվել իր քաղաքական ղեկավարության դիրքորոշմանը, եւ չէի դիմում նրան:

Զնայած Արցախի ապաշրջափակման ուղղությամբ ոչ մի գործնական միջոցառում չէր իրականացվում, իսկ դրա անհրաժեշտության մասին միայն մտքերի փոխանակություն էր գնում, սակայն, վաղ թե ուշ, կյանքը ստիպելու էր դրան դիմել, հակառակ դեպքում՝ Արցախը մնալու էր իր դահճի մահաբեր գրկում: Բայց միայն այդ հույսով ապրել բավական չէր, անհրաժեշտ էր լրջորեն նախապատրաստվել կյանքի ճանապարհի բացմանը: Այստեղ հետաքրքիրն այն էր, որ, չկամենալով «ագրեսիայի» դիմել հարեւան հանրապետության դեմ, պետության կառավարման եւ ռազմական հարցերի պլանավորման գործերում անփորձ ու հանրային սեփականության առքուվաճառքով հրապուրված Գայաստանի նոր իշխանավորները միեւնույն ժամանակ չէին հետաքրքրվում, թե ո՞վ է ծրագրում եւ ի՞նչ է ուզում անել, եթե նրանց չէին դիմում կամ թույլատրություն խնդրում: Այդ պայմաններում հայրենիքի ու ժողովրդի պաշտպանության սրբազան գործն իրենց վրա կանվան վերցրած գանազան միավորումների հրամանատարներից շատերը ստիպված էին ղեկավարվել իրենց ճիշտ կամ սխալ մտահղացումները եւ ռազմական գործողություններ կատարել՝ դրանց համապատասխան: Դրա պատճառների մասին արդեն ասվել է, եւ հենց այդ պատճառով էին պայմանավորված պատերազմի տարերային ու անկանոն բնույթը, ինչպես նաեւ այն, որ 1992թ. ամռանը արցախյան ազատամարտը հայտնվել էր պարտության եզրին:

Քանի որ ինձ ոչ ոք չէր արգելում իրականացնել Լաչինի միջանցքի գրավման համար անհրաժեշտ նախապատրաստական աշխատանքները, ապա որոշեցի՝ օգտագործել ապաների միության հնարավորությունները, եւ Ձանգեզուրում, առաջինը՝ Գորիսի շրջանում, 4Ա-19 հրանոթներից ուժեղ հրետանային բռունցք ստեղծել եւ հարմար պահին նրանով կտրել ազերիների պաշտպանությունը, մտնել ու զավթել Լաչինի միջանցքը, երբ ապահովված կլինեին դրա համար անհրաժեշտ այլ պայմաններ: Այդ աշխատանքները ես պետք է ներկայացնեի՝ որպես Ձանգեզուրի շրջանների պաշտպանության ուժեղացման ուղղված միջոցառումներ, եւ ոչինչ չասեի Լաչինին հարված նախապատրաստելու մասին, քանի որ իմ մտահղացումները չէին համապատասխանում հանրապետության քաղաքական ղեկավարության պարտավորական գործելակերպին: Ստորեւ ես կվերադառնամ այդ հարցին՝ ռուսական զորքերի այն ժամանակվա գործելակերպը համառոտակի մեկնաբանելուց հետո:

Սինչեւ 1992թ. աշնան սկիզբը Ադրբեջանում տեղակայված ռուսական զորքերն ակտիվորեն աջակցում էին ազերիներին: Այդ միջամտությունը, եթե այն շարունակ-

վեր եւ ավելի ակտիվանար, կարող էր շատ արագ ճնշել Ֆիդայական մեթոդներով ու ձեւերով վարվող արցախյան ազատագրական պայքարը: Դժվար թե ռուսների օժանդակությունն ազերիներին կարելի լիներ բացատրել միայն վարձկանությամբ եւ համապատասխան վճարումներով: Ավելի հավանական է, որ դա Ռուսաստանի ղեկավարության պատասխանն էր՝ «ազատ ու անկախ» Գայաստանի նոր ղեկավարության փորձերին: արեւմտյան վարկատուների եւ հարեւան Թուրքիայի գիրկը նետվելու, իչնպես նաեւ՝ այն ժամանակ մեր հանրապետությունում ծավալված հակառուսական կոմպանիային, որը նախաձեռնել էին Ռուսաստանի այսօրվա «անշահախնդիր բարեկամները»:

Սակայն հաճախ աննախատեսելի կամ պատահական հանգամանքներն իրենց ճշգրտումներն են մտցնում՝ ստեղծված կացության մեջ, եւ փոխում իրադարձությունների ընթացքը: Ես համարում եմ, որ Գայաստանի ու Արցախի բնիստը բերեց, երբ Ադրբեջանն ինքն իրեն զրկեց Ռուսաստանի ռազմական աջակցությունից: Ռուսամետ Մութալիբովին զահրնկեց անելը, Ադրբեջանի ժողովրդական ժամանակակից հաղթանակը եւ նրա առաջնորդ Էլչիբեյի իշխանության գլուխ գալը, նրա կողմից Ռուսաստանի շահերն անտեսելը, վերջապես Ադրբեջանից ռուսական զորքերի անհապաղ դուրսբերման Էլչիբեյի վճռական պահանջը լրջեցին «երկզխանի արծվի» համբերության բաժակը, որն իր լայն թեւերի տակից դուրս մղեց Ադրբեջանին եւ նույն թեւերի տակ առավ արյունաքամ լինող Գայաստանը՝ այդտեղից բխող բացասական հետեւանքներով՝ Ադրբեջանի պաշտպանունակության համար: Ռուսական վերջին գործառնելը Ադրբեջանից դուրս եկան 1992թ. աշնանը, բայց հասցրեցին վերջին ռազմական ծառայությունը մատուցել ազերիներին՝ ապահովեցին նրանց ներխուժումը՝ Շահումյանի եւ Մարդակերտի շրջաններ: Դրանից հետո միայն ռուսական բանակը չեզոք դիրք կգրավի հայ-ադրբեջանական հակամարտությունում, այսինքն՝ կիրականանա արցախյան ազատամարտում մեր ռազմական հաջողության համար անհրաժեշտ, երրորդ, գլխավոր պայմանը:

Նախատեսվող հրետանային միավորումների անմակալված կազմավորվելու էր Ձանգեզուրի շրջանների, գյուղերի ու քաղաքների բնակիչներին՝ կամավորական սկզբունքով, իսկ ստորաբաժանումները գինվելու էին հակակարկտային համակարգի 4Ա-19 հրանոթներով, քանի որ ավելի ժամանակակից ու հզոր կրակային միջոցներ մենք չունեինք: Այստեղ ես մի փոքր շեղում թույլ կտամ եւ ընթերցողին համառոտակի կծանոթացնեմ հակակարկտային հրետանու պատմությանը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո՝ 50-ական թվականների սկզբին, ԽՍՀՄ-ում շատ արագ ստեղծվեցին բարձր որակական հատկանիշներ կրող ապառազինություններ, որոնց թվում էին մի քանի նոր տեսակի զենիթային-հրետանային համակարգեր՝ 57 մմ-անոց ավտոմատ, 100 եւ 130 մմ-անոց կիսավտոմատ հրանոթներով, ռադարներով ու կրակի ավտոմատ ղեկավարման պարքերով սպառազինված կոմպլեքսներ, որոնք կազմեցին երկրի հակաօդային պաշտպանության ուժերի հիմքը: 100 մմ-անոց միջին տրամաչափի զենիթային մարտկոցներն ու դիվիզիոնները նախանշված էին մինչեւ 12 կիլոմետր բարձրության վրա թռչող հակառակորդի օդային սարքերի ոչնչացման համար: Աճող ժամանակակից ղեկավարման այդ հրետանին արտակարգ հաջողությամբ կարող էր օգտագործվել ցամաքային եւ ծովային ուժերի դեմ՝ մինչեւ 21 կիլոմետր հեռավորության վրա: 4Ա-19 հրանոթը մի շարք մարտական հատկանիշներով գերազանցում է նույնիսկ ժամանակակից դաշտային հրանոթների ցուցանիշը, սակայն մեծ չափերն ու 10 տոննա քաշը դժվարացնում էին մանյովրը նրանցով՝ առանձնապես լեռնային պայմաններում, բացի այդ՝ հրանոթի բարդ կառուցվածքը, կրակի նախա-

պատրաստման առանձնահատկությունները, տեխնիկական սպասարկման նորությունները պահանջում են արոՖեսիոնալ գիտելիքներ եւ ունակություններ: Ահա, թե ինչո՞ւ դաշտային հրետանու նույնիսկ ամենապատրաստված մասնագետները չեն կարող այդ հրանոթները արդյունավետ օգտագործել՝ առանց վերապատրաստման:

50-ական թվականների վերջին այդ հրետանին արդեն հնացած էր, քանի որ մարտական ավիացիայի առաստաղն անցել էր 20 կմ-ի սահմանը: Այդ պատճառով էլ 60-ական թվականների սկզբին զենիթային հրետանին փոխարինվեց հրթիռային կոմպլեքսներով, իսկ ամբողջ մնացած հազարավոր ԿՍ-19 հրանոթները կիրառում գտան ջրօդերեւութաբանական համակարգում ստեղծված հակակարկտային հրետանու կազմում, որը սպասարկում էր երկրի գյուղատնտեսության կարիքները:

Ես 1950թ. ավարտել եմ զենիթային հրետանային զինվորական ուսումնարանը, համարյա 10 տարի ծառայել էի ԿՍ-19 սիստեմի վրա, առաջին կարգի մասնագետ էի, անցել էի գործնական հրետանավորի բոլոր հրամանատարական պաշտոնները: Մի խոսքով, հրետանային գործի վարպետ էի եւ կատարյալ տիրապետում էի այդ տեխնիկային: 1960թ. մինչեւ բանակից զորացրվելը եղել եմ հրթիռածիգ:

Հայաստանի հակակարկտային վարչության պետն էր Ռոբերտ Հովսեփյանը, որի հետ ես հաճախ էի հանդիպում եւ որոշակի օգնություն ստանում: Նրա կազմակերպության կրակակետերում ու բազաներում առկա էին 200-ից ավել ԿՍ-19 հրանոթներ եւ մի քանի տասնյակ հակակարկտային հրթիռային կայանքներ: Ահա այդ տեխնիկան էին, քառսի պայմաններում, թալանում խելագարված ամբիսները, եւ Ռոբերտ Հովսեփյանը դրա առաջն առնելու հնարավորություն չուներ:

Ահա այդ քառսային իրավիճակում որոշեցի իմ վրա վերցնել հարաբերաբար կանոնավոր հրետանային միավորումների ստեղծման դժվարին գործը: Դրա համար անհրաժեշտ էր՝ հայտնաբերել ու վերահսկողության տակ վերցնել առեւանգված հրանոթներն ու հակակարկտային «էլբրուս» արկերը, օպտիկական եւ օժանդակ այլ սարքերն ու նյութերը, կամավորական սկզբունքով հաշվարկներ ու ստորաբաժանումներ կազմավորել, հավաքագրված հրետանավորների հետ մարտական պատրաստություն կազմակերպել եւ այլն:

Իմ գործունեությանը պաշտոնական բնույթ տալու, տեղական իշխանությունների հետ համագործակցությունն ապահովելու եւ ինքնապաշտպանության ջոկատների հրամանատարներից ու մարտիկների օժանդակություն ստանալու նպատակով՝ 77 ԳԽ պաշտպանության եւ ներքին գործերի հարցերի հանձնաժողովի նախագահ Վազգեն Մարգարյանից եւ պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Վահան Շիրանյանից ստացա համապատասխան լիազորագրեր: Սպաների միության անդամներից կազմեցի օպերատիվ խումբ, իսկ Բաղրամյանի շրջանի Քարակերտ ու Թալինի շրջանի Արագած գյուղերի տղաներից ստեղծեցի մի քոչվոր հրետանային դասակ եւ 1991թ. մայիսի վերջին նրանց հետ դուրս եկա Գորիսի շրջան:

ԿՍ-19 հրանոթների գծով իմ անփոխարինելի օգնականն ու մշտական զինակիցն էր հակակարկտային ծառայության ինժեներ Վալերի հաչատրյանը՝ Արագած գյուղից, մի շատ համեստ ու քաջարի անձնավորություն, որն իր գիտելիքներով եւ գործնական ունակություններով ապահովեց հրետանում մշտական տեխնիկական պատրաստությունն ու արդյունավետ գործադրումը՝ անմիջապես մարտերում:

Ռեակտիվ հրետանու գծով իմ օգնականն էր երեսանցի Աշոտ Հակոբյանը՝ մի խիզախ ու ազգային հերոսի կոչման արժանի երիտասարդ, որը սովետական բանակում ծառայել էր ռեակտիվ հրետանում եւ կատարյալ էր տիրապետում «Գրադ» կայանքին: Աշոտը հերոսաբար զոհվեց 1992թ. հունիսի 1-ին Կապան քաղաքի մատույցներում տեղի ունեցած մարտերից մեկում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՈՒՄ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՀԱՐՑԵՐԻ
ՀԱՆՁՆԱԴՐՈՂՈՒ

«22» ապրիլի 1991 թ.
№ _____

Է-Ի-Ա Զ Ո Ր Ա Գ Ո Ր

Գ.Ս. Բաղդասարյանը պաշտպանության կիրճինացիոն կոմիտեի ներկայացուցիչն է և լիազորված է նրա կողմից զբաղվելու պաշտպանության կանոնավորման հարցերով:

Նախագահ *Կարսյան* Վ.ԱՄԳՍԱՍՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՈՒՄ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԻՑ

2 08 1991 թ.
№ 116

Է Ի Ա Յ Ո Ր Ա Գ Ո Ր

Գ.Ս. Բաղդասարյանը լիազորված է 55 պաշտպանության կոմիտեի կողմից կազմվորելու օպերատիվ և մտառական պատրաստության հարցերը շրջանակում, տեղում և կանոնավոր հրետանային, հաշվարկներ և գաղտնի պատրաստելու:

Տեղական մտմիներին առաջարկում ենք աշակցություն ցուցաբերել վերոհիշյալ հարցերում Գ.Ս. Բաղդասարյանին:

Կարսյան
Վ. ԿՐԻՍՏՈՍՅԱՆ

Ավանանետային գործի հրահանգիչն էր կապիտան Արկադի Սեմիոջյանը: Նա գոհվեց Լաչինի միջանցքում՝ 1992թ. ի վերջին:

Իմ օպերատիվ խմբի մեջ էին մտնում ես մի շարք սպաներ՝ մայրը Երվանդ Հասրաթյանը, փոխգնդապետներ՝ Բախշո Պետրոսյանը, Նորիկ Համբարձումյանը, կապիտան Մելս Աղայանը եւ ուրիշներ:

Քոչվոր հրետանային դասակի ավագն էր քարակերտցի Արծրուն Հովհաննիսյանը: Դասակի տղաներն ամենուրեք ուղեկցել են ինձ, հրետանային միավորումների կազմավորման հարցում իմ հենարանն են եղել, շատ ծանր ու դժվարին աշխատանքներ են կատարել եւ մասնակցել բազմաթիվ մարտական գործողությունների՝ պատերազմի տարբեր ճակատներում: Պատերազմի այդ քրտնաջան մշակների վաստակն այնքան մեծ է, որ ես պարտավոր եմ գոնե թվարկել նրանց:

Հովհաննիսյան Արծրուն
Դանիելյան Ժորա
Ենգիբարյան Գեորգ
Ասատրյան Արծրուն
Պապոյան Հայկ
Քոչարյան Ֆելիքս
Սարգսյան Գրամոտ
Խաչատրյան Վալերիկ
Մինասյան Պողոս
Հարությունյան Գառնիկ

Շաքարյան Վուդոյա
Կարապետյան Սամվել
Վարդեանյան Արտյոմ
Տաշչյան Մաքսիմ
Չալոյան Աթան
Էլբակյան Սիմոն
Բաղդյան Նելսոն
Աբրահամյան Սամվել
Հարությունյան Կամո:

Քառսը, անարխիան ու անկառավարելիությունը հասցրել էին այն բանին, որ տարբերային կերպով կազմավորվող սահմանամերձ գյուղերի ինքնապաշտպանության սակավագոր, ռազմականապես անպատրաստ եւ համարյա անզեն կամավորական ջոկատների կազմակերպիչները ձգտում էին սեփական հրանոթներ ունենալ եւ առեւանգում էին հակակարկտային ծառայության տեխնիկան: Առեւանգված հրանոթներն ու «Ալագան» կայանքները թաքցնում էին քարանձավներում, սիլոսի հորերում, խոտի դեզերի մեջ, գոմերում եւ այլ էկզոտիկ տեղերում: «Էլբրուս» կոչվող կարկտահար փամփուշտները՝ արկերի վրա հազցրած դիստանցիոն պայթուցիչներով պահվում էին խոնավ հողում կամ գոմաղբի տակ, եւ երբ եկավ այդ փամփուշտների օգտագործման ժամանակը՝ պայթուցիչները չէին գործում եւ արկերը չէին պայթում: Շատ հրանոթներ շարքից դուրս էին բերվել հենց առեւանգման ընթացքում՝ տեղափոխման կանոնները չիմանալու եւ դրանք չպահպանելու պատճառով, իսկ հրանոթների վերանորոգման, տեխնիկական սպասարկման եւ գործադրման համար անհրաժեշտ գործիքները, ազոտի բալոնները, ստեղ-Մ հեղուկը, յուղերը ու նշանառության օպտիկական սարքերը նույնպես թալանվել ու տներն էին տարվել: Մեզ հաջողվեց առեւանգված մարտական գույքի միայն չնչին մասը հավաքել եւ իր նպատակին ծառայեցնել:

Ես գիտեի, որ Գորիսի շրջանում շատ հրանոթներ են թաքցրած, բայց հայտնաբերելը շատ մեծ դժվարությունների հետ էր կապված: Վաղ առավոտից մինչեւ ուշ երեկո ես իմ օգնականներով շրջագայում էի շրջանի բոլոր գյուղերով, բացատրական աշխատանքներ տանում ու նյարդային պատերազմ մղում հրետանուց բացարձակապես ոչինչ չհասկացող հրանոթների «տերերի»՝ հետ: Երբ նրանք համոզվում էին, որ մենք փորձում ենք ոչ թե բռնագրավել տեխնիկան, այլ՝ կանոնավորել հրետանային գործը եւ իրենց սովորեցնել հրետանային բարդ տեխնիկան, տղաները

բացվում եւ ցույց էին տալիս հրանոթների տեղերը, իրենք էլ հավաքագրվում էին որպես հրետանավորներ:

Գորիսի շրջանում հայտնաբերեցինք 15 ԿԱ-19 հրանոթ եւ մի քանի հարյուր «Էլբրուս» արկ: Հրանոթների մի մասը կարգի բերեցինք պահման տեղերում, իսկ շարքից դուրս բերվածները հավաքեցինք հատուկ գնդի Գորիսի վաշտի զորանոցի ընդարձակ բակում, վերանորոգեցինք եւ նորից պահման տեղեր ուղարկեցինք, քանի որ դեռ գործում էր ապօրինի ռազմական միավորումների զինաթափման հրամանը, իսկ հայ-ադրբեջանական սահմանի ամբողջ երկարությամբ տեղակայված էին ներքին զորքերի պահակակետերը:

Մեկուկես ամսվա ընթացքում Գորիսի շրջանում ստեղծվեց 12 հրանոթներից բաղկացած հարաբերաբար կանոնավոր հրետանային միավորում, որի անձնակազմը համալրվեց հնձորեսկ, Տեղ, Հարթաշեն, Խնածախ եւ այլ գյուղերի կանավորակներով, ինչպես նաեւ՝ Երեւանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի Գորիսի մասնաճյուղի մի քանի երիտասարդ դասախոսներով եւ ուսանողներով, որոնց հետ ես եւ Վալերի Խաչատրյանը երկու շաբաթ մարտական ու տեխնիկական պատրաստություն անցկացրեցինք: Լաչինի եւ այլ ուղղություններով գործելու համար ընտրեցի մի շարք կրակակետեր, դրանք նշեցի քարտեզների վրա՝ նախնական հաշվարկներ կատարելու եւ կրակային աղյուսակներ նախապատրաստելու համար: Նշանակեցի հրանոթների եւ դասակների հրամանատարներ, նրանց տվեցի անհրաժեշտ հրահանգներ եւ հուլիսի կեսին իմ օպերատիվ խմբով ու քոչվոր դասակով տեղափոխվեցի Կապանի շրջան՝ նույն խնդիրները այնտեղ իրագործելու:

Պետք է մշել, որ մեր հանրապետության հակակարկտային ծառայությունը Չանգեզուրի շրջաններում բազաներ ու կրակակետեր չունեի, իսկ ինչ վերաբերում է Գորիսի շրջանում մեր հայտնաբերած հրետանային տեխնիկային, ապա այն առեւանգվել էր Եղեգնաձորի ու Արարատյան դաշտավայրի բազաներից: Ի տարբերություն զորիսացիների՝ կապանցիները նման նախաձեռնություն չէին ցուցաբերել: Եվ պարզվեց, որ շրջանում ոչ մի հրանոթ չկա: Դրանում համոզվելուց հետո՝ մի քանի օր զբաղվեցինք հրետանու կենտրոնական բազայի ու կրակակետի ընտրությանը, տեղագրական ու քարտեզագրական աշխատանքներով եւ վերադարձանք Երեւան՝ Կապանի շրջանի համար հրանոթներ ու արկեր հայթայթելու: Համաձայնության գալով հակակարկտային վարչության պետ Ռոբերտ Հովսեփյանի հետ, որն ընթացումով էր մտնում իմ ծրագրին, Կապանի շրջանի Նորաշենիկ գյուղում ընտրած հրետանու բազա տեղափոխեցինք տասը ԿԱ-19 հրանոթ, 300 արկ, օժանդակ նյութեր ու գործիքներ: Դա մեր ծանր տեխնիկայի համար Տաթևի վտանգավոր ոլորապատկաներով եւ չափազանց անբարեկարգ շրջանցուղիներով անցնող երթարշավներից մեկն էր, որը բարեհաջող ավարտվեց՝ Բաղրամյանի շրջագործկոմի ղեկավարության, շրջանի տրանսպորտային եւ այլ կազմակերպությունների նյութատեխնիկական օգնությունների շնորհիվ, որոնք մեզ տրամադրեցին ծանր ինքնաբարձիչ-քարշիչներ եւ այլ բեռնատար մեքենաներ, մի քանի տոննա սոլյարկա ու բենզին, երկու ամսվա սննդամթերք՝ իմ քոչվոր հրետանային դասակի համար: Կապանում մենք մնացինք մինչեւ սեպտեմբերի վերջը եւ կատարեցինք այն ամենն, ինչ արվել էր Գորիսում: Այստեղ նույնպես ստեղծվեց 12 հրանոթներից բաղկացած հրետանային զորամիավորում, որի անձնակազմը համալրվեց Կապանի ու Քաջարանի երկրապահ ջոկատների մարտիկներով՝ Դավիթ-Բեկ, Արծվանիկ, Կաղնուտ, ճակատեն, Ներքին Հանդ եւ այլ բնակավայրերի գյուղացի տղաներով:

Այսպիսով, 1991թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին մեզ հաջողվեց Չանգեզուրում ստեղծել 24 հրանոթներից բաղկացած ու կանոնավորված հզոր հրետանային

բռնցք, որը հետագայում վճռական դեր կխաղա ռազմավարական արտակարգ նշանակություն ունեցող Գորիսի ու Կապանի շրջանների պաշտպանության եւ Լաչինի միջանցքի բացման գործում:

1991թ. Ձանգեզուրի սահմանամերձ շրջանների բնակավայրերի զանգվածային հրետակոծումները՝ Ադրբեջանի տարածքից դեռ չէին սկսվել եւ մենք էլ չէինք դիմում նման գործողությունների: Չնայած որ ԽՍՀՄ-ը մահամերձ վիճակում էր, սակայն ներքին գործերը՝ թեկուզեւ առանց խանդավառության, ինչ որ չափով զսպում էին հակամարտող կողմերի կրքերը: Ուստի ես իմ օպերատիվ խմբի ու հրետանավորների հետ մեկնեցի պատերազմի ամենատաք թատերաբեմը՝ Շահումյանի շրջան:

ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (1991թ. հոկտեմբեր-1992թ. ապրիլ)

1991թ. սեպտեմբերի վերջին, երբ Նոր էի վերադարձել Ձանգեզուրից, ինձ դիմեց Շահեն Սեդրյանը եւ խնդրեց գալ Շահումյանի շրջան, որպես խորհրդատու ու միաժամանակ ռազմաավարային հրամարտներից զործող հրետանի ստեղծման: Բացի այդ, մշտապես այդ շրջանում էր գտնվում «Մեծն Տիգրանը», որն իր վրա էր վերցրել էրբեջի ուղղության պաշտպանությունը:

Հոկտեմբերի 2-ին «Մեծն Տիգրանի» փոխարինող անձնակազմի առաջին խմբի հետ մեկնեցի Շահումյանի շրջան՝ ինձ հետ տանելով Վալերիի հաչատրյանին եւ մեր քոչվոր հրետանային դասակի լավագույն մարտիկներին: Շրջան ժամանելուն պես ստուգեցինք ավարային ԿՍ-19 2 հրանոթների վիճակը, պարզեցինք, որ շարքից դուրս են բերված կարելու մեխանիզմներ ու առանձին մասեր: Հաջորդ օրը Վալերիի հաչատրյանին ետ ուղարկեցի՝ Երեւան, որպեսզի անհրաժեշտ մեխանիզմները հանի ուրիշ հրանոթների վրայից եւ ամփոջապես տեղ հասցնի՝ առաջին իսկ ուղղաթիռով: Երկու օր անց նա վերադարձավ «Մեծն Տիգրանի» փոխարինող անձնակազմի երկրորդ խմբի հետ, բերեց բոլոր անհրաժեշտ մասերը, գործիքներն ու նյութերը եւ 20 արկով՝ «Էլբրուս» արկերով: Երկու օրվա ընթացքում հրանոթները վերանորոգվեցին եւ պատրաստ էին կրակ բացելու: Երրորդ հրանոթը, որը մենք էինք խփել Թուրանի տակ, Սերգեյ Չալյանը դուրս էր բերել այդ գյուղից հեկտեմբերի 12-ին եւ հանձնել ինձ: Հետաքրքիր է, որ մեր արձակած սակավագոր «Էլբրուս» արկն ուղղակի դիպել էր այդ հրանոթի փողարբերանի արգելակիչին եւ շարքից դուրս բերել, իսկ բուրբերը, փոխանակ տեղում փոխեին, հրանոթը դուրս էին բերել կրակակետից ու կանգնեցրել գյուղի ճանապարհներից մեկի վրա: Իմ պահանջով Ռոբերտ Հովսեփյանն այդ մասը շտապ ուղարկեց Երեւանից, հրանոթը նույնպես շարք մտավ եւ սկսեց ծառայել մեր պաշտպանությանը:

Այսպիսով, Շահումյանում գործում էր երեք հրանոթներից բաղկացած քոչվոր մարտկոց, որը դարձել էր շրջանի պաշտպանության գլխավոր կրակային ուժը: 1992թ. գարնանը մեր հրետանին համալրվեց մեկ ԲՍ-21 կայանքով ու հրթիռների որոշակի քանակով, ինչպես նաեւ՝ մեկ 122 մմ հատիքիցով: Վերջինս չօգտագործվեց՝ համապատասխան արկերի բացակայության պատճառով:

1991թ. վերջի ամիսներին հակառակորդը Շահումյանի պաշտպանության դեմ ակտիվ ու լայնածավալ հարձակողական գործողություններ չէր ձեռնարկում, այլ փորձում էր բնակչությանը դուրս մղել իր հարազատ հողից՝ բնակավայրերի սաստիկ հրետակոծություններով: Հակառակորդի այդ տրամաբանությունը հասկանալի էր, սակայն հաշվի չէր առնում այն հանգամանքը, որ՝ ի տարբերություն ազգերիների, որոնք առաջին իսկ պատասխան հրետակոծումից լքում ու հեռանում էին իրենց բ-

ճակավայրերից, հայերը կպած էին իրենց օջիսներին եւ նույնիսկ ամիսներ տեւող հրետակոծությունների ժամանակ չէին հեռանում:

Միայն հրետանային միջոցներով ազերիները գերազանցում էին մեզ 5 անգամ, իսկ երբ նրանք օգնության էին գալիս ռուսական հրետանին ու տանկերը՝ տասնապատիկ անգամ: Ես առաջին անգամ զործ ունեի նման կրակային ուժերի հետ, բայց կարելուց դա չէր, այլ այն, որ հակառակորդը մեր դեմ օգտագործում էր տարբեր տրամաչափի մարտական արկեր, իսկ մենք, սկզբնական շրջանում, ունեինք մի քանի տասնյակ կարկտահար արկեր, որոնց հզորությունը նվազ էր առաջիններից: Բացի այդ, հակառակորդը, մեզ նման, մարտապաշարի սով չէր զգում, իսկ մենք ստիպված էինք խնայողաբար օգտագործել եղած սակավագոր արկերը՝ շեշտը դնելով կրակի դիպուկության վրա:

Քաջ գիտակցելով, որ մարտական արկերի բացակայությունն անմիտ է դարձնում մեր հրետանու ջանքերը, Շահենին առաջարկեցի անհապաղ ռազմխոհուրդ հրավիրել եւ ամեն զնով լուծել արկերի հարցը: Ռազմխոհուրդի նիստում առաջարկեցի դիմել վճռական գործողությունների եւ մարտական արկեր բռնազավթել 7-րդ բանակի բազաներից: Ես համոզված էի, որ այն ժամանակվա պարագաներում միայն «Մեծն Տիգրանի» ճարպիկ ղեկավար տղաներն ու գորամիավորման վճռական մարտիկները կարող են այդ կարելուր առաջադրանքը կատարել: Ուստի «Մեծն Տիգրանի» ռազմխոհուրդի եռանդուն ու հնարամիտ նախագահ հաչիկ Գալստյանին եւ մյուս անդամներին առաջարկվեց՝ անհապաղ մեկնել Երեւան, մոբիլիզացնել գորամիավորման շտաբն ու ազատամարտիկներին արկերի հարցը լուծելու: Խաչիկի հետ Երեւան մեկնեցին իմ բուրդ օգնականները եւ բաղրամյանցի հրետանավորները: Նրանց առջեւ մի պարտադիր պայման էր դրվել, որ արկերի բռնազավթման ժամանակ զինվորականներից զոհեր ու վիրավորներ չլինեն: Մինչ այդ, մենք շատ փորձեր էինք արել Գալստյանում տեղակայված գորամիասերից խաղաղ բանակցությունների կամ առջ ու վաճառքի միջոցով արկեր ձեռք բերել, բայց դրական արդյունքի չէինք հասել, իսկ իրադրությունը պահանջում էր արդեն այլ կերպ գործել:

«Մեծն Տիգրանի» շտաբը, հրամանատարներն ու մարտիկները, սպաների միութայան վարչության անդամները, քարակերտացի ու թալիցնի իմ հրետանավորները՝ համատեղ ջանքերով, կարողացել էին 7-րդ բանակի բազաներից մեկից դուրս բերել 100 մմ-ոց արկերով բեռնված երկու տասնյակից ավել ԿԱՄԱՁ մեքենաներ: Այդ արկերի զգալի մասը անցել էր Վազգեն Սարգսյանի տրամադրության տակ, որն ինչ որ ծեւով նույնպես մասնացել էր արկերի բռնազավթմանը, իսկ «Մեծն Տիգրանին» բաժին հասած մոտ 1000 արկերը պահեստավորվել էր փոքր խմբաքանակներով ուղղաթիռներով Շահումյան էին տեղափոխվում: Դրանց մի մասն օգտագործվում էր ընթացիկ մարտերում, իսկ մյուս մասից անձեռնմխելի պաշար էր ստեղծվում՝ ապագա վճռական ճակատամարտերի եւ հակառակորդի ներխուժումը կանխելու համար:

Մշտական մարտական պատրաստակալության մեջ գտնվող եւ անփոփոխ անձնակազմով հրետանի ունեցալու համար հրամայողների հաշվարկները համարվել էի միայն շահումյանցի տղաներով, որոնց հրամանատար էր նշանակել Գենադի Արդուխանյանին: Հրամայողների հրամանատարներն էին՝ Ռոման Գրիգորյանը, Սպարտակ Տոնոյանը եւ Լեւոն Գովսեփյանը: Շարքային հրետանավորներն էին Գրիգորյան Սեմյոնը, Գրիգորյան Վլադիմիրը, Տոնոյան Էդիկը, Գեւորգյան Ռուդիկը, Բաղդասարյան Սամվելը, Վելյան Գալուստը, Գեւորգյան Միշան, Գովսեփյան Նիկոլայը, Բաբուրյան Սիերը, Ավագյան Վալերիկը, Ավագյան Ալյոշան, Ղազարյան Նիկոլայը: Հոկտեմբերի 26-ի համար 20 հրամայումով այդ տղաներն ընդունվեցին 33 սուպերի կազմի մեջ, նրանց համար սահմանվեցին անսեկան դրույքներ՝ 125-175 ռուբլի: Այդ սիմ-

վոլիկ աշխատավարձը, որը վճարվում էր սպաների միութայան հաշվին փոխանցվող համեստ նվիրատվություններից, անհրաժեշտ էր տղաների անձնագրի ու հերոսական աշխատանքը խրախուսելու եւ նրանց ընտանիքների ծանր նյութական վիճակը ինչ որ չափով թեթեւացնելու համար:

Հրետանին կազմավորելուց եւ գործի դնելուց հետո մանրամասնորեն հետազոտեցի մեր պաշտպանության համակարգն ու հակառակորդին: Ինչպե՞ս էր կառուցված մեր պաշտպանության մարտական կարգը եւ ի՞նչ ուժեր ունեւր իր տրամադրության տակ Շահեն Մեղրյանը: Բուզլուխ-Մանաշիղ հատվածի պաշտպանությունն ապահովում էին Վերիշենի, շրջկենտրոնի եւ այլ գյուղերի փոքրաթիվ բնակիչներից կազմավորվող, հավաքածո, աշխարհագրային ջոկատները՝ երկու դիրքերում՝ Ջանբազ լեռան լանջերին եւ Մանաշիղ գյուղի հյուսիսային մատույցներում: Երբեքի ուղղությունը վերահսկում էր «Մեծն Տիգրանը» եւ նրա կազմի մեջ մտնող ավերված գյուղի տղաների ջոկատը: Հայ Բողիս գյուղի մատույցները պաշտպանում էին այդ գյուղի բնակիչներից կազմավորված պահակակետերը: Ղարաչինար, Գաղթութ, Մանասիշեն, Խարխապուտ գյուղերի տակ սարքավորված դիրքերում պաշտպանական բնագիծ էին գրավում հատուկ զնդի ստորաբաժանումը եւ նշված գյուղերի ինքնապաշտպանության ջոկատները: Ղարաչինար-Թալիշ միակ ճանապարհը, որը Շահումյանի շրջանը կապում էր Մարդակերտի շրջանի հետ, «Հիմար» կոչվող սարի սարքավորված դիրքերում մշտապես հերթապահում էր մեկ պահպանական ջոկատ՝ կազմված Գյուլիստանի, Խարխապուտի եւ շրջկենտրոնի բնակիչներից: Դիրքերում հերթապահող անձնակազմը փոխվում էր 24 ժամը մեկ:

Շրջանի բոլոր գորամիավորումների անձնակազմի իրական ընդհանուր թվաքանակը 300 մարդուց չէր գերազանցում: Ընդ որում, մինչեւ 1991թ. դեկտեմբերի վերջը մարտական հրաձգային զենքով զինված էին հատուկ զնդի, «Մեծն Տիգրանի» մարտիկները, իսկ տեղական աշխարհագրայինները՝ հազիվ թե կիսով չափ: Հակատանկային ու հակաօդային պաշտպանության միջոցներ ընդհանրապես գոյություն չուներին: Միայն ղեկտեմբերին Երեւանը շրջանին հատկացրեց մի քանի տասնյակ ավտոմատներ եւ մի քանի հակատանկային ճեղքակալներ: Հինգ ավտոմատ հատկացվեց իմ հրետանային մարտկոցին, որի անձնակազմը մինչ այդ ոչ մի մարտական զենք չուներ: Միս այս սակավագուր ու փոքրաթիվ գորախմբի վրա էր դրված հակառակորդի հետ շփման 30 կիլոմետրանոց սահմանագծի հսկողությունն ու պաշտպանությունը: Պարզ է, որ անընդմեջ պաշտպանական բնագիծ գոյություն չուներ, եւ մեր դիրքերի միջեւ գոյացել էին առանց պաշտպանության թողնված եւ ոչ մի այլ միջոցով չչիակված երկարածից տարածություններ, որոնց միջով հակառակորդը կարող էր ազատ ներխուժել շրջանի խորքը: Ես նույնիսկ գարմանում էի, թե ինչու՞ չի մոտ դիմում: Դետո կռահեցի, որ ազերիները՝ առանց ռուսական զորքերի օժանդակության, չէին համարձակվում դիմել նման գործողությունների:

Շահումյանի շրջանի համարյա յոթ ամիս գտնվելու ժամանակ երկու օրով հատուկ եկել եմ Երեւան, որպեսզի պաշտպանության կոմիտեի ղեկավարներին նախագուշացնեմ ու հասկացնեմ, որ Շահումյանի պաշտպանության վիճակն ու կարգն այնպես չէ, ինչպես նրանք կարծում են: Առաջարկել եմ ուժեղացնել շրջանի ռազմական ղեկավարությունը եւ Շահեն Մեղրյանին կից ստեղծել կանոնավոր դաշտային շտաբ՝ պաշտպանության կոմիտեի կողմից գործունակ մի քանի սպաներից, իսկ զինված ուժերի անձնակազմի թվաքանակը շրջանում հասցնել առնվազը 1000 հոգու՝ 16 հազարանոց բնակչության հաշվին, որին թույլ չի տրվում հեռանալ շրջանից, բայց զենք էլ չէին տալիս մարդկանց՝ իրենց հարազատ հողը պաշտպանելու: Գիշտ է, 1991թ. զենքի հարցը ըստ պահանջի չէր կարող լուծվել՝ օբյեկտիվ

պատճառներով, սակայն 1992թ. սկզբին արդեն, կարծում եմ, այդ խնդիր կարող էր լուծում ստանալ, եթե Հայաստանի ղեկավարությունը գիտակցեր Շահումյանի շրջանի պաշտպանության անհուսալիությունը եւ այն ամրապնդելու մեծ ցանկություն ունենար:

Պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Վահան Շիրխանյանին եւ շտաբի պետ գեներալ Ղալիբալթայանին տեղեկացրեցի, որ Շահումյանի շրջանի բոլոր գյուղերում մարդիկ ինձ շրջապանում ու մի շատ օրինական հարց են տալիս, թե ինչո՞ւ Հայաստանից զինված խմբեր են գալիս ու գնում անհարկի զբաղեցնելով ուղղաթիռները, որոնք կարող էին պաշտպանության համար անհրաժեշտ արկեր եւ այլ բեռներ տեղափոխել, իսկ իրենց չեն կազմակերպում եւ զենք չեն տալիս՝ սեփական հողն ու օջախները պաշտպանելու: Բանն այն էր, որ բացի «Սեծն Տիգրան» զորամիավորումից, որը մշտապես գտնվում էր շրջանում, ուներ իր մշտական բազան էրքեցի տարածքում, անվերապահորեն ենթարկվում էր Շահան Սեղոյանին եւ նրա զինուժի անբաժանելի մասն էր կազմում, շրջան էին թափանցում չգիտես ո՞ւմ կողմից ուղարկվող կամ իրենց կամայականությամբ հայտնված զինված խմբեր, որոնք տեղական հրամանատարությանը չէին ենթարկվում, զբաղվում էին էժան գներով գորգեր եւ այլ իրեր ձեռք բերելով՝ նյութական ծանր վիճակում հայտնված շահումյանցիներից, թափառում էին շրջանում ու, վնասից բացի, ոչ մի օգուտ չէին տալիս: Օրինակ՝ 1992թ. սկզբին Շահումյանում էր հայտնվել մի խմբավորում հիշակալի ակտիվիստ Արայիկի գլխավորությամբ: Նրա տղաները ծեծել էին շրջակայքում գյուղատիրոջի նախագահին, որը համարձակվել էր հարցնել, թե ովքե՞ր են նրանք եւ ի՞նչ գործ ունեն շրջանում: Հետո այդ Արայիկն իր տղաների հետ ներխուժել էր Շահանի շտաբ՝ զենք շահեցնելով աղմուկ-աղաղակ բարձրաբերել, հատկել նրան ու բոլոր շահումյանցիներին: Այս միջադեպը, որը տեղի էր ունենում իմ նկատմամբ, կարող էր արյունալի հետեւանքների հասցնել, եթե Շահանը զսպվածություն չցուցաբերեր ու չսահմանափակվեր չգիտես ո՞ւմ կողմից ուղարկված այդ պրովոկատորներին շրջանից դուրս վտարելով: Շահումյանի շրջանի պաշտպանության համակարգի անհուսալիության վերաբերյալ տաք բանավեճ եմ ունեցել Գուրգեն Ղալիբալթայանի հետ նրա առանձնասենյակում: Ես նրան պարզ ասել եմ, որ իմ անհաճուքն ու առաջարկությունների նկատմամբ արհամարհական վերաբերմունցը կանխամտածված ու քողարկված դավաճանության հատկանիշ է պարունակում եւ հղի է աղետալի հետեւանքով ոչ միայն Շահումյանի շրջանի ժողովրդի, այլեւ ամբողջ հյուսիսային Արցախի համար: Ես փորձել եմ նրա գիտակցությանը հասցնել, որ իմ կանխագուշակումները հիմնված են ամենօրյա մարտերի փորձի եւ մարտական իրադրության իրական ընթացիկ գարգացման վերլուծության վրա, որ մա պետք է ղեկավարվի Շահումյանի անմիջական ու գլխավոր պաշտպաններից մեկի կարծիքով, այլ ոչ թե բավարարվի ոչ բանիմաց «բիրդան» սպարապետների եւ իր մի քանի ստորաբարչ ու պատերազմը հեռվից դիտող ենթակաների առույգ ու անպատասխանատու զեկուցումներով: Հատուկ զգուշացրել եմ նրան ռուսական զորքերի աստիճանական ակտիվացման մասին՝ Շահումյանի ճակատներում, որոնց հետ ես արդեն բազմաթիվ մենամարտերի մեջ եմ եղել: Սակայն գեներալ Ղալիբալթայանը կամ չկարողացավ ըմբռնել իմ ասածները եւ գործել անհրաժեշտ ուղղությամբ կամ էլ ծանոթ էր հիշական ռազմավարների ավելորդ գլխացավանքներից ազատվելու ծրագրին: Ավելին, նա ինձ մեղադրեց գույների խտացման մեջ, որի պատճառով քիչ էր մնում ձեռնամարտի մեջ մտնել նրա հետ, բայց մեր բանավեճին լուռ հետեւող Տատինցյանն ու Սարտիրոսով բարեբախտաբար կարողացան զսպել ինձ:

Շահան Սեղոյանը Ղարաբաղի ազգային ազատագրական շարժման ճանաչված ու հեղինակավոր առաջնորդներից մեկն էր, հարցությամբ էր ղեկավարում շրջափակման մեջ գտնվող շրջանը, ապահովում էր 16 հազարանոց բնակչության կենսունակությունը եւ շրջանի պաշտպանությունը՝ պասսիվ դիրքային հակամարտության պայմաններում: Սակայն ինչպես շատ ֆիդայական առաջնորդներ, այնպես էլ Շահանը չուներ եւ չէր կարող ունենալ գլխավոր հրամանատարի համար անհրաժեշտ ռազմավարական տեսադաշտ, իսկ ֆիդայական մենտալիտետը թույլ չէր տալիս նրան մինչեւ վերջ գիտակցելու, որ հավաքածո եւ կասկածելի մարտունակություն ունեցող սակավազոր ուժերով չի կարողանալու մեծ շրջանը պաշտպանել, եթե ազերիները՝ ռուսական զորքերի օժանդակությամբ, դիմեն ակտիվ հարձակողական գործողությունների: Հենց այդ պատճառով էի ես փորձում գեներալ Ղալիբալթայանին եւ Վահան Շիրխանյանին համոզել, որ անհրաժեշտ է Շահանին կից 5-6 բանիմաց սպաներից շտաբ ստեղծել, զորհավաք հայտարարել, կանոնավոր եւ միայն այդ շտաբին ենթարկվող ավելի մեծ զորամիավորում ստեղծել՝ տեղական զինապարտներից, մարտական պատրաստության կազմակերպել եւ այլն:

Այն ժամանակ Շահումյանի պաշտպանության շտաբի պետն էր «Բեղավոր» մականունով 23-ամյա ավագ լեյտենանտ Սերգեյ Չալյանը: Փաստորեն այդ երիտասարդ սպայի ոչ լայն ունեռին էին բարձրել 30 կիլոմետրանոց ճակատագծի պաշտպանության կազմակերպման օպերատիվ խնդիրները: Նա ծագումով շահումյանցի էր, ծառայում էր Երեւանի զինկոմիսարիատներից մեկում եւ այն հազվագյուտ սպաներից էր, որ կամավոր գնացել էր իր հայրենիքը պաշտպանելու: Սերգեյը, ինչպես ասում են, ռազմիկի չապիկում ծնված խիզախ երիտասարդ էր, որին շատ մարտական գործեր կարելի էր վստահել, բայց նրանում մարմնավորել ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող մի ամբողջ շրջանի պաշտպանության կազմակերպող շտաբը կարող էին տկարամիտ ու անզոր կամ շահումյանցիների ճակատագրի նկատմամբ անտարբեր ու պատասխանատվություն չզգացող եւ իրենց ամբիջիաների բավարարման համար ասպարեզ դուրս եկած անծինք:

Չեմ կարող ես մի շատ տարօրինակ երեւոյթի կողքով անցնել: Ես նկատել էի, որ հատուկ գնդի ղեկավարությունն ու անձնակազմը լարված հարաբերությունների մեջ է Շահան Սեղոյանի եւ նրա շտաբի հետ, իսկ շտաբի պետ Սերգեյ Չալյանին ընդհանրապես բանի տեղ չէին դնում եւ չէին ենթարկվում: Վերջինս էլ, իր հերթին նրանց հետ չէր շփվում, խուսափում էր հակառակորդի հավանական ներխուժման գլխավոր ուղղության վրա գտնվող դիրքերը մտնելուց: Չգիտեմ՝ ո՞վ եւ ինչի՞ համար էր այդ մթնոլորտը ստեղծել, բայց համոզված եմ, որ նման փոխհարաբերությունը Շահումյանի պաշտպանության փլուզման պատճառակալանությամբ շրջայի օղակներից մեկն էր: Շահումյանի հատուկ գնդի զորամիավորումը 1992թ. հունիսի 12-ին առանց հրամանի, ինքնազուլու լքել էր Ղարաչինարի իր դիրքը եւ, զնդի հրամանատարի գլխավորությամբ, փախուստի դիմել: Մարդակերտի շրջան:

Ես կամավոր էի մեկնել Շահումյանի շրջան՝ որպես հրավիրված խորհրդատու եւ «Սեծն Տիգրանի» հրամանատար, այսինքն՝ գործուղված չէի՝ պաշտպանության կոմիտեից, եւ գործում էի իմ ազատ կամքով: Մշտապես գտնվում էի իմ ստեղծած հրետանու կամ հետեւակի դիրքերում, կազմակերպում ու ղեկավարում մարտական գործողությունները: Մարտերի միջեւ՝ ընդմիջումների ժամանակ, համարյա միշտ Շահանի հետ էի, Ղարաչինարի ու շրջակայքում միջեւ՝ ավտոբազայում տեղակայված նրա շտաբում, մասնակցում էի ռազմխորհրդի աշխատանքներին, օգտակար խորհուրդներ էի տալիս, առաջարկություններ անում, որոնք միշտ հաշվի էին առնվում: Սակայն պաշտպանության համակարգում արմատական բարեփոխումներ տե-

դի չէին ունենում, իսկ ինձ մնում էր հրետանու ակտիվ գործողություններով սրբագրել օբյեկտիվ եւ տարբերակով պատճառներով պայմանավորված բազմաթիվ թերությունները:

Ռուսական բանակի ստորաբաժանումների ներկայությունն ու նրանց աջակցությունը ազերիներին Շահումյանի ճակատներում, միշտ էր զգացվում, բայց սկսած 1992 թ. հունվարից այդ աջակցությունը անհամեմատ ավելի ուժեղացվեց եւ այլ բնույթ էր կրում: Շաբաթը երկու անգամ ռուսական բանակի ինքնագնաց հրետանու եւ տանկերի շարասյունները գիշերային ժամերին Գերամբոյ-Ղարաչինար խճուղով մոտեցնում էին ազերիների կողմից լքված Ջեյլա գյուղին: Բարձրանում Ղարաչինարին կպած եւ նույնպես լքված Շեֆեկ գյուղի գլխավորելից սկսվող երկարածիգ բարձունքները, դիրքավորվում եւ լուսաբացին սկսում մեր բնակավայրերի գանգավածային հրետակոծումը: Հաջորդ գիշեր ռուսական հրետամին ու տանկերը, որոնք առայժմ որպես հրետանի էին օգտագործվում, հանվում էին դիրքերից եւ նույն խճուղով ետ վերադառնում, որպեսզի երկու օր հետո նորից հայտնվեն Շեֆեկի բարձունքներում եւ կատարեն նույն գործողությունները: Ռուսական զորքերը՝ ազերիների ներխուժումը շրջան ապահովելու համար, այդ ձևով փորձում էին նախապես կտրել շահումյանցիների դիմադրողականությունը եւ իրենց «գորավարժությունների» թիրախ էին դարձրել Շահումյանի ժողովրդին:

Ցավոք սրտի, միայն ինձ համար էր պարզ, որ հակառակորդը խիստ հետեւողականորեն նախապատրաստվում է շրջանի բռնազավթմանը: Դրա մասին էին վկայում ոչ միայն օրեցօր սաստկացող հրետակոծությունները, որոնց սաստկությունն իր նախադեպը չի ունեցել Արցախի մյուս ճակատներում, այլեւ Շեֆեկի ու Թողանի ազերիների դիրքերում ծավալված ինժեներական աշխատանքները՝ շինարարական ծանր տեխնիկայի օգնությամբ: Առաջիկա ներխուժմանը ռուսական բանակի մասնակցության մասին եմ վկայում ռուս սպաներից բաղկացած տեղագնման խմբերի հաճախակի հայտնվելը՝ Յանիխդաղ եւ այլ բարձունքների վրա, որտեղից նրանք հետախուզում էին իրենց հարձակման գլխավոր ուղղությունը՝ Ղարաչինար-Թալիշ ճանապարհի կտրելու եւ այդ տարածքում գործող մեր հրետանու ոչնչացման հնարավորությունները: Ես որոշել էի վախեցնել այդ ռուս սպաներին եւ սպասում էի, որ նրանք նորից հայտնվեն: Փետրվարի սկզբին Յանիխդաղ սարի գագաթին հայտնվեցին երեք ԳԱԶ-69: Երբ սպաներն ու զինվորները դուրս եկան մեքենաներից եւ սկսեցին ինչ որ աշխատանքներ կատարել՝ մեկ հրանոթից հաճախածիգ կրակով խփեցի նրանց եւ՝ շատ հաջող: Մեքենաներից մեկը մնաց տեղում, իսկ ողջ մնացածները՝ երկու մեքենայով, փախան դեպի Թափքարակույնլու գյուղը: Դրանից հետո նրանք այլեւս չէին հայտնվում մեր տեսադաշտում:

Ես օր ու գիշեր գտնվում էի հրետանու կամ հետեւակի առաջապահ դիրքերում, անձամբ կռվում եւ միաժամանակ ֆիքսում էի թշնամու կողմում տեղի ունեցող փոփոխությունները, որոնց մասին տեղյակ էի պահում Շահեմին: Ինձ համարյա հաջողվել էր համոզել նրան, որ վերակենդանացնի զինկոմիսարիատի գործունեությունը, զինապարտների զորակոչ հայտարարի եւ 1000-1500 հոգուց բաղկացած գոնե մեկ կանոնավոր գունդ ստեղծի ու մարտական պատրաստություն կազմակերպի: Նույնիսկ միասին շրջագայել եւ գորանոցների տեղերն էինք ընտրել: Սակայն, չգիտեմ ինչու՝ Շահեմը հապաղում եւ վերջնական որոշում չէր ընդունում՝ նշված հարցերի վերաբերյալ: Որոշակի հիմքեր ունենալով՝ թերագնահատելու ազերիների մարտական եւ ազգային այլ հատկանիշները Շահեմն ու նրա գիտակիցներն անտեսում էին, որ նրանց թիկունքում դեռեւս կանգնած է ռուսական զինուժը, որին մեր սակավազոր ջոկատների հրամանատարներն ու մարտիկները հոգեբանորեն

պատրաստ չէին դիմակայելու: Թերեւս դա էր նաեւ Շահումյանի պաշտպանության փլուզման հիմնական պատճառներից մեկը:

Մեր պաշտպանության կոմիտեի եւ ղեկավարներին սրափեցնելու անհաջող փորձից հետո՝ ես եւ իմ շահումյանցի հրետանավորները ստիպված էինք անցնելու մահապարտների կարգավիճակի եւ կատաղի ու անողոր պայքարի մեջ մտնելու բազմիցս մեզ գերազանցող հակառակորդի բոլոր տեսակի կրակային ուժերի դեմ: Մեր սակավաթիվ հրետանու ճշգրիտ հակահարվածները հակառակորդին ստիպում էին դադարեցնել բնակավայրերի հրետակոծումները եւ բոլոր կրակային միջոցների հարվածներն ուղղել մեր հերոսական հրետանու վրա, որն անընդհատ տեղաշարժվում եւ անսպասելի կոր հարվածներ էր հասցնում մշտական դիրքերից գործող ու մեծ կորուստներ կրող թշնամուն: Այդպես մեզ հաջողվում էր թեթեւացնել շահումյանցիների սուսկալի վիճակը, որոնց բախտ էր վիճակվել ամենօրյա հրետակոծությունների տակ կրել բարբարոսական պատերազմի դաժան փորձությունները:

Ես սերտորեն շփվում էի շրջանի բոլոր մարդաբնակ գյուղերի բնակիչների հետ, որոնք մեծ ու փոքրով օգնում էին մեզ՝ հրանոթները լեռնային գաղթափերով անցկացնելու, ինժեներական եւ այլ ծանր աշխատանքներում, իրենց մեղ օրվա համար թողնված փոքր պաշարներից սուլարկա էին հավաքում մեր քարշիչ մեքենայի ու տրակտորների համար, երբ դադարում էր վառելիքային մուտքը՝ շրջան, իսկ դա շատ հաճախ էր տեղի ունենում, կիսում էին մեզ հետ հացի վերջին կտորները: Մեր հրետանու ակտիվ ու հաջող գործողությունները ոգեւորում էին իրենց հարազատ օջախներին կպած շահումյանցիներին, հավատ ու վստահություն ներշնչում նրանց, որ շրջանը պաշտպանվելու է եւ թշնամին չի մտնելու նրանց հողը: Կարող է անհամեստ թվալ, բայց մարդիկ ինձ եւ իմ տղաներին իրենց փրկիչներ էին հայտարարել, իսկ ինձից խուց էին վերցրել, որ չհեռանամ շրջանից, նույնիսկ հետևում էին, որ դա տեղի չունենա: Երբ ես այս կամ այն գործով հայտնվում էի ուղղաթիռային հրապարակում՝ մարդաշատ ամբոխն ինձ օղակի մեջ էր վերցնում եւ մեծ հուզմունքով հետաքրքրվում, թե ինչու՝ եմ եկել, ի՞նչ հայաստան չե՞մ մեկնում: Ահա այդպես, այս էլ որեքորդ անգամ հայտնվել էի «գերության» մեջ:

Գարունը բացվելուս պես մարդիկ ձեռնամուխ էին եղել իրենց հողակտորների մշակմանը ու զարմանացանին: Շրջանի ղեկավարությունը կարողացել էր կարտոֆիլի եւ հացահատիկի սերմացու ձեռք բերել եւ, վառելիքային սուր պակասի պայմաններում, կոլտնտեսությունները մոբիլիզացնել՝ որոշակի տարածքներում զարմանացան կատարելու համար: Մի խոսքով, շատ դժվար էր, բայց կյանքը Շահումյանում շարունակվում էր, իսկ կատարվող աշխատանքները վկայում էին, որ շահումյանցիները մտադիր չէին իրենց հողը լքել:

Մեր հրետանու համդուզն գործողություններն ապշեցրել ու կաշկանդել էին հակառակորդին, որը գերազանցում էր մեզ՝ կրակային միջոցների թվաքանակով, իսկ մեք նրան էինք գերազանցում հրետանու օգտագործման տակտիկայով, կրակի դիպուկությամբ եւ ԿՍ-19 գեներալային հրանոթների բոլոր տեխնիկական հնարավորությունների էֆեկտիվ կիրառմամբ: Հրետանավորներին այնպես էի վարժեցրել, որ բոլոր մարտական պարտականությունները կատարում էին ավտոմատի նման, վարպետորեն էր օգտագործվում 3-4 վայրկյան վարվող հաճախածիգ կրակը: Դրա համար պահանջվում էր հրանոթների ամենօրյա տեխնիկական սպասարկում, ավտոմատ աշխատող մեխանիզմների կարգավորում եւ համաժամացում, որով մշտապես զբաղվում էր իմ ամփոփարկիների վալերի խաչատրյանը: Թուրք հրետանավորներն անչափ հեռու էին մեր մակարդակից: Նրանք կրակ էին վարում միայն մեկական կրակոցներով ու մեծ ընդմիջումներով, քանի որ հրանոթը լիցքավորում էին

ծեռքով, նշանառությունից հետո բոլորը հեռանում էին հրանոթից ու դրանից հետո ծգում փակադակի զարկանի բռնատեղին կապված պարանոց: Յաճախածիզ կրակ վարելու հնարավորությունը նրանք չէին օգտագործում եւ այդ մասին երեւի գաղափար էլ չունեին: Իմ հրետանավորներն աշխատում էին անմիջապես հրանոթի վրա՝ իրենց մարտական տեղերում, վարկենաբար էին կատարում ուղղումներն ու այլ կարգադրությունները, իսկ լիցքավորող կրակողների եւ փամփուշտակիրների ներդաշնակ ու արագ աշխատանքը հիացմունք էր պատճառում:

1992թ. փետրվարի 12-ին, առաջին անգամ ազգամիջյան պատերազմների պատմության մեջ, հակառակորդը, իսկ ավելի ճիշտ՝ ռուսական ռեակտիվ հրետանին, «Գրադ» կայանքներից զանգվածային ու անսպասելի հարված հասցրեց Շահումյանի շրջաններին եւ այլ բնակավայրերի, ինչպես նաեւ Ղարաչինարի ու շրջակներուն միջեւ գտնվող ավտոբազային, որտեղ տեղակայված էին Շահենի շտաբը, վառելանյութի ու սպառազինությունների պահեստները: Յակառակորդը պատահական չէր այդ համազարկային եւ մասսայական ոչնչացման զենք համարվող միջոցը կիրառել Շահումյանի շրջանի դեմ: Ղա նույնպես վկայում էր շրջան ներխուժելու նրա մտադրության մասին: Այդ օրը եւ դրանից հետո համարյա ամեն օր կրակը վարվում էր Շեֆեկի բարձունքների թիկունքում գտնվող Օրթաչայա կոչվող սարահարթից: Հրթիռակոծման առաջին օրերին հետեւանքները մեզ համար ծանր էին, եղան զոհեր ու շատ վիրավորներ՝ խաղաղ բնակչությունից, բազմաթիվ ավերածություններ:

Թշուժմիմ պատահական չէր ընտրել նաեւ իր հրթիռային հարվածների ժամանակահատվածը, երեւի գիտեր, որ մենք հրետանային մարտապաշար չունենք եւ չենք կարող խանգարել նրան: Ապառվել էր «Մեծն Տիգրանի» ձեռք բերած արկերի պաշարը, որով կանոնավոր կերպով սնվում էր մեր հրետանին Շահումյանում, եւ մենք հայտնվեցինք կախված վիճակում նոր կազմավորվող պաշտպանության նախարարությունից: Գունվար ամսի վերջին դադարել էր վառելանյութի եւ արկերի մուտքը՝ շրջան: Այդ ճգնաժամային իրավիճակում եւ ի պատասխան Շահենի ուղարկված ռադիոգրերի՝ հատուկ զնդի անձնակազմի հետ երեք անգամ ուղարկել էին ԿԱ-19 հրանոթների համար ոչ պիտանի արկեր: Դիտավորյալ էր դա կատարվում, թե՛ հիմարաբար, պարզել չհաջողվեց: Կարծում եմ, որ բացի Ալիկ Պետրոսյանից, որն այն ժամանակ զբաղվում էր «էրեբունի» օդանավակայանից Արցախ եւ Շահումյան բեռներ ուղարկելու գործով, եւ, բնական է, ոչինչ չէր հասկանում հրետանուց, այդ հանցանքի մեջ մեղավոր էին նաեւ պաշտպանության նախարարության հրետանային ծառայության սպաները, որոնք՝ զբաղված լինելով պաշտոնաբաշխությամբ, չէին բարեհաճում վերահսկել հրետանուց եւ արկերից ոչինչ չհասկացող մարդկանց գործունեությունը օդանավակայանում կամ իրենց վրա չէին վերցնում այդ գործը: Իր հերթին դեռ կանդրադառնամ այդ դավաճանության համարժեք անփութության հետեւանքներին: Ստորեւ կնկարագրվեն Շահումյանի շրջանում տեղի ունեցած մարտական գործողություններից միայն մի քանիսը, որոնցում առավել ցայտուն են արտացոլվում ինչպես մեր ժողովրդի քաջորդիների հերոսական պայքարի բնույթը՝ պատերազմի ֆիդայական փուլում, այնպես էլ վերը նշված եւ այլ թերություններից բխող այն ցավալի երեւույթները, որոնցով էլ պայմանավորված էին Շահումյանի անկումն ու մեր հետագա լուրջ պարտությունները, որոնք շարունակվեցին մինչեւ 1992թ.-ի վերջը: Այդ անհաջողություններին նախորդած Շուշիի ազատագրման ու Լաչինի միջանցքի բացումն առանձնահատուկ տեղ են գրավում մեր այն ժամանակվա խայտառակ պարտությունների ֆոնին, եւ սույն գրքում այդ անմախաղեպ գործողությանը հատուկ զուլու է նվիրված:

Բանակային կարգ ու կանոնով չղեկավարվող աշխարհագրային ջոկատների հրամանատարներն ու մարտիկները շատ էին ոգեւորվում մի փոքր մարտական հաջողությունից, բայց այդ ոգեւորությունը հաճախ մարում էր, երբ անհրաժեշտ էր լինում դժվարին աշխատանք կատարել՝ ձեռք բերած հաջողությունն ամրապնդելու եւ զարգացնելու համար: Այդ առումով տիպիկ է այսպես կոչված թողանի մարտը, որը տեղի էր ունեցել 1991թ.-ի դեկտեմբերի 12-ին եւ ուներ իր նախապատմությունը:

1991թ.-ի հոկտեմբերին Նոր էի կարգավորել հրետանին, հրանոթներից մեկը տեղադրել էի Էրքեջից վերելու՝ մի անբեւեակայելի տեղ, եւ իմ քաջարի յոթ քարակերտից հրետանավորների հետ պատրաստվում էի հանկարծակի հարված հասցնել թողանի մոտակայքում տեղակայված հակառակորդի մարտկոցին եւ նրա դիրքերում աշխատող շինարարական տեխնիկային: Տեսնելով, որ ես շատ եմ մեքենայով դես ու դեն զնում, քարտեզագրական եւ այլ նախապատրաստական աշխատանքներ կատարում, «Մեծն Տիգրանի» կազմի մեջ մտնող էրքեջի տղաների ջոկատի խիզախ հրամանատար Կամոն, որի ջոկատը մշտապես հեթոթապահում էր անմարդանակ գյուղում, որի տարածքը ծածկված էր ծառերից թափված խնձորով, տանձով, սալորով եւ այլ մրգերով, ու մի մեծ ու գեղատեսիլ գորգի էր նմանվում, ինձ նախագուշացրեց, որ «Օղակ» պատժիչ օպերացիայից անմիջապես հետո, երեսունից եկած մի ավագ լեյտենանտ էրքեջի շրջակայքում ականներ է տեղադրել, բայց դրանց տեղերը ոչ ոք չգիտի: Շահենի շտաբում էլ ոչ մի սխեմա չհայտնաբերեցի: Հենց այդ ժամանակ էրքեջի բազա էր եկել շրջանի նախկին շտաբի պետ Ֆելիքս Գողոյանը, որին խնդրեցի՝ ակամապատողին շտապ Շահումյան գործուղեն կամ ակամապատման սխեման մեզ ուղարկեն: Այդ կապակցությամբ նաեւ մի քանի ռադիոգիր հաղորդեցինք պաշտպանության կոմիտե: Փոխգնդապետ Գողոյանը զեկուցել էր գեներալ Ղալիբալթայանին, բայց սայլը տեղից չէր շարժվել, եւ ակամապատողին չէին ուղարկել: Էրքեջից դեպի թողան տանող ուղրապտույտ ճանապարհի վրա՝ հետախուզության ժամանակ, իմ քաջարի զինակից Սուրեն Կարապետյանը հայտնաբերել էր ջրերի հոսքից բացված հակատանկային ականներից մեկը, իսկ մյուսների տեղերը մնում էին անհայտ, մինչեւ որ «Մեծն Տիգրանի» ինը տղաները չպայթեցին հակատանկային ականներից մեկի վրա, որը գրված էր եղել գյուղից դուրս եկող ճանապարհներից մեկի խողովականցքի վերելում: Անձամբ ես՝ մեճակ կամ տղաների հետ, մի քանի անգամ ԳԱԶ-69 մեքենայով անցել էի այդ խողովականցքի վրայով, մեքենայի ղեկին միշտ եղել եմ եւ եւ վարել եմ նույն տեսանելի անվահետքով:

Նոյեմբերին Շահումյան էր եկել «Մեծն Տիգրանի» շտաբի պետ 26-ամյա Տիգրան Սարգսյանը եւ ինձ հետ միասին մնում էր Հրաչիկ Առուշանյանի տանը: Հրաչիկն ու նրա կինը հոյակապ, մարդկանց աղ ու հացով ընունող ու ճանապարհի դնող անձնավորություններ էին: Հրաչիկն ուներ մի ՌԲԱ մեքենա, որով սպասարկում էր «Մեծն Տիգրանի» էրքեջի բազան, հաց ու սննդամթերք, ռազմական զույք ու անձնակազմ էր տեղափոխում: Հացն էլ նրա կինն ու աղջիկն էին թխում: Մի խոսքով, նրանք նույնպես «Մեծն Տիգրանից» էին, իսկ ես էլ Հրաչիկին ընդունել էի ՀՀ սպաների միության շարքերը: Նոյեմբերի 30-ին Տիգրանը՝ ՌԲԱ-ով, որի ղեկին այդ օրը նստել էր Հրաչիկի փեսան՝ Արտուշ Ծատուրյանը, մեկնեց էրքեջ, իսկ ես զնացի Ղարաչինարի մեր հրետանու դիրքերը՝ հակառակորդի սպասվող հեթոթական հրետակոծմանը պատասխան տալու: Այդ օրը շատ սուր եւ երկարատեւ մենամարտ էր տեղի ունենում մեր ու թուրքական հինգ հրանոթների միջեւ, որոնցից մեկին այնպես էինք խփել, որ հրանոթից պոկված վահաններն ու այլ մասերը ոչնչացրել էին ամբողջ հաշվարկը:

Կեսօրից հետո շտաբից սուրիանդակներ եկան և ինձ հաղորդեցին, որ էրքեցուն իմ տղաների հետ դժբախտ պատահար է տեղի ունեցել: Չենադի Արդուխանյանին թողեցի իմ փոխարեն ու գնացի շրջկենտրոն, ուր արդեն բերել էին վարորդ Արտուշ Ծատուրյանի ծվատված մարմինը, մահացու վիրավոր Տիգրանին և պայթյունից ծանր ու թեթև վնասվածքներ ստացած մյուս տղաներին: Տիգրանին և մյուս ծանր վիրավորներին նույն օրը տեղափոխեցին Երևան, բայց այնտեղ Տիգրանին փրկել չհաջողվեց:

Դեկտեմբերի 10-ին էրքեցի մեր բազայում հայտնվեցին «Դե» մականունով Դավիթ Սարապյանը, որի հետ ես ծանոթ չեի, էրքեցի տարածքն ակամապատած ավազ լեյտենանտ Գամելտ Մինասյանը և նրանց ընկերը, որի անունը չեմ հիշում: Նրանք ինձնից զարտնի ինչ որ խոսակցություններ էին վարում տղաների հետ, իսկ երեկոյան մոտեցան ինձ ու իմ կարծիքն էին ուզում իմանալ՝ Տիգրանի համար վրեժխնդիր լինելու վերաբերյալ այն պարագաներում, երբ տղաները գոհվել էին ոչ թե թուրքերի դի ծեղծից, այլ Գամելտի դրած ակասից, և որին ուղարկել էին իմ ահազանգերից մեկուկես ամիս անց, այն էլ՝ պատահարից հետո: Մեր դեպքում պարզ չէր, թե ինչու՞ Տիգրանը մեքենան լցրել էր «Մեծն Տիգրանի» լավագույն մարտիկներով և շարժվել դեպի հակառակորդի կողմը, երբ ոչ մի մարտական խնդիր չէր առաջարկված, ինքն էլ նոր էր ծանանել և ծանոթ չէր մարտական իրադրությանը և ընդհանրապես ոչ մի գործողություն չէր կարող կատարել: Դայթյունից հետո կենդանի մնացած տղաներից ոչ մեկը չէր կարողանում պատասխանել այդ հարցին: Ինչ վերաբերում է վրեժառուններին, մասնավորապես «Դե»-ին, որի ազդեցության տակ էր հայտնվել ավազ լեյտենանտ Գամելտ Մինասյանը, ապա՝ մեկ օր ու գիշեր նրա հետ չփվելու, զրուցելու և վիճաբանելու ընթացքում, հանգովեցի, որ այդ երիտասարդն ինչ որ պատճառներով ընկել է հոգեկան ստրեսի մեջ, ցուցաբերում է կամքի բացարձակ ազատություն և ձգտում է գիտակցված, բայց անիմաստ ինքնազոհության, և իր ետեւից ուզում է տանել ուրիշներին: Ես կարող էի կանխել այդ ամենից բխող հետեւանքները, բայց իրադարձություններն ընթացան այլ հունով: Ես այդ արկածախնդիր տղաներին բացատրեցի, որ վրեժխնդրության հարց չի կարող լինել, իսկ թողանք գրոհել կարելի է միայն հստակ տակտիկական նկատառումներով՝ ելնելով անհրաժեշտությունից և մեր պաշտպանության շահերից, այլ ոչ թե առանձին անձանց զգացմունքներից: Ասացի նաեւ, որ նրանք ոչ մի առնչություն չունեն շրջանի պաշտպանության հետ և իրավունք չունեն ուրիշներին մերքաշել այդ անիմաստ գործողության մեջ, ուստի, կամ թող մնան և մյուսների նման իրենց հայրենասիրական պարտքը կատարեն ընդհանուր շարքում, կամ անմիջապես ետ վերադառնան: Դրանից հետո նրանք ետ քաշվեցին ինձից և գործ էին ունենում Սերգեյ Չայյանի հետ: Ես նույնիսկ զարմացել էի, որ Եահեն Սեդրյանն էլ է ներքաշվել այդ արկածախնդրության մեջ, բայց հետո իմացա, որ «Թողան» գործողությանը հավանություն է տվել «Գուրգենը»՝ գեներալ Գալիբալթյանը, և դա ինձ համար առավել անհասկանալի էր:

Ես կատեգորիկ կերպով դեմ էի՝ ենցիոնալ դրդումներով պայմանավորված և ոչ մի ռազմական նպատակ չհետապնդող, այդ գործողությանը: Ուրիշ բան, եթե առաջադրված լիներ Գետաշենի ենթաշրջանի ազատագրումը, և համապատասխան ուժ և միջոցներ նախապատրաստված լինեին դրա համար: Այդ դեպքում ևս անձամբ կառավարողի հարձակումը և, առաջին հերթին, կորավելի թողան և Սարիսու աղբերջանական գյուղերը: Սակայն նման խնդիր չէր առաջադրված, և տեղի ունեցողը գնահատում էի որպես ֆիդայական սահմանափակ մենտալիտետից բխող արկածախնդրություն, որն այն ժամանակ դժվար էր կանխել: Մի խոսքով, պարզ էր,

որ Եահունյանի հրամանատարությունն ու «Գուրգենը», որը չպետք է թույլ տար առաջիններին ընկնել վրեժառության վերացական զգացմունքներով դեկավարով ու իրենցից ոչինչ չներկայացնող անձանց ազդեցության տակ, ինքն էլ չէր հասկանում, թե ի՞նչ մարտական խնդիր է հետապնդում: Դա ուղղակի թեթևամտություն էր, որի հիմքում ընկած էր սովորական դարձած անպատասխանատվությունը:

Ինձ ջղայնացնում էր նաեւ այն, որ այդ անպատասխան գործողության համար պետք է վատնեի մեծ դժվարություններով կուտակված արկերի զգալի մասը: Ուստի՝ «Թողան» օպերացիան ինչ որ չափով իմաստավորելու նպատակով, Եահենին ու Սերգեյին առաջարկեցի մարտի ընթացքում գրավել և հետագայում մեր ձեռքում պահել Բուզլուխ գետի կիրճի վերին հարթակի «Մեջիդ» կոչված հենակետը, որտեղից ազդեցիկները կրակի տակ էին պահում էրքեցուն հերթապահող մեր պահպանական ջոկատը, և որը կարող էր պլացդարմ հանդիսանալ՝ մեր հնարավոր հետագա գործողությունների համար, եթե Գետաշենի ենթաշրջանը ազատագրելու խնդիր առաջ քաշվեր: Սերգեյ Չայյանը խիզախ ու գիտակից սպա էր, կարծում եմ՝ նա հասկանում էր իրեն պարտադրված գործողության անհեթեթությունը, բաց չէր արտահայտվում: Սակայն նա պետք է գլխավորեր վրեժառուների խումբը, որը պետք է փոքրաթիվ լիներ: Երեւի նա հասկանում էր, որ զանգվածային հարձակումն ղեկավարող եմ շատ անիմաստ գոհեր լինել: Ըստ ծրագրի՝ ես պետք է ապահովեի գրոհի հրետանային նախապատրաստությունը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում մարտի մեջ մտցնեի ռեզերվում գտնվող «Մեծն Տիգրանը»:

1991թ. դեկտեմբերի 12-ին, վաղ առավոտյան, Թողանի մարտը սկսվեց հրետանային հարվածով: Դիմախար կրակով սկսեցի մաքրել «Մեջիդի» առաջապահ դիրքերը, իսկ երբ ազդեցիկներ փախան այնտեղից՝ կրակը տեղափոխեցի Թողանում գտնվող հակառակորդի վրա: Ջանի որ թշնամու հրետանին մի քանի դիրքերից սկսեց կրակ վարել մեր միակ հրամանի վրա՝ հրետանավորներին ուղղակից բացստոց, պատասպարեցի նաեւ ինձ հետ գտնվող «Մեծն Տիգրանի» անձնակազմը: Գրանոթից կրակ էի վարում մենակ՝ միաժամանակ կատարելով նշանառուի, տեղակալողների և լիցքավորող-կրակողի պարտականությունները: Չմայած պատկառելի տարիքիս՝ գործում էի կայծակնային արագությամբ, և այդ առումով ինձ «ռեմբո» էին համարում: Իմ ազդանշանով փամփուշտակիրները վազքով չորս արկ էին մատուցում ինձ, որոնցից մեկն անմիջապես ուղարկում էի փամփուշտանոց, մյուսը՝ դնում տեխնիկայի մեջ, իսկ երկուսը՝ հրամանի ստեղծման, նշանառություն կատարում, անցնում լիցքավորողի տեղը և հաճախաձիգ կրակով հարվածում հակառակորդին: Սոս 80 արկ արձակեցի թշնամու դիրքերի ու Թողանի վրա, որպեսզի մեր հետեւակը կարողանա առաջ շարժվել և կորուստներ չտա: Մինչեւ Թողան մտնելը, երբ ինձ խնդրեցին դադարեցնել կրակը, մեր կողմից ոչ մի գոհ ու վիրավորներ չկային:

Սանաշիդի կողմից վրեժառուների խումբը՝ «Բեղավորի» գլխավորությամբ, մտել էր Թողան, հասել գյուղի կենտրոնին, որտեղ կորուստներ էր կրել, և ետ նահանջել: Էրքեցիներից և «Մեծն Տիգրանի» տղաներից բաղկացած ջոկատը՝ հրետանու աջակցությամբ, հաղթահարել էր Բուզլուխ գետի ձախ ափի դժվար հաղթահարելի վերելքը և գրավել «Մեջիդի» հենակետերը: Ես ռադիոկապ էի պահպանում Սանաշիդում գտնվող Եահենի տեղակալ Գալիբի և՝ նրա միջոցով, Եահենի հետ: Մինչեւ Թողան մտնելը՝ ես ռադիոկապի մեջ էի նաեւ Սերգեյ Չայյանի հետ: Թողան մտնելուց հետո կայուն գործող կապը խախտվեց Գալիբի ու Սերգեյի հետ, կապ ունեի միայն դեպի «Մեջիդ» բարձրացող ջոկատի հրամանատար Կաժոյի հետ, հրետանային կրակով ճանապարհ էի հարթում նրա մարտիկների համար:

Հրետանային կրակը դադարեցրել էի եւ սպասում էի որեւէ տեղեկության՝ Սերգեյից կամ Չակոբից, որպէսզի որոշում ընդունեն ինձ հետ ռեզերվում գտնվող «Մեծն Տիգրանի» հետագա գործողությունների վերաբերյալ, բայց կապը չէր գործում: Խորհրդակցեցի Արմեն Արմենակյանի հետ, որոշեցինք օգոստոսյան հասնել Թոհան մտած մեր տղաներին: Դեռ չէինք հասել գյուղի հարավային արվարձանին, երբ հանդիպեցինք մի խափանված ՌԲԱԶ մեքենայի, որում գտնվում էին մահացու վիրավոր «Դեւն» ու ավագ լեյտենանտ Գամբետ Սիմասյանը: Արմենին ասացի, որ մեր զԱԶ-69 մեքենայով մնա նրանց հետ եւ օգնի վիրավորներին շրջելնտրոն հասցնել, իսկ ես ջոկատը մտրցեցի Թոհան ու կանգ առա նրա հարավային արվարձանում, փորձեցի նորից կապի մեջ մտնել Սերգեյի հետ, իսկ գյուղի կենտրոնից մեր վրա զնդացրային ու ավտոմատային կրակ էին վարում անտեսանելի ազերիները: Այդ ընթացքում փորձեցի ծանր վիրավորվեց գյուղի լեռնոտ ծայրամասի տները հրկիզող իմ լավագույն մարտիկներից մեկը՝ մուսալեռցի Սերուժան Սարգսյանը: Ընկերները նրան էլի վրա բարձրացնում էին, իրենք էլ իրենք հեռու գտնվող ջոկատներից մեկի մեքենայով տարան շրջելնտրոն: Մոտ մեկ ժամ հետո իմ կանչերից մեկին շատ պարզ պատասխանեց «Բեղավորը»: Ես ինձ հայտնեց, որ վաղուց է դուրս եկել Թոհանից եւ գտնվում է «Մեչիդում»: Տղաներիս դուրս բերեցի Թոհանից, ուղարկեցի մեր ելման դիքերը, իսկ ինքս՝ երկու տղաների հետ, գնացի «Մեչիդ», ուր Սերգեյը փորձում էր հերթապահություն կազմակերպել՝ ըստ մեր պայմանավորվածության: Շահումյանցի տղաները վիճաբանում էին իրենց հրամանատարի հետ եւ չէին կամենում մնալ «Մեչիդում»: Ես նրանց չէի կարող ստիպել, քանի որ Սերգեյն էր նրանց հրամանատարը, սակայն խոստացա, որ «Մեծն Տիգրանը» լուսաբացին կփոխարինի մնացողներին եւ իր վրա կվերցնի այդ դիրքերի հետագա պաշտպանությունը: Բացարձեցի, որ եթե դա չարվի, ապա ամբողջ կատարվածը կգնահատվի որպէս պարտություն եւ ավելին՝ հիմարություն: Ինչ որ մեկը խոստացավ կատարել այդ առաջադրանքը, որից հետո ես ու Սերգեյը գնացինք Մանաշիդ, իսկ այնտեղից շրջելնտրոն, այցելեցինք վիրավորներին, որոնց վիրահատում էին, բայց երբեք էլ մահացան:

Կեսգիշերին ես վերադարձա էրբեջի բազա, որպէսզի պահպանական ջոկատ կազմեմ եւ լուսաբացին դուրս բերեմ «Մեչիդ», մի երկու օր մնամ այնտեղ ու կանոնավոր պաշտպանական բնագիծ սարքավորել տամ, բայց դա ինձ չիաջողվեց: Գիշերը՝ «Թամբակ» կոչվող մեր դիտակետից, հեռախոսով հաղորդեցին, որ «Մեչիդում» նորից ազերիներն են եւ ուժեղ զնդակոծում են գյուղում գտնվող մեր առաջապահ պահակակետը: Պարզվեց, որ Սերգեյ Չալյանի հրամանը չէր կատարվել: Չալյանյանցի տղաները լքել էին «Մեչիդը» ու գնացել իրենց տները, իսկ ղեկտնմբերի 13-ին էրբեջից դեպի մեր բազա տանող լեռնային արահետի վրա հայտնաբերվել էր էրբեջիցիների ջոկատի հրամանատար Կամոյի զնդակահարված մարմինը: Թշնամո՞ւ՞ ծեռքով էր գրվել Կամոն, թե՛ ստոր սպանություն էր կատարվել՝ պարզել չիաջողվեց: Սիակ օգուտը, որ մենք քաղել էինք, դա Սերգեյ Չալյանի տղաների Թոհանից դուրս բերած, խփված հրանոթն էր, որի մասին արդեն ասվել է:

Այդ ամփոս գործողության հեղինակներն ու հովանավորողները՝ իրենց մեղքը քողարկելու նպատակով, այնպես էին ներկայացրել այդ արկածախնդրությունը, որ Հայաստանի լրատվական միջոցներն առասպելներ էին տարածել Թոհանում մեր կողմից ոչնչացված հարյուրավոր ազերի սակյարների մասին՝ այն պարագաներում, երբ Թոհանի թուրքերի կայազորը 100 հոգի էլ չէր կազմում եւ հայտնի էլ չէր, թե նրանք ի՞նչ կորուստներ էին կրել՝ մեր հրետանու եւ վրիճարանների գործողություններից: Կարծում եմ, որ մեծ կորուստներ չէին կրել: Սիակ է Թոհանի մարտի իրողությունը:

1992թ.-ի նոր տարվա գիշերը Սարիսու գյուղի կողմից՝ անսպասելի հարձակումով, ազերիները գրավեցին Բուզուխ գյուղի գլխավերելում գտնվող Ջամբազի մեր դիրքերը: Կարծում եմ պարզ է, թե ինչո՞ւ էին նրանք այդ օրը բնորոշ հարձակման համար: Զգոնությունը կորցրած մեր մարտիկները մեծ կորուստներ էին կրել, իսկ զոհված կամ զերի ընկած չորս երիտասարդ տղաները քառասույն ու գլխատվել էին: Շահենի ռազմական գծով տեղակալ Գալստյանը փորձել էր ետ վերադարձնել կորցրած կարելու դիրքերը, բայց հաջողության չէր հասել, ինքն էլ վիրավորվել ու երեւան էր տեղափոխվել:

Կորցրած դիրքերը ետ գրավելու համար՝ Ղարաչինարից Շամփրապետուկ սրածայր բարձունքի ստորոտն էի տեղափոխել մեր հրանոթներից մեկը եւ մեր մնացած 40 մարտական եւ 40 «էլբրուս» արկերը: Դա՛ լուրջ մարտի համար, չնչին թվաքանակ էր, բայց օպերացիան այլեւս հետաձգել հնարավոր չէր, քանի որ օրեցօր հակառակորդն ավելի էր ամրանում գրաված դիրքերում: Այս անգամ մենք շատ լավ էինք համագործակցում «Բեղավորի» հետ, որը գլխավորում էր հետեւակի գործողությունները: Հարձակումը սկսվեց հունվարի 5-ին՝ դեռ լույսը չբացված, հրետանային հաճախածից անընդմեջ հարվածներով Ջամբազի դիրքերին: Մթության քողի տակ Ջամբազի գազաթին նախապես կենտրոնացված մեր ջոկատները գրոհի անցան վերելից մերքե: Հրետանային տեղատարափ կրակից խուճապի մատնված ազերիները թողեցին իրենց դիրքերը եւ կրակելով սկսեցին դեպի Սարիսու նահանջել, իսկ մի քիչ էլ անց՝ փախուստի դիմեցին: Մեր հետեւակն առանց կորուստների վերազարկվեց կորցրած դիրքերը: Սարիսուի գլխավերելի 1490.7 բարձունքի վրայի չորս հրանոթներից մեծ ուշացումով բախտաբերի կրակ բացեցին մեր վրա, բայց երբ մեր արկերից մեկը ուղղակի դիպավ դրանցից ամենաակտիվ գործողին, մյուսների հաշվարկները սպանվածներին ու վիրավորներին լցրեցին մի ՌԱՖ մեքենայի մեջ եւ իրենք էլ նրա ետելից դեպի Մարտունաշեն տանող ճանապարհը փախան, որով՝ սայլերով, մեքենաներով ու անասուններ ջշելով, փախան Թին Սարիսուի բնակիչներն ու սեփականատեր ասկյարները: Ես նրանց հետապնդում էի դիպուկ կրակոցներով եւ միաժամանակ Շահենին ռադիոկապով խորհուրդ տալիս, որ հրաման տա՝ հետապնդել խուճապահար փախչող հակառակորդին, գրավել Սարիսուն եւ հակակարկտային նախկին կրակակետում տեղակայված մարտկոցը, ուր անկասկած արկերի մեծ պաշարներ պետք է լինեին, որից հետո՝ ամրանալ գյուղից հյուսիս գտնվող սարահարթում: Եթե մեր հետեւակն իրագործեց այդ ամենը, որի համար շատ բարենպաստ պահ էր ստեղծվել, ապա Բուզուխ գետի կիրճի ծախ կողմով մինչեւ Գետաշեն ու Մարտունաշեն հասնող սարահարթը հայտնվելու էր մեր վերահսկողության տակ, զերազանց պլացդարմ էր ստեղծվելու՝ ցանկության դեպքում, Գետաշենի ենթաշրջանի կորցրած հայկական գյուղերը ազատագրելու համար: Հնարավոր էր նաեւ, որ հայտնվելով չափազանց անբարենպաստ պայմաններում, ազերիներն ինքնակամ նահանջեին մինչեւ Գետաշեն-Մարտունաշեն բնագիծը: Սակայն արկերը վերջացան, իսկ մեր ջոկատների հրամանատներն ու մարտիկները նախորդ մարտերի փորձից հասկացել էին, որ հրետանին իրոք պատերազմի աստվածն է, եւ ռիսկ չարեցին, առանց նրա աջակցության, հետապնդել խուճապահար փախչող հակառակորդին ու բավարարվեցին կորցրած դիրքերի վերագրավմամբ: Չնայած դրան, Ջամբազի ճակատամարտն ընթացավ ավելի կազմակերպված, տվեց անհամեմատ ավելի դրական արդյունք, քան Թոհանի արկածախնդրությունը, ինչպես տակտիկական տեսակետից, այնպես էլ քննադատ կրած կորուստների առումով, եւ, ամենակարեւորը, որ մենք չունեցանք ոչ մի զոհված: Ես նման գործողությունների կողմնակից ու կազմակերպիչ եմ եղել, միշտ մտահոգված

եմ եղել ինձ հետ գործող հայրողիների կյանքի եւ առողջության ապահովմամբ: Բազմաթիվ դեպքերում մեծ կորուստներ եմ պատճառել եւ՝ ազերիներին, եւ նրան օժանդակող ռուսներին, մարտերից դուրս եկել՝ առանց զոհերի կամ նվազագույն կորուստներով: Սա է եղել իմ մարտական գործունեության գլխավոր սկզբունքը: Ահա, թե ինչո՞ւ չեմ հասկացել ու ընմտադատել եմ այն «քիրդան» սպարապետներին, որոնք ուրիշների թափած առատ արյունով էին ոգեւորվում ու գունաբարդում իրենց վաստակը: Համազգային արժեք պետք է ներկայացնեն այն մեծ ու փոքր առեւտրական գործիչները, որոնք կարողանում են պատերազմի ընթացքում մեծ ու փոքր հաղթանակներ տանել նվազագույն կորուստներով, այլ ոչ թե՛ մեր մի բուռ ժողովրդի քաջորդիների արյունը չխնայողները:

Անդրադառնամ եւս մի ցավոտ հարցի եւ շարունակեմ Շահումյանի հերոսական պաշտպանության պատմությունը: Գտնվում են պատերազմը հեռվից դիտող ու թիկունքում դատարկաբանությամբ զբաղվող մեկնաբաններ, որոնք՝ հայ-արքեպեանական հակամարտության մասին խոսելիս, իրենց ունկնդիրներին խորիմաստորեն բացատրում են, որ պատերազմն առանց զոհերի չի լինում, կարծես թե նրանց լսողները դա չեն հասկանում: Մակայն այդ պարոնները հենց իրենք չեն հասկանում, որ արցախյան ազատամարտի առաջին փուլն այնպիսի բնույթ էր կրում, որ՝ տարրական կազմակերպվածության ու ղեկավարության դեպքում, թշնամուց ավելի բարձր ինտելեկտի եւ մարտական հատկամիջների տեր մեր ազգի կորուստներն օբյեկտիվորեն տասնապատիկ անգամ պետք է նվազ լինեին իրական կորուստներից: Ահա, թե ինչի՞ մասին պետք է մտածել ու խոսել, այլ ոչ թե՛ փորձել թմրացնել անձնագրի ժողովրդի գիտակցությունը եւ արդարացնել շատ անիմաստ զոհերի հեղինակներին, այն փոքր ժողովրդի, որը, ինչպես ասում են, պարկերով արյուն թափելու իրավունք չունի, իսկ նրա զորավարներն ու ռազմիկները պետք է հաղթեն թշնամուն ոչ այնքան ունանց կողմից զուլազդվող արյան գնով, որքան՝ իմացությամբ ու հմտությամբ:

Հիմա Մանաշիղի հրկիզման մասին, որը պատճառային կապի մեջ էր մեր անբավարար նյութատեխնիկական մատակարարման հետ: 1992թ. ի հունվարին մի քանի հաջող հարվածներ հասցրեցինք Շեֆեկի բարձունքներում տեղակայված ազերիների հրետանուն եւ նրանց հինգ հրանոթներից երեքը շարքից դուրս բերեցինք: Այդ խփված հրանոթները գիշերը հանվել էին կրակակետերից եւ թիկունք տեղափոխվել, իսկ մնացածները լռել էին: Չէին հայտնվում նաեւ ռուսական հրետանին ու տանկերը, Ղարաչինարի ուղղությամբ ժամանակավոր անդորր էր: Սակայն թշնամին աշխուժացել էր հակառակ կողմում՝ Սարիսու-Թողան հատվածում, որտեղ հակառակորդը մեծ ուժեր էր կենտրոնացնում: Այդ կապակցությամբ ես Ղարաչինարից տեղափոխվել էի էրքեջ, որպեսզի կազմակերպեմ ու ղեկավարեմ մեր պաշտպանությունը, եթե հակառակորդը դիմի հարձակման: Դա հունվարի վերջին էր, երբ դադարել էր վառելանյութերի ու արկերի առաքումը, իսկ իմ ռեզերվում մնացել էր ընդամենը 40 արկ: Մեր բոլոր հրանոթները թողարկված էին Ղարաչինարի դիրքերում, եւ վառելանյութ չկար, որ դրանցից գոնե մեկը տեղափոխեմ էրքեջ:

Հունվարի վերջին օրերից մեկն էր, ամսաթիվը լավ չեմ հիշում, երբ հակառակորդը վաղ առավոտից սկսեց անպատիժ հրետակոծել Մանաշիղի մեր դիրքերը, իսկ Թողանի եւ այդ գյուղի միջեւ հայտնվեցին երկու տանկ եւ հետեւակի մարտական երեք մեքենա՝ դեսանտով, որոնք թողարկվեցին տեղանքի ծալքերում: Ինձ պարզ էր, որ հարձակման է ենթարկվելու ոչ թե էրքեջի մեր պաշտպանագիծը, այլ՝ Մանաշիղը:

«Մեծն Տիգրանի» բազայում 10 լիտր բենզին ունեինք՝ արտակարգ իրավիճակում օգտագործելու կամ վիրավորներ տեղափոխելու համար: Ստիպված էի հինգ

լիտր լցնել մեքենան եւ սլանալ շրջկենտրոն, որպեսզի որեւէ հնարքով սուլարկա գտնեմ, Ղարաչինարից մեկ հրանոթ տեղափոխեմ եւ կանխեմ հակառակորդի հարձակումը, քանի որ հնարավոր չէր այլ կերպ օգնել Մանաշիղի պաշտպաններին: Շահենին բացատրեցի, թե ի՞նչ է տեղի ունենում Մանաշիղի տակ, պահանջեցի որ տեղից ուզում է 40 լիտր սուլարկա գտնի: Մինչ այդ՝ մեր քարշիչ «Ուրալը» լիցքավորում էինք շրջանի ավերված էլեկտրական ենթակայանի տրանսֆորմատորային յուղի մնացորդներով, որը փոխարինում էր սուլարկային, բայց ցամաքել էր նաեւ այդ աղբյուրը: Ոչ «Մեծն Շահենը», ոչ էլ նրա տնտեսական գծով տեղակալ «Փոքր Շահենը» այդ խնդիրը լուծել չկարողացան: Գնացի խարխապուտում տեղակայված հատուկ գնդի վաշտը, ասացին՝ իրենք էլ վառելանյութ չունեն, երկու լիտր բենզին տվեցին, որ վերադառնանք շրջկենտրոն: Մոլորված մտած էինք շտաբում, երբ շունչը կտրած ներս մտավ «Կուդասը»՝ իմ լավագույն հրանոթի հրամանատար Լեւոն Հովսեփյանը: Նա մեզ ասաց, որ իր հարեւանը մի կանխատր սուլարկա ունի պահած, նա փորձել է զոդանալ այն, բայց բռնվել է եւ անձամբ օդացի այդ մարդու մոտ, բացատրեցի՝ ինչո՞ւ: Եւ Լեւոնը դիմել ծայրահեղ քայլի, եւ խնդրեցի փոխարինաբար ինձ տալ սուլարկան: Նա գնաց բերեց կանխատրն ու ասաց, որ թող վերջին հոգապահուստը հալալ լինի մեզ:

Այդ 20 լիտր սուլարկան հրանոթը մինչեւ Հայ Բորիս գյուղ հասցրեց, իսկ մինչեւ կրակակետը մնում էր հինգ կիլոմետր: Տճից տուն անցնելով իմ տղաները երկու ժամվա մեջ 10 լիտր բենզինի, սուլարկայի ու նավթի խառնուրդ հավաքեցին բնակիչների ճրագավառներից եւ դրանով մենք մթնշաղին կրակակետ հասանք եւ հենց այդ պահին տեսանք, որ տանկերն ընդհուպ մոտեցել են Մանաշիղին, իսկ հետեւակի մարտական մեքենաները դեսանտով մտել են գյուղ: Ասկարները հրանետներով հրկիզում էին գյուղի տները, որոնք փայտից էին եւ լուցկու նման բռնկվում էին: Այդ գործողությանը հակառակորդը հատուկ նախապատրաստվել էր, գործում էր շատ արագ, իսկ մինչեւ հրանոթը տեղադրեցինք ու մարտական վիճակի բերեցինք՝ ազերիներն ու նրանց օժանդակող ռուսական զրահատեխնիկան ետ քաշվեցին ու հեռացան: Իհարկե, վառելանյութի առկայության դեպքում մենք կանխելու էինք Մանաշիղի հրկիզումը եւ հնարավոր է, որ գյուղը պաշտպանող ջոկատի մարտիկներն ավելի վստահ զգային իրենց՝ հրետանային աջակցության դեպքում, ու չլքեին դիրքերը: Նրանք ունեին հակատանկային ռեակտանտներ, որոնք նույնիսկ չփորձեցին օգտագործել: Դա արդեն բնութագրում էր մարտական պատրաստությամբ չզբաղվող հավաքածո աշխարհագրորային ջոկատների իրական մարտունակության մակարդակը: Եթե նրանք չէին դիմադրում հակառակորդին տեղական բնույթ կողոպտական մարտում, ինքնագուրջ լքում էին իրենց դիրքերը, ապա ի՞նչ կարելի էր սպասել նրանցից՝ հակառակորդի լայնածավալ հարձակման դեպքում, որը վաղ թե ուշ տեղի էր ունենալու, եւ որի վերաբերյալ փաստորեն ես էի միայն մտահոգություն արտահայտում:

Անձամբ ես չէի կարող պատասխան չտալ թշնամուն՝ Ջամբագում խոշտանգված եւ, հավանական է, կենդանի վիճակում քառատված ու գլխատված շահումյանցի ազատամարտիկների արյան ու Մանաշիղի հրկիզման համար: Նման դեպքերում է, որ հակառակորդը պետք է առնվազը համարժեք հատուցում ատանա:

Թողանի թիկունքի ծորակներից մեկում էին տեղակայված այսպես կոչված Գետաշենի ուղղության շտաբը, սպառազինությունների ու վառելանյութերի պահեստները: Ես մտադրվել էի ոչնչացնել այդ կարեւոր օբյեկտը, բայց այն չէր երեսում եւ տեսականորեն անխոցելի էր թվում: Չճայած դրան, ես այնուամենայնիվ որեւէ կերպ պետք է կատարեի այդ խնդիրը, առաջին հերթին՝ հրետանով, իսկ անհնարիության

դեպքում՝ դիվերսիոն գործողություններով, որոնք իրենց հերթին մեծ դժվարություններին ու ռիսկի հետ էին կապված, քանի որ պետք է թիկնաճեղքեինք հակառակորդին ու փորձեինք մոտենալ շտաբին՝ հաղթահարելով Բուզլուխ գետի խոր կիրճի ուղղահայաց պատերը՝ ալպինիստական հանդերձանքով ու մեթոդներով: Ստահողացված մարտական խնդիրն իրականացնելու համար՝ ստիպված էի անձամբ կիրճի աջ եզրով հինգ կիլոմետր խորանալ թշնամու թիկունքը՝ Կիրովաբադի ուղղությամբ, որպեսզի հայտնաբերեմ եւ իմ աչքերով տեսնեմ շտաբը, եւ քարտեզի վրա ճշտորեն նշանագծեմ թիրախի տեղն ու որոշեմ նրա կորդինատները, եւ կատարեմ անհրաժեշտ հաշվարկներ: Նման խնդիրներ կատարելու համար ոչ մի մարդ չուներ էի միշտ անձամբ էի զբաղվում դրանցով՝ «Ֆիզարոն այստեղ, Ֆիզարոն այնտեղ» սկզբունքով: Ամենօրյա լարվածությունն ու պատասխանատվության զգացումը դրական էր ազդում իմ ֆիզիկական վիճակի վրա եւ շատ դեպքերում երիտասարդ տղաներն ինձնից էին օրինակ վերցնում՝ դժվարությունները հաղթահարելու հարցում, իսկ մարտերի ընթացքում ստացած բազմաթիվ կոտրվածքները, վերքերն ու կոնտուզիաները հաղթարարվում էին իմ ինքնարած օրգանիզմից՝ առանց լուրջ բժշկական միջամտության: Մի խոսքով, ինձ կարելի էր ֆանտաստիկոս համարել, եւ դա ազդում էր իմ մարտիկների բարոյահոգեբանական վիճակի ու գործելակերպի վրա:

Թիրախը հայտնաբերեցի, տեղագրական ու քարտեզագրական աշխատանքները կատարեցի, սակայն հաշվարկները ցույց տվեցին, որ նշանին հնարավոր է խփել մեծ տրամաչափի ակնամետոց կամ հատիքիցից, այսինքն՝ զազաթահար հետազոծով թռչող արկերով: 100մ-ոց ԿՍ-19 հրանոթի արկի սկզբնական արագությունը մոտ 1000 մետր վայրկյան է, իսկ արկի հետագիծը՝ ուղղագիծ՝ ու գետնաներձ, որը կարելի է որոշակի չափով կորացնել՝ արկի արագությունը նվազեցնելով: Դրա համար անհրաժեշտ էին պարկուճում նվազեցված լիցք պարունակող ՕՖ-32 արկեր, որոնցից ես ունեի ընդամենը երկուսը:

Գրանոթը գիշերը տեղադրեցի էրքեցի մեր բազայի հարեւանությամբ՝ 1368.0 բարձունքի թիուտուտ հարթակում, ղեկագործական ճշտությամբ, անձամբ հրանոթը պատրաստեցի կրակի, կրակակետը թողարկեցի կտրտված ծառերով՝ թողնելով միայն մի նեղ անցք՝ հրանոթի փողաբերանի ու նշանառության համար: Սակայն հաջորդ օրը տատանվում ու չէի համարձակվում կրակել՝ չորս կիլոմետրի վրա գտնվող անտեսանելի թիրախի վրա, երկու արկով: Այդ օրը չկրակեցի, նորից գնացի թշնամու թիկունքում ընտրած իմ դիտակետը՝ այս անգամ գծատեղեկու նպատակով: Պետք է ընտրեի նշանակետից ավելի հեռու եւ մեր հրանոթի դիրքից երեւացող ու քարտեզի վրա նշված մի առարկա, տվյալ դեպքում դա մի առանձին ծառ էր, որը գտնվում էր նշանակետի վրայով անցնող ուղիղ գծի վրա, եւ որի վրա պետք է ուղղվեր օպտիկական նշանոցի ուղղահայաց գիծը: Դաջորդ օրը, երկար չափել ձեւելուց հետո, անձամբ կատարեցի նշանառությունը եւ՝ ազիմուտային թափանիվը ձեռքումս ամուր պահած, որպեսզի հրանոթի փողը չշարժվի հորիզոնական հարթությամբ, «Կրակ»՝ հրամայեցի լիցքավորողի դեբը կատարող Լետն Դովսեվյանին:

Տեղի ունեցավ մի անհավատալի հրաշք: Զգիտեմ, կամ ինչ որ գերերկրային անհայտ ուժ էր իմ նախաձեռնությունը երաշխավորել կամ դա իմ քրտնաջան աշխատանքի արդյունքն էր: Շտաբի շինությունների տեղում բոլորած միջուկային պայթյուններին բնորոշ մի ահռելի հրեզունդ եւ աստիճանաբար վերածվեց դեպի երկինք խոյացող սնկաձեւ ամպի: Պարզ էր, որ մեր առաջին իսկ արկը դիպել էր վառելանյութերի պահեստին: Այդ հրե խառնարանում իրենց վախճանը գտան Ջանբազի վարչա-գության հեղինակներն ու Մանաշիղը հրկիզողները: Ոչ ոք դուրս չէր եկել պայթյունի

ավելի քան 300 մետր շառավղով էպիկենտրոնից: Դա այն բանի հետեւանք էր, որ բացի բենզինից ու սուլարկայից, ազերիները մեծ քանակությամբ կերոսին էին մեծ ցիստեռներով պահում՝ այն ժամանակ Թողանում հաճախ վայրէջք կատարող ուղղաթիռների համար: Զոհվել էր նաեւ ազերիների շտաբի պետը: Մեկ օր հետո աղբր-բեջանական հեռուտատեսությունը սգո արարողությամբ ռեպորտաժ էր վարում Գերանբոյից: Զինվորականներն ու քաղաքացիները հրաժեշտ էին տալիս իրենց «հերոսաբար» զոհված մարտիկներին, ավելի ճիշտ՝ փակ դագաղների երկար շարքին:

Առաջին անգամ հայ-աղբրբեջանական հակամարտության եւ ընդհանրապես ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետեւանքով ծագած ազգամիջյան կոիվների ընթացքում, հակառակորդը, ավելի ճիշտ՝ վարձկան ռուսական բանակի ռեակտիվ հրետանին, 1992թ. փետրվարի 12-ին, միայնակ փոխարինող երեք ԲՄ-21 կայանքներից, հուժկու հարվածներ հասցրեց Շահունյան շրջանի բնակավայրերին: Հրթիռակոծումները շարունակվեցին եւ սովորական երեւույթ դարձան:

1113.0 Սապուն Գարա բարձունքի իմ դիտակետից պարզ տեսնում էի՝ ինչպե՞ս են ռուսական ԲՄ-21 կայանքները դուրս գալիս անմիջապես Շեֆեկի բարձունքների թիկունքում գտնվող Օրթաջալա կոչվող սարահարթ, համազարկ տալիս եւ հեռանում՝ նորից լիցքավորվելու: Միայն առաջին երկու օրվա ընթացքում շրջենտրոնի եւ այլ օբյեկտների վրա արծակվեց առնվազը 240 արկ: Այդ երկու օրը մենք կրեցինք ծանր կորուստներ, եղան սպանվածներ ու շատ վիրավորներ՝ խաղաղ բնակչության թվից, մեծ ավերվածություններ: Հակառակորդի կայանքներից մեկը հատուկ գործում էր շրջենտրոնից դեպի Դարաչինար տանող խճուղուն կից ավտոբազայի դեմ, որտեղ տեղակայված էր շրջանի գլխավոր շտաբը, այնտեղ էին գտնվում նաեւ զինամթերքի ու սպառազինությունների պահեստները, վառելանյութի պաշարներն ու արհեստանոցները: Շտաբը տեղափոխվեց շրջենտրոն, նորից ընկավ հարվածի տակ եւ երկրորդ անգամ տեղափոխվեց մեծ դպրոցի հարեւանությամբ, առանձին կանգնած մի շինություն, որը հակառակորդի կողմից պատասպարված էր մեռյալ գոտի ստեղծող բարձունքով: Տեխնիկական ու մատակարարման բազան տեղակայվեց շրջենտրոնից դեպի վերիշեն դուրս եկող ճանապարհի եզրի փոքր ավտոբազայում:

Այս անգամ մեր հրետանին անգոր էր՝ խանգարելու թշնամուն եւ նրան հակահարվածներ տալու: Հունվար ամսվա կատարյալ մեմամարտերում ծախսվել էր մեր ունեցած հրետանային մարտապաշարը, իսկ արդեն երրորդ շաբաթն էր, ինչ երեւանից արկեր ու վառելանյութ էին առաքվում: Թշնամին էլ երկի կոստել էր, գործում էր ազատ ու անկաշկանք: Ռուսներն, իհարկե, ենթադրում էին, որ տարվա վերջին դուրս են բերվելու Աղբրբեջանից, փող էին աշխատում, արկեր եւ հրթիռներ չէին խնայում:

Սահմանված ժամերին Շահենն անընդհատ ռադիոգրեր էր հղում «Գուրգենին», պահանջում էր՝ արկեր ու վառելանյութ ուղարկեն, սակայն սալը տեղից չէր շարժվում: Ի պատասխան մեր ահազանգերի՝ «Գուրգենից» հետեւյալ պատասխանն է-ինք ստացել. «Խուճապի մի՛ մատնվեք եւ «Ալազանը» մի շփոթեք «Գրադի հետ...»: Հարգելի գեներալը չէր հեղափոխվում, որ բարոյալքված ռուսական բանակի նրա նախկին գործընկերները հայ խաղաղ բնակչության դեմ մասսայական ոչնչացման գեներ համարվող միջոց են օգտագործում եւ՝ գլխներին թափվող «Գրադի» արկերի որոտի տակ, հուժորիստական հեռագրեր էր հղում մեզ:

Գուրգեն Դալիբաթայանին եւ հարգում էի, ուրախ էի, որ հայ գեներալներից մեկը հայտնվել է անհրաժեշտ պաշտպանության մեջ հայտնված իր ժողովրդի մարտնչող որդիների շարքում, բայց, երբ նա ինձ չկարողացավ կամ չկամեցավ

հասկանալի Շահումյանի շրջանի պաշտպանության ուժեղացման անհրաժեշտության հարցում, հիասթափվել էի եւ այլեւս չէի ուզում շփվել նրա հետ: Սակայն այնպիսի իրադրություն էր ստեղծվել, որ պետք է խոսեի: Սերգեյ Չաչյանին ասացի, որ ռադիոկայանով անձամբ գեներալին մեզ հետ խոսակցության հրավիրի: Պայմանավորված ժամին կապը կայացավ: Ես նրան պարզ ու բաց տեքստով ասացի, որ ժախտվել զագարից իրենից լավ եմ տարբերում ու թող իրեն կամ մեզ հիմարներին տեղ չդնի, որ ամոթ է երկու փորձված, մարտերում կոփված ու բանիմաց սպաներին անհեթեթ պատասխաններ տա եւ ոչ մի օգնություն ցույց չտա: Այնուհետեւ նորից բաց տեքստով գաղտնապահ գեներալին ասացի, որ 7-րդ բանակի հրամանատարության միջոցով Մոսկվա հաղորդեմ, որ Աղրբեջանում տեղակայված 4-րդ բանակի համագործակցող ռեակտիվ հրետանին զանգոծվածային հրթիռակոծումներով փորձում է ոչնչացնել Շահումյանի խաղաղա բնակչությունը, պահանջեցի՝ անհասպաղ արկեր ուղարկեն: Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 18-ին, զինկոմիսարիատի պրապորշչիկի տան բակում ընկած, բայց չպայթած «Գրադի» արկն իմ ձեռքերով փորեցի ու հանեցի հողից՝ նախապես էվակուացնելով շրջակայքի բնակիչներին, փաթեթավորեցի խոտով լցված արկերում, այդ ծանրոցին կցեցի մակնիշները վրաները՝ մնացած հրթիռի երթալին մասի խողովակի մի քանի կտորներ եւ հաջորդ օրը Գյուլիստանում վայրէջք կատարած, բայց մեզ համար ոչինչ չբերած, ուղղաթիռի հետ այդ բեռն ուղարկեցի Ֆոնա անհավատին, որպեսզի այդ իրեղեն ապացույցները ներկայացվեն 7-րդ բանակի շտաբին:

Այս բոլորից հետո տեսք, թե ի՞նչ է տեղի ունենում: «Գուրգենի» հետ կայացած խոսակցությունից 3-4 օր հետո հատուկ գնդի փոխարինող կազմին բերած երկու ուղղաթիռներով, ինձ համար, ուղարկել էին 23 արկղ արկ: Երբ գնդի տղաները Գյուլիստանից այդ արկերը բերեցին ու հանձնեցին ինձ, ստուգեցի ու տեսա , որ նրանց մեջ 100մմ-ոց ողորկափող «Ռապրա»՝ հակատանկային հրանոթի համար նախատեսված, գեղեցիկ արկեր են, որոնք պիտանի չէին մեր ԿԱ-19 ակոսավոր հրանոթների համար: Ձայրացնում էր այն , որ պաշտպանության նախարարությունում պաշտոնաբաշխմամբ զբաղված, նոր ասպարեզ դուրս եկած սպաները չէին բարեհաճում անձամբ զբաղվել նման սեւ գործով եւ այն թողնում էին բանից անտեղյակ մարդկանց, որոնք էլ անգիտակցաբար մեզ էին ուղարկում այն, ինչ ընկնում էր նրանց ձեռքը: Տվյալ դեպքում՝ Շահումյան էին ուղարկում հատուկ գնդի Չարբախ գորանոցի ծածկերի տակ պահեստավորված արկերը: Դրանք 7-րդ բանակի բազայից բռնազավթած եւ Վազգեն Մարգարյանի տրամադրության տակ անցած արկերն էին, որոնք նախանշված էին «Ռապիրա» հրանոթի եւ հատուկների համար:

Դեռեւս 1991թ.-ի նոյեմբերին, երբ երկու օրով երեւան էի եկել՝ հատուկ գնդում ծառայող իմ նախկին սաների հետ, որոնք ցանկանում էին օգտակար լինել ինձ եւ այն շրջանին, որի պաշտպանությանը նրանք մասնակցում էին, ստուգել էի այդ արկերի պատկանելիությունը եւ նախագուշացրել գնդի հրամանատարին, որ այդ արկերը պիտանի չեն Շահումյանում գործող ԿԱ-19 հրանոթների համար, եւ հանկարծ դրանք ինձ չուղարկեն: Սակայն դրանից հետո հրամանատարությունը մի քանի անգամ փոխվել էր եւ արկերի հարցը մոռացության էր մատնվել:

Նորից կապվեցի գլխավոր շտաբի հետ, խնդրեցի, որ «Գուրգենը» իր շտաբում մի բանիմաց հրետանավոր գտնի եւ նրան հանձնարարի՝ հերթապահել «ԷրբուՆի» օդանավակայանում ու վերահսկել առաքվող արկերի պատկանելիությունը՝ այս կամ այն հրետանային միստեմին, պահանջեցի՝ ուղարկել միայն ՕՓ-12, ՕՖ-32 արկեր, հուշեցի, որ այդ արկերը նախանշված են նաեւ 100մմ-ոց հրանոթ ունեցող տանկերի համար: Մի քանի օր անց ստացանք եւս 20 արկղ՝ նույն «Ռապիրայի» ար-

կերով: Սա արդեն նման էր կանխամտածված վնասարարության: Այս անգամ անցնալու արտահայտություններով, «շնորհակալություն» հայտնեցի գեներալի ղեկավարությանը եւ այն սրիկային, ով կազմակերպել էր այդ սաբոտաժը՝ թշնամուն լուրջ աջակցություն ցույց տալու եւ մեր ժողովրդի թափվող արյան հոսքը ավելացնելու համար: Դրանից հետո էլ երեւանում չսթափվեցին: Հերթական երկու ուղղաթիռներով շրջան էր առաքվել եւս 40 արկղ՝ նույն «Ռապիրայի» արկերով:

Այսօր դժվար է ապացուցել, որ այդ հանցագործությունը կանխամտածված էր եւ պատահական չէր զուգահեյլել Շահումյան շրջանի աննախադեպ հրթիռակոծմանը: Դա կարող է կատարել անաչառ տրիբունալը: Պաշտպանության կոմիտեում, որն այն ժամանակ վերածվել էր Մախարաբության, գեներալ Ռախիբաթայանի հրետանու գծով օգնակցություն էր գնդապետ Լեոնիդ Մարտիրոսյանը, ում էլ ես անձամբ մեղադրում եմ այդ դիտավորությամբ կամ անփութությամբ կատարած հանցանքի համար:

Հայրենիքի դավաճանության հանցակազմ պարունակող այդ գործողությունների շնորհիվ 1992թ.-ի փետրվարին Շահումյանի խաղաղ բնակչությունը կրեց մեծ կորուստներ, քանում տրվեցին դժվարին թրիչքների հետ կապված նյութական ծախսերը եւ մեր օդաչուների հերոսական աշխատանքը: Իհարկե, ազերիներին «նվեր» մնացած այդ արկերը համարված չէին շանթապահ արտադրությամբ թշնամուն հանձնված մի ամբողջ շրջանի ու նրա բնակչության կորուստներին, սակայն այդ արկերի գործը այլ, ներքին խնայող ունի...

Բավականին խիտ կառուցապատված շրջանի բնակավայրերի բնակչության կորուստներն անհամեմատ ավելի մեծ կլինեին, եթե մենք չակտիվացնեինք քաղաքացիական պաշտպանության միջոցառումները: Դպրոցների եւ այլ շինությունների նկուղային հարկերը վերածվեցին ապաստարանների, տներին կից սարքավորվեցին հասարակ թաքստոցներ՝ մեկ ընտանիքի համար: Այդ միջոցառումները կտրուկ նվազեցրին մարդկային կորուստները:

«Մեծն Տիգրանը» մի 82 մմ-ոց ինքնաշեն ակամանետ ուներ՝ առանց նշանառության սարքի, որի համար տղաները զինվորական բիզնեսմեններից ձեռք էին բերել քսան արկղ՝ 60-ական թվականներին արտադրված ակամաներով, որոնք չէին թռչում, որսորդական փանփուշտների նման, ստարտային պատրոնների զատանյալության պատճառով: Որոշեցի՝ այդ պատրոնները բացել, վառողը չորացնել, իսկ հրապարկուճները՝ որսորդականով կոխարինել եւ այդ ձեռով փորձել՝ ակամաները մարտական վիճակի բերելու: Հատուկ վրանում երեք օրվա մեջ կատարած այդ աշխատանքի արդյունքն այն եղավ, որ երեք ակաման երկուսը գործում էին: Որպեսզի հակառակորդը չկարծի, որ մենք օրհասական վիճակում ենք, սկսեցի այդ ակամանետով տեղից տեղ շարժվել եւ ակամանակոծել հակառակորդի առաջապահ դիրքերը: Դա մի անտանելի ջղային գործ էր: Երբ ակաման չէր թռչում՝ պետք էր լինում ամեն անգամ խողովակը տեղահամել, շրջել, ակաման հանել ու խողովակը նորից տեղադրել, աչքաչափվող նշանառություն կատարել ու կրակել:

Ես համագործակցում էի Մարդակերտի շրջանի Թալիշ գյուղի ինքնապաշտպանության ուժերի հետ եւ նրանց օգնություն էի ցույց տալիս: Քանի որ փետրվարին մենք արկեր ու վառելանյութ չունեինք, իսկ թալիշցիներին հակառակորդը նեղել ու գրավել էր նրանց դիրքերից մեկը, մի քանի հոգի գերի վերցրել, որոշեցի՝ թալիշցիների վառելանյութով ու մեր տրամադրությունով երկու հրանոթ տեղափոխել Թալիշ եւ այնտեղից հարվածել Թալիքարաբյունու գյուղին, ուր կենտրոնացված էր ազերիների զինուժը, ինչպես նաեւ՝ թշնամու հաղորդակցության կարեւոր հանգույցներից մեկին՝ Նավթալան քաղաքին: Թալիշցիների ունեցած 40 «Էլբրուս» արկերից քսանը՝ ահաբեկչական նպատակներով արձակեցի Նաֆթալանի վրա, իսկ երկրորդ

հրամաճոց միաժամանակ դիմահար կրակով խփեցինք Թաքարաբոյունլու գյուղից դուրս գտնվող ֆերմային, ուր տեղակայված էր ազերիների հետեւակն ու զրահա-տեխնիկան: «Էլբրուս» արկերով թշնամու երկու տանկերին ու երեք հետեւակի մար-տական մեքենաներին վնաս հասցնել չէինք կարող, բայց անասանելի հաճախակա-ծից կրակով զգալի կորուստներ պատճառեցինք արեւի տակ տաքացող ասկյարներ-րին: Երեկոյան թալիշցիներն ինձ լուր հասցրին, որ զոհվածների մեջ է նաեւ գյուղա-պետը, որն ազերիների գլխավոր հրամանատարն էր՝ այդ հատվածում: Մեր մար-տիկները վերագրավել էին իրենց կողքրած դիրքերը, եւ նախկին մարտական կար-գը վերականգնվել էր: Այսպիսով, փետրվարյան ճգնաժամի օրերին ձեռքներս ծա-լած-նստած չէինք, այլ զանազան հնարքներ էինք գտնում՝ հակառակորդին պա-տասխան հարվածներ հասցնելու:

1992թ. ի նույն փետրվար ամսին զանգվածային հրետակոծումներին զուգահեռ հակառակորդը լայնածավալ ինժեներական աշխատանքներ էր ծավալել՝ Ընֆեկի բարձունքների ամբողջ երկարությամբ: Անարգել աշխատում էին երկու էքսկավա-տոր, վերամբարձ կռուճի եւ մի քանի բուլդոզեր: Սարքավորում էին բազմաթիվ նոր դիրքեր՝ հրետանու եւ զրահատեխնիկայի համար, մարտապաշարի թաքստարան-ներ եւ այլն: Ինձ համար պարզից պարզ էր, որ թշնամին նախապատրաստվում է շրջան ներխուժել, իսկ հարձակման գլխավոր ուղղությունը լինելու է Ղարաչինարն ու դեպի Թալիշ տանող ճանապարհը: Ազերիներն ու ռուսներն այդ ճանապարհը կտրելու հնարավորություններն էին ստուգում:

Մի անգամ Թալիշից վերադառնալիս, ես եւ Կալերի հաչատրյանը՝ երկու շա-ուումայացի հրամանատարների հետ, «ժիգուլի» մեքենայով՝ Ինջիձորի ծանծաղու-տը անցնելիս, հակառակորդի երկու զրահամեքենաների կրակի տակ էինք ընկել՝ 100-150 մետրից: Այդ զրահամեքենաներն անարգել դուրս էին եկել ճանապարհի, շուռ տվել այդ պահին անցնող տրակտորը եւ ԿԱՍԱՁը, որի մի քանի ուղեւորները հասցրել էին թաքնվել անտառում: Մենք էլ հրաշքով դուրս պրծանք գնդացրային կրակից՝ մեքենայի վարորդի սանճաստության ու հմտության շնորհիվ: Եթե 1-2 րո-պե շուտ մոտենայինք ծանծաղուտին՝ ընկնելու էինք թշնամու ձեռքը կամ կոտորվե-լու էինք: Լավ էր, որ մեզ ետ գնալիս էին կրակի տակ առել:

Քանի որ մեր պահանջներն անտեսվում էին՝ Շահենին խորհուրդ տվեցի՝ այլեւս հույսեր չկապել գեներալի հետ, անձամբ մեկնել երեւան եւ կարգավորել շրջանի նյութատեխնիկական մատակարարումը: Ռազմխորհուրդը հավանություն տվեց այդ առաջարկությանը, եւ Շահենին՝ օպերատիվ խմբի հետ, մեկնեց Երեւան: Նրա հետ գ-նացին նաեւ «Մեծն Տիգրան» հեղինակավոր տղաներն ու հրետանու գծով իմ օգ-նականները: Կարծում եմ, որ Շահենի ներկայությունը Երեւանում չեզոքացրեց պաշտպանության նախարարության չինովնիկների պասսիվությունն ու բացահայտ սարտատելը: Անմիջապես աշխուժացավ օդային կայքը: Համարյա ամեն օր Գյուլիս-տանում վայրէջք էին կատարում 2-3 ուղղաթիռ՝ Երեւանից ու Վարդենիսից: Մեկ շա-բաթվա ընթացքում ես ստացա ավելի քան 300 ՕՖ-12 եւ ՕՖ-32 բեկորաֆուգասա-յին եւ մոտ 100 կոմունյատիվ արկեր: Ռետինե ցիստեռներով կահավորված ուղղա-թիռներից միանգամից տեղափոխում էին 2-3 տոննա վառելանյութ: Վազգեն Սարգսյանին ու Շահենին հաջողվել էր ձեռք բերել մեկ ԲԱ-21 եւ բավարար քանակ-ով հրթիռներ, վարձվել էին ռուսական տրանսպորտային մեծ ուղղաթիռներ, որոն-ցով այդ տեխնիկան տեղափոխվել էր Գյուլիստան: Ցավոք, այդ աննախադեպ օդա-յին օպերացիան ավարտվեց դժբախտությամբ: Շահումայանից ետ վերադառնալիս՝ մարդկանցով լի այդ ուղղաթիռներից մեկը խփվեց Քելբաջարի օդային տարածքում եւ վթարային վայրէջք կատարեց ծյունապատ լեռներում: Չեռնարկվեցին փրկարար

աշխատանքներ, բայց բուլդոզի փրկել չհաջողվեց: Շատերը տեղում նահատակվե-ցին՝ ստացած վնասվածքներից ու ցրտահարվելուց:

Արկերի ու վառելանյութի առաջին պարտիաները ստանալուց հետո՝ մարտի սկզբին մի քանի հուժկու հարվածներ հասցրինք Ընֆեկի բարձունքների վրա աշ-խատող ազերիների բազմությանը, շինարարական տեխնիկային ու հրետանուն, ո-րից հետո սարալանջերին ազատ զբոսնող ու հանգստացող սեւահագուստավոր ասկյարներն անհատապես մեր տեսողաշտից, իսկ էքսկավատորներով փորված մի մեծ թաքստարանի մեջ սլաքը վերել բարձրացրած ու խփված մնաց վերամբարձ կռուճից: Շարքից դուրս բերեցինք ազերիների նոր տեղադրած հրամոքներից եր-կուսը: Այդ մարտերից մեկի ժամանակ մեր թիկունքում պայթած արկի ուժը կորց-րած մի մեծ բեկոր դիպավ մորթե գլխարկով պաշտպանված գլխիս ծոծրակային մասին: Սարսափելի հարվածից գիտակցությունս ու տեսողությունս խավարեցին: Տղաներն ինձ տարան պահակային վրան, որտեղ՝ մի քանի ժամ պառկած մնալուց հետո ուշքի եկա: չոչափեցի զուլխս, զգացի, որ մաշկս վնասված չէ, իսկ հարվածի տեղում ուռուցք է առաջացել: Հետո պարզվեց, որ ուռուցքի տակ ոսկորի փակ կոտորվածք է: Այդ վնասվածքը նույնպես ուղքի վրա տարա: Համարում էի, որ այլ կերպ վարվելու իրավունք չունեմ:

Ստացվել էր այնպես, որ թշնամու դեմ ակտիվ գործող եւ նրան մեծ կորուստներ պատճառող միակ էական ուժը ԲԱ-21 կայանքով ուժեղացված մեր հրետանին էր, ո-րը կոկորդուս մնացած ոսկորի նման շնչահեղձ էր անուս հակառակորդին: Հետա-գա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ՝ նախքան շրջան ներխուժելը, ազերինե-րը որոշել էին ռուս օդաչուների ձեռքերով ոչնչացնել մեր հրետանին: Այդ նպատա-կով թշնամին աշխուժացրել էր իր լրատուների գործունեությունը, որոնց ներկա-յությունը՝ մինչեւ 1992թ. ի փետրվարը, չէր նկատվում: Ես կասկածում էի, որ հակա-ռակորդի հետ համագործակցում են չհրետակոծվող եւ անվնաս մնացած Ռուս Բո-րիս գյուղի մալականները:

Մեր «Գրադ» կայանքը, որի հրամանատար էր նշանակվել իմ քաջարի օգնական Աշոտ Հակոբյանը, պատրաստ էր, եւ մենք որոշել էինք առաջին հրթիռային հարվա-ծը հասցնել Նալթալանին, որի վրա արժեք հրթիռներ ծախսվել:

Կրակակետն ընտրված էր նախապես, անհրաժեշտ հաշվարկները կատարված եւ անկյունաթվերը որոշված էին, իսկ հարվածը պետք է հասցնեինք մարտի 2-ին, ու-ղիղ 00.00 ժամին: Երկու կիլոմետր կրակակետ չհասած՝ կայանքի նոր մեքենայի շարժիչը խափանվեց եւ ոչ մի կերպ գործի չէր ընկնում: Հետո պարզվեց, որ սոլյար-կայի մեջ թանձր յուղ էր լցված: ԳԱՁ-69 մեքենայով տղաներ ուղարկեցի «Չինար» մոտակա մեր պահակակետը՝ բուքսիրային մեքենա բերելու: 00 ժամից 15 րոպե պակաս միանգամից մարեցին մեզնից ներքեւ գտնվող հարթավայրային արդբեջա-նական բուլդո հարակից շրջանների լույսերը: Նավթալանը, որը գտնվում էր 18 կի-լոմետր հեռավորության վրա, բայց մեր բարձրադիր դիրքից երեւում էր ինչպես ա-փի մեջ, նույնպես կորավ համատարած խավարում: «Չինարից» մեզ օգնության հա-սան եւ ԲԱ-21-ը բուքսիրելով հասցրինք կրակակետ:

Կայանքի վրա աշխատում էինք երկուսով՝ Աշոտն ու ես, իսկ մյուսները հեռվից է-ին դիտում շրջակայքում մեջ գտնվող մեր զինուժի առաջին, կարելի է ասել՝ պատ-մական նշանակություն ունեցող «Գրադի» հարվածին՝ հակառակորդի կարեւորա-գույն օբյեկտներից մեկին: Դիտորդների մեջ էին հայտնվել հատուկ զնդի հրամա-նատար գեղապետ Լեւոն Կարապետյանը, նրա տեղակալ Գագիկ Մելքոնյանը ու նրանց «Նիվան» վարող աժդահա Համբոն, որոնք Ղարաչինարի մոտ հանդիպել է-

ին մեզ եւ ինձ խնդրել՝ թույլ տալ Շերկա գտնվել այն ժամանակվա համար արտակարգ արարողությանը:

Քանի որ Նավթաւանը չէր երեւում՝ նշանափործում կատարել հնարավոր չէր, ուստի հաշվարկված անկյունաքվերի վրա 10 հրթիռներից առաջին համազարկը տվեցինք գիշերվա ժամը 2.00 -ին: Հեռադիտակով տեսա, որ արկերի հզոր պայթյուններից մի պահ լուսավորվում են քաղաքի կենտրոնի բարձրահարկ շենքերը: Ուերոմ՝ ճիշտ էինք խփում: Հաջորդ երեք համազարկերը տվեցինք փոքր ինտերվալներով ու անկյունաքվերի փոքր ստատանումներով, որպեսզի հարվածները տեղան քաղաքի ամբողջ տարածքի վրա:

Նոր էինք երթային վիճակ ընդունել, երբ, Շեֆելի բարձունքներից, հակառակորդն իր բոլոր հրետանային միջոցներով փոթորկալից կրակ բացեց մեր հետադարձ, միակ երթուղու վրա: Կայանքը բուքսիրելով՝ մի կերպ հասանք «Չինար» հեռակետը, ուր ԲՄ-21 մեքենայի սույարկան փոխարինեցինք նորով եւ շարժիչը գործի գցեցինք: Ասկայն մեքենայի շահումայնցի վարորդը հոգեկան ստրեսի մեջ էր եւ կատեգորիկ կերպով հրաժարվեց կրակի տակով վարել մեքենան: Իմ գրադիստ Աշոտը Շահումյան էր բերել մի տեղիամականցի տղայի՝ շատ կարգապահ ու խիզախ մարտիկի: Ես էի սեզում վարել մեքենան, բայց այդ տղան խնդրեց, որ իրեն վստահեմ: Ես նստեցի առջեից գնացող ԳՄԶ-69-ը, իսկ նա հետեւեց ինձ: Շարժվում էինք առանց լույսերի, շատ դանդաղ ու տարբեր հնարքներ գործադրելով: Մինչեւ լույսը բացվելը՝ կայանքը պետք է անպայման դուրս բերեինք կրակի գոտուց, հակառակ դեպքում՝ մեզ խփելու էին: Ենթոքիվ այդ անձնագոհ տղայի վարպետության ու սառնասրտության, որով ոչ բոլորն էին աչքի ընկնում, դեռ լույսը չբացված անցանք Ղարաչինարը եւ միացրած լույսերով արագ հասանք շրջկենտրոնի մեր բազան: Մի քանի ամիս անց, երբ Աշոտն արդեն զոհվել էր Կապանում, ես պատահաբար իմացա, որ նրա ընկերը նստած է եղել Կիրովակամի քմնջական մեկուսարանում, փախել էր այնտեղից եւ եկել Շահումյան կովելու, հետո մնացել էր «Մեծն Տիգրանի» կազմում, ինչ որ առիթով հայտնվել էր իր ծննդավայրում եւ նորից ձերբակալվել: Չգիտեմ՝ ինչպե՞ս է դասավորվել նրա հետագա ճակատագիրը, բայց եթե համկարծ կարողա իմ այս տողերը, կարծում եմ, անմիջապես կճանաչի իրեն:

Ազերիների գործադրած զանգվածային լուսաքողարկումն անկասկած լրատուների գործն էր, որոնք ինչ որ աղբյուրից, որն իմ կարծիքով գործում էր Շահենի շտաբում, Ճզրիտ տեղեկություններ էին ստանում, առանձնապես՝ հրետանու մասին: Շահենի հետ կիսվեցի իմ կասկածների մասին, որոշեցինք՝ հրետանու մարտական գործողություններն անցկացնել լիակատար գաղտնիության պայմաններում, որից հետո ես ձեռնամուխ եղա Նավթաւանին եւս մեկ հարված հասցնելու նախապատրաստմանը՝ ցերեկային պայմաններում: Չնայած այդ մասին գիտեին միայն մի քանի ղեկավար անձինք, այնուամենայնիվ, հակառակորդը ճզրիտ ինֆորմացիա էր ստացել ոչ միայն մեր «Գրադի» գործողությունների, այլեւ՝ բոլոր հրանոթների տեղերի մասին:

Մարտի 5-ի լույս 6-ի գիշերը լիցքավորված ԲՄ-21-ը դուրս բերեցիս Բրնբատ կոչվող հայտնի վայրիկի արբյուրից ոչ հեռու եւ քողարկեցինք խիտ ծառապատված ծորակում, որտեղ կայանքը հնարավոր չէր հայտնաբերել ոչ գետնից, ոչ էլ օդից: Մեքենան պետք է կրակակետ դուրս բերեինք առավոտյան ժամը՝ 10.00-ին, երբ արեւը խփում էր Շեֆելի հրետանու «աչքերին»: Հարվածը հասցնելուց հետո արագ հեռանալու էինք Գյուլիստանի խիտ անտառների խորքը, պիտի սպասեինք մինչեւ ուշ երեկո եւ վերադառնայինք քաղաք: Նոր էի սկսել կայանքը քաջատրոցի դուրս բերելու համար կարգադրություններ տալը, երբ լսեցինք ուղղաթիռների հոնդյուն եւ տե-

սանք Ղարաչինարի վրայով ուղիղ դեպի մեր վրա սւացող երկու Մի-24: Տղաներին հրամայեցի՝ հեռանալ մեքենայից ու պատասխարվել ծառերի մեջ ու տեղանքի ծալքերում: «Կոբրաներն» ընթացքից հրթիռակոծեցին մեզ, այնուհետեւ՝ մոտ կես ժամ, կարուսելի նման պտտվում էին մեր գլխավերեւում ու ցածր բարձրությունից հրթիռների տարափ տեղում: Օդաչուները ռուսներ էին, երեւում էր, որ նրանք գիտեին «Գրադի» տեղը, բայց՝ մոտավորապես, մեքենան չէին տեսնում եւ ճիշտ նշանառություն կատարել չէին կարող: Տասնյակ արկերից ոչ մեկը չդիպավ կայանքին, սակայն շատ մոտիկ պայթած արկերի բեկորներից բազմաթիվ վնասվածքներ էր ստացել այն՝ բոլոր անվաղողերը պատռվել էին, ապակիները քարոզվել, պատռվել էր նաեւ բաքը, կտրվել էին խողովակաշարերը եւ այլն: Բայց դա չէր գլխավորը, բազմաթիվ վնասվածքներ էին ստացել պակետի խողովակները: Մեր ավտոմատային կրակը ոչ մի արդյունք չէր տալիս, իսկ ավելի էֆեկտիվ հակաօդային պաշտպանության միջոց չըջանում չկար: Ամբողջ մարտապաշարը ծախսելուց հետո՝ ուղղաթիռները հեռացան Կիրովաբադ:

Մինչեւ մենք ստուգում էին կայանքի վիճակը եւ մտածում, թե ինչպե՞ս այն ետ տանք, նույն ուղղաթիռները նորից հայտնվեցին եւ այս անգամ գրոհեցին Ղարաչինարի մոտի ձորահովիտի փակ դիրքում գտնվող մեր լավագույն հրանոթը: Արդյունքը նորից կատաստրոֆիկ էր, խփվել էր հրանոթը եւ «Ուրալ» քառշիչը: Մեքենան լրիվ այրվել էր, անվնաս էին մնացել միայն ետեւի անվաղողերը: Բախտներս բերել էր, որ այն մի քանի բուպե առաջ բեռնաթափվել էր արկերից, որոնցով մտադիր էի նույն օրը հարվածել թշնամու «Գրադ» կայանքներին: Շարքից դուրս էր բերվել Ղարաչինարից վերեւ գտնվող մեր երկրորդ հրանոթը, իսկ երրորդը քողարկված էր անտառում՝ «Մեծն Տիգրանի» էրթեջ բազայի մոտ:

Երրորդ օդային հարվածը ռուս վարձկան օդաչուները հասցրին նույն օրվա երկրորդ կեսին, այս անգամ՝ էրթեջի բազային: Չտեսնելով անտառում քողարկված հրանոթը՝ նրանք գրոհել էին որպես գորանոցներ ու պահեստներ ծառայող վրանները: Հիմնական զորանոցային մեծ բլինդաժը չէր վնասվել, իսկ բոլոր վրանները բռնկվել էին: Երբ տղաները փորձել էին փրկել վրաններում գտնվող ռազմական գույքը՝ նրանցից մեկում պայթել էին հակատանկային ականները, հինգ հոգի վիրավորվել էին, որոնց թվում էր «Մեծն Տիգրանի» լավագույն ռազմիկներից մեկը՝ Ռաֆիկ Սիմոնյանը, որը մի քանի ամիս ծանր վիճակում գտնվելուց հետո մահացավ:

Այսպիսով, լրտեսների եւ ռուս վարձկան օդաչուների քանքերով ազերիներին վերջապես հաջողվեց ջախջախել մեր հրետանին: Դա շրջանի պաշտպանությանը հասցնում էր կործանման, քանի որ՝ ելնելով նախորդ մարտական գործողությունների փորձից եւ շրջանը պաշտպանող հավաքածու գինձի իրական մարտունակության աստիճանից, համոզված էի, որ ազերիների ու ռուսների համատեղ հարձակման դեպքում շրջանը պաշտպանող չի լինելու: Թող ինձ ներեն նրանք, ում իմ այս հետեւությունը դուր չի գա:

Անհրաժեշտ էր որեւէ կերպ, անհապաղ վերականգնել հրետանին կամ փորձել նոր հրանոթներ գրավել հակառակորդից: Բավարարվեցինք առաջին տարբերակով: Այրված «Ուրալի» չվնասված անվաղողերը տարանք-տեղադրեցինք ԲՄ-21-ի վրա եւ կայանքը գիշերով բուքսիրեցինք տեխնապա: Շրջանի գինագործ Բորյան եւ իմ գրադիստ Աշոտը հրաշք գործեցին. գյուտարարական դիպլոմի արժանի մի սարք պատրաստեցին, որի օգնությամբ հարթեցին պակետի խողովակների ներքին մակերեսի վրա բեկորների հարվածներից առաջացած ուռուցքները, վերականգնեցին նաեւ կայանքի էլեկտրական սարքերն ու կոնտակտները: Վազգեն Սարգսյանը շատ օպերատիվ կերպով երեւանից նոր անվաղողեր ու ապակիների կոմպլեկտ ու-

դարկեց: Ի դեպ, ես կարծում եմ, որ փետրվար ամսին մեր դեմ ուղղված արկերի ու վառելանյութի սաքուտաժից նա տեղյակ չէր: Մեր կապը «Գուրգենի» հետ էր, իսկ թե ի՞նչ էին գեկուցում զինչտաքիստները Վազգենին՝ հայտնի չէր:

Սեկ շաբաթ անց ԲԿ-21-ը վերանորոգված էր եւ իր նախկին տեսքը էր ստացել: Թշնամու նապակողմնորոշելու նպատակով կայանքը թաքցրեցի մի հուսալի տեղում եւ լուր տարածեցի, որ այն շարքից դուրս է բերված վերջնականապես: Վալեռի Խաչատրյանի եւ իմ հերոսական հրետամավորների անքնելակայելի ջանքերով, մեկ օրվա ու զիշերվա ընթացքում, երկու ջարդված հրանոթներից մեկը հավաքեցինք ու մարտական վիճակի բերեցինք: Այնպես որ, վերջին հաշվով, հատուկ մեր հրետանու դեմ ուղղված աննախադեպ օդային հարվածները զրկեցին մեզ միայն մեկ հրանոթից:

Վերոհիշյալ իրադարձություններից հետո՝ մի քանի օր տարօրինակ անդորր տիրեց, որը մեռյալ դադար էր հիշեցնում՝ փոթորկից առաջ: Վեցերորդ զգայարանով է՛ի զգում, որ հակառակորդը լայնածավալ հարձակման է անցնելու: Իմ կամխազուշակունների հիմքերը բացատրեցի տղաներին ու պահանջեցի՝ աչալուրջ լինել եւ ջանքեր չհանայել իմ առաջադրած խնդիրները կատարելու համար: Երկու հրանոթներն էլ երաժշտական գործիքների նման լավ լարեցինք եւ մարտի 8-ի լույս 9-ի զիշերը տեղադրեցինք «մահապարտական» դիրքերում, որտեղից ուղիղ նշանառության տակ տակ էին հայտնվում Շեֆեկի երկարածիզ բարձունքներն ամբողջովին եւ նրանց թիկունքի Գերանչալ գետակի Օրթաչալա կոչվող սարահարթը՝ ռուսական «Գրադ» կայանքների կրակակետերի տարածքը: Երկու օր ու զիշեր իմ հրետամավորներն ու նրանց օգնության եկած դարաչինարցիները ձեռքերով առեւելի ծավալի հողային աշխատանքներ կատարեցին: Մեր ունեցած մի քանի հարյուր դատարկ արկերը լցվեցին հողով եւ դրանցով՝ եզիպտական բուրգերի սկզբունքով, հրանոթները պատսպարող կիսաշրջանա պատնեշներ կառուցվեցին, որոնք լրացուցիչ ծածկվեցին հողով եւ երկու շերտ ճիւղով: Այդպիսով, մեր հրանոթների դիրքերը վերածվեցին փոքրիկ ամրոցների:

Իհարկե, իմ նախագուրաշառմաները հասնում էին շրջանի ոչ պրոֆեսիոնալ դեակավարության գիտակցությանը, սակայն ֆիդայական մենտալիտետից բխող անփութություն եւ ինքնավստահություն էր նկատվում: Պաշտպանությունը մեծ մասամբ շտաբից ղեկավարող Շահենն ու նրա զինակիցները մի տեսակ ընտելացել էին ոչ վճռական բնույթ կրող դիրքային հակամարտությանը եւ լոկալ նպատակներ հետապնդող մարտական գործողություններին, էական տեղաշարժեր չէին իրագործում պաշտպանության ամրապնդման ուղղությամբ՝ զորահավաք չէր հայտարարվում, տեղական զինապարտներից լուրջ զինուժ չէր ստեղծվում, մարտական պատրաստություն չէր կազմակերպվում, չպաշտպանված տարածքներն այդպես էլ մնում էին բաց, եւ միայն հրետանին էր իր հնարավորությունների սահմաններում դրանք կրակով փակում:

Մարտի 10-ին եւ լույս 11-ի զիշերը Գերանչալ-Ղարաչինար խճուղու վրա մեծ աշխուժություն էր տիրում: Առանձին ուշադրության էին արժանի ծանր բեռնված ու բրեզենտով ծածկված ԿԱՄԱՋները՝ նրանց կցված պրիցեպներով, որոնք դժվարությամբ եւ մինչեւ մեր լսողությանը հասնող հռնդուրով հաղթահարում էին դեպի Շեֆեկի բարձունքները տանող կավահողային զառիվեր ճանապարհը, ջարդված կռուցիկ մուտ անհայտանում էին փոսում եւ որոշ ժամանակ անց դուրս գալիս մյուս կողմից ու թեթևացած իջնում խճուղի եւ արագ ետ գնում: Կասկած չկար, որ հակառակորդը հրետամային մարտապաշար էր կուտակում՝ վճռական հարձակման համար:

Մարտի 10-ին՝ մթնշաղն ընկնելուն պես, հակառակորդի դիրքերին սկսեցին մոտենալ հետեւակի մարտական մեքենաներում նստած հետեւակային ստորաբաժանումները, իսկ ամբողջ զիշեր լավում էր ծանր տեխնիկայի հռնդուրը, եւ երեսու մ էին լույսերով բաց շարժվող մարտական մեքենաների երկարածիզ շարասյունները: Քամի որ մենք գտնվում էինք սարերում եւ ամեն ինչ պարզ տեսնում էինք ինչպես ավի մեջ, իսկ ներքեւի հարթավայրում գտնվող մեր դիրքերում թշնամու շարժումը լավ չէին տեսնում, ապա սուրհանդակներ ուղարկեցի կենտրոնական շտաբ, ինքս մի ժամով, կեսգիշերին, իջա Ղարաչինարի պաշտպանության շտաբ, նախագուշացրի թմրած հերթապահներին, պահանջեցի՝ տազնապ հայտարարել հրամանատարներին եւ աչալուրջ լինել դիրքերում: Այնուհետեւ այցելեցի Շեֆեկ գյուղի մատույցներով անցնող հատուկ զնդի խրամատները, տղաներին բացատրեցի իրադրությունը, ասացի, որ զգո՛ւ լինեն եւ պատրաստեն հակատանկային նռնականետները:

Լուսաբացին արդեն պարզ տեսանք, որ Շեֆեկի բարձունքների ամբողջ երկարությամբ նախապես սարքավորված դիրքեր են գտնվել 122մ-ոց վեց ինքնաշարժ հաուրիցներ, 152մ-ոց երկու դաշտային հրանոթ, տեղերում էին նաեւ ազերիների երեք ԿԱ-19 հրանոթները: Հրետանու դիրքերից 100-200 մետր ներքեւ բարձունքների ստորոտին, երկարածիզ շրջա էին կազմել վեց տանկեր, որոնք այնպես էին միաձուլված տեղանքի գույներին, որ միայն շարժվելիս էին նկատվում:

Մարտի 11-ին սկսվեց Շահունյանում տեղի ունեցած հրետամային ճակատամարտերից ամենաահեղը: Առավոտյան ժամը 8.00-ին, երբ Շեֆեկի բարձունքների տարբեր հատվածներում մեծ ու փոքր խմբերով նստած թուրք սակյարներն ու ռուս զինվորներն ավարտեցին նախաճաշը, հակառակորդն իր բոլոր կրակային միջոցներով հարվածեց մեր բնակավայրերին ու առաջապահ դիրքերին, որից հետո, ամենայն հավանականությամբ, թշնամին պետք է ներխուժեր շրջան: Տանկային հրանոթների հետ միասին մեր դեմ գործում էին միջին ու մեծ տրամաչափի 17 փող, որոնք հարվածում էին Ղարաչինարին ու նրա շրջակայքի գյուղերին, իսկ շրջկենտրոնը հրթիռակրծքով էր Օրթաչալա սարահարթից:

Այստեղ անհրաժեշտ է պարզաբանել, թե ինչպե՛ս էինք մենք կարողանում դիմակայել ու պարտության մատնել բազմիցս մեզ գերազանցող թշնամու ուժերին: Ես միշտ նախապես հաշվարկված անկյունաքվերի աղյուսակներ էի կազմում համարակալված առկա եւ հնարավոր թիրախների համար: Դա թույլ էր տալիս 2-3 մեկական կրակոցներով նշանափոքծում կատարել, ճշտել կրակը եւ անմիջապես անցնել 3-4 վայրկյան տեմպով հաճախածիզ կրակի, ճնշել կամ ոչնչացնել թշնամուն մի դիրքում եւ վայրենաբար կրակը տեղափոխել հաջորդ թիրախ: Ասեմ, որ նման ձեւով իմ եղած բոլոր ճակատներում աշխատում էին միայն իմ սաները: Դրա համար նրանցից իրոք պահանջվում էր մահապարտի կամք ու մեծ վարժավածություն: Իմ հրետամավորներն աշխատում էին՝ հրանոթին կպած, մարտական տեղերում եւ կայծակնային արագությամբ կատարում իրենց պարտականությունները: Ոչ ռուսները, ոչ էլ ազերիները նման ոճով կրակ չէին վարում, հակառակորդի ասեցը տասը մեկական կրակոցներին մենք պատասխանում էինք նույն քանակի անհամեմատ ավելի դիպուկ կրակոցներով: Բացի այդ, մենք հաճախ էինք փոխում մեր կրակակետերը, վարպետորեն ջողարկվում զիշերային պայմաններում, եւ հայտնաբերվում էինք մարտի ընթացքում, իսկ հակառակորդը համառոտեց գործում էր մեզ հայտնի մտական դիրքերից: Այս ամբամ էլ՝ դեռեւս Շեֆեկի բարձունքների վրա կատարվող ինժեներական աշխատանքների ժամանակ ստեղծված բոլոր դիրքերի համար ես անկյունաքվերի աղյուսակներ էի կազմել, որոնք մեծ դեր խաղացին մարտի 11-ի կատաղի մարտում:

Մեր գլխավոր հրանոթը, որի վրա ես անձամբ պետք է աշխատեի, եւ որի մոտ էի կենտրոնացրել դիրքերում ունեցած մեր 200 արկերից 170-ը, անմիջապէս մտաւ մարտի մեջ, իսկ երկրորդը պետք է օժանդակէի դեր խաղար. մեծ ինտերվալներով վարվող մեկակական կրակոցներով իր վրա շեղեր հակառակորդի կրակի մի մասը: Մեր հարվածն անսպասելի էր հակառակորդի համար. քանի որ կարծում էր, որ վերջ է տվել իր դեմ գործող գլխավոր ուժին: Մոտ 30-40 րոպէս թշնամու հրետանավորները չէին կարողանում նշանառութայն տակ առնել մեզ: Սկզբում ճնշեցինք երկու հարակից խրամատներում տեղադրված 152 մմ-ոց հրանոթները, որոնք առավել մեծ ավերածություններ էին առաջացնում Ղարաչինարում, իսկ մի շարք տներ այրվում էին: Այդ հրանոթները ճնշվեցին արտակարգ ծեսով. տաս արկից բաղկացած հաճախածիգ սերիայով: Ես չզիտեմ ի՞նչ տեղի ունեցավ այդ շատ վտանգավոր հրանոթների եւ նրանց հաշվարկների հետ, բայց հրանոթներն ընդմիշտ լռեցին: Այնուհետեւ ուղիղ խփեցինք ազերիների ԿՍ-19 հրանոթներից մեկը, իսկ մյուսն ինքը լռեց. երեւի ասկայրները վախենում էին մոտենալ հրանոթին. դա նրանց հետ հաճախ էր պատահում: Դրանից հետո միայն հակառակորդը ստիպված էր դադարեցնել մեր բնակավայրերի ամխիղճ հրետակոծումը՝ բացի շրջկենտրոնի հրթիռակոծումից: Ռուսական հրետանու վեց ինքնաշարժ 122 մմ-ոց հաուբիցները կրակն ուղղեցին մեր հերոսական հրանոթի վրա: Տասնյակ արկեր էին պայթում մեր շուրջը, բայց առայժմ մեզ փրկում էր պաշտպանական պատնեշը, որն ատիճանաբար փլվում էր նրան դիպչող արկերի պայթյուններից:

Ես հաշտվել էի այն մտքի հետ, որ վերջին մարտն են վարում, եւ շատ հանգիստ էի դրան վերաբերվում, սակայն մտահոգված էի իմ երիտասարդ հրետանավորների ճակատագրով, որոնցից շատերն ամուսնացած էին եւ փոքր երեխաներ ունեին: Ես տղաներին հրամայեցի թաքստարաններում դասավորված արկերն արագ մոտեցնեն ու շարեն հրանոթի հարթակի պատնեշի ներքին պատի տակ, իսկ իրենք մտնեն թաքստոց եւ այնտեղից դուրս չգան՝ առանց իմ թույլտվության: Գրանոթի մոտ մնացին երկու մահապարտներ՝ ես եւ գեմադի Արդուխանյանը:

Խրամատավորված ինքնաշարժ հաուբիցների ու տանկերի դեմ 4 5 կմ տարածության վրա դժվար էր արդյունքի հասնել, ուստի եւ կրակի տակ առանց ռուսական ԲՄ-21 կայանքների տարածքը՝ նրանց զոկելով ազատ գործելու հնարավորությունից: Իվերջը նրանք դադարեցրին շրջկենտրոնի հրթիռակոծումը եւ չքացան Օրթաչալայի սարահարթից: Սակայն իմ մտահոգացած գլխավոր կրակային խնդիրը դեռ կատարված չէր. պետք է դիպուկ կրակոցներով փորձեինք ոչնչացնել հատուկ թաքստարանում պահեստավորված հակառակորդի արկերի ու հրթիռների երկու օր ու գիշեր կուտակած պաշարը: Խփված կռուկը երեւի բերված էր արկերի բեռնաթափումն արագացնելու համար եւ գտնվում էր հենց թաքստարանում: Ես տեսնում էի միայն նրա անշարժ սլացքի վերջին մասը: Քանի որ ես ու Քենոն հայտնվել էինք կրակային փոթորիկի մեջ, ապա պառկում էինք հրանոթի կողքին, հարմար պահ գտնում՝ ոտքի կանգնում, 2-3 կրակոց տալիս ու նորից պառկում: Անընդհատ վարվող կրակից մեր հրանոթի փողը անթույլատրելի շփկացել էր, իսկ վրայի ներկը այրվում ու սաստիկ ծխում էր, ուստի որոշեցինք՝ մեզ խփված ծեսացնել եւ լավ նախապատրաստվել՝ արկերի պահեստին հարվածելու: Կրակը դադարեցրինք ու մտանք հրանոթի լաֆետի տակ, իրար ետեւից երկու ծխախոտ ծխեցի, ճշտեցի մեր հետագա խնդիրը, ու մոտ 15 րոպէ մնացինք լաֆետի տակ՝ մինչեւ կրակը հանդարտվեց: Քենոն պետք է լիցքավորեր ու 3 վայրկյան տեմպով կրակ վարեր՝ մինչեւ արդյունքի հասնելը, իսկ ես պետք է կատարեի ուղիղ նշանառությունը եւ ընթացքից ուղղելի կրակը: Երբ դուրս եկանք լաֆետի տակից՝ հակառակորդը նորից գյուղերն էր հրե-

տակոծում, իսկ մեզ երեւի խփված էր համարում: Զգացվում էր, որ հակառակորդը չի հրաժարվել շրջան ներխուժելու իր մտադրությունից:

Թաքստոցից երկու արագաշարժ փամփուշտակիրներ դուրս կանչեցի, որոնք անընդհատ պետք է արկեր մատուցեին Քենոյին՝ մինչեւ թիրախին խփելը: Ես հեռադիտակով ուշադիր զննեցի մարտի տարածքը եւ անմիջապէս նկատեցի Ղարաչինարից 300 մետրի վրա ծխող թշնամու տանկը, որի լուկից կախված էր մնացել տանկիստներից մեկը: Մյուս հինգ տանկերը, որոնք իջել էին հարթավայր եւ ընդհուպ մոտեցել Ղարաչինարին, տեսնելով, որ առաջին տանկը չանցավ ու խփվեց, դեռ ու դեռ էին անում, բայց մեր դիրքերին չէին մոտենում: Առաջին տանկը խփել էր Ղարաչինարի պաշտպանության շտաբի պետ Քենադի Գուլյանը՝ դրանով իսկ արդեն կիսով չափ կանխել թշնամու ներխուժումը՝ Ղարաչինար: Բայց այդ վերջակետը երկու կողմից էլ կատաղի վարվող մարտում, պետք է մենք ղնեինք:

Ծիշտ նշանառություն կատարելուց հետո՝ առանց օպտիկական նշաննոցից կտրվելու, Քենոյին հրամայեցի. «Տասներկու արկով, երեք վայրկյան տեմպով, հաճախածիգ, կրակ»: Դա նման տեմպով արձակվող արկերի առավելագույն քանակն է, որից հետո փողը կարող է ղեֆորմացիայի ենթարկվել կամ նույնիսկ պայթել: Ընդհանրապէս զենիթային կրակը ԿՍ-19 հրանոթներից վարվում էր 5 վայրկյան տեմպով, մարտկոցների ու դիֆիզիոնների կանոնակարգված ու սինխրոնիզացված համագործակցությամբ: Բայց հրանոթի տեխնիկական հնարավորությունները հմուտ էր արագաշարժ լիցքավորողին թույլ են տալիս կրակի տեմպը հասցնել երեք վայրկյանի: Այնպէս որ մեր արկերի կարկուտը՝ ազերիների գլխին, տեսեց ընդամենը 30 վայրկյան: Առաջին իսկ պայթյուններով ընթացքից ճշտեցի վարվող կրակը եւ մեր 12 արկերից առնվազը 6-7-ը իրար ետեւից պայթեցին անմիջապէս արկերի մեծ թաքստարանում, որտեղ տեղի ունեցավ պայթուցիկ նյութերի շղթայաձեւ դետոնացիա: Վեր խոյացան եւ անկախն փչող քամով Շեֆեկի բարձունքներով մեկ տարածվեցին ծխի ու փոշու ահռելի ամպեր, որոնք կուրացրին եւ ինքնաշարժ հրետանուն եւ ստիպեցին լռել: Մենք պարզ լսում էինք հակառակորդի կուտակած տարատեսակ մարտապաշարների որոտը եւ, քանի որ չէինք հրետակոծում, թույլատրեցի հրետանավորներին դուրս գալ թաքստոցներից եւ ուրախանալ թշնամու դիրքերի հիասքանչ տեսարանով: Տղաները մի քիչ քոչարի պարեցին, բռունցքներ թափ տվեցին ու անցնեցին որդույնեցի հոբեցին տուժածներին երեք լեզուներով, որից հետո հավաքեցին հրանոթների շուրջը թափված, կրակված պարկուճները եւ անցան գլխավոր հրանոթի պատնեշի վերակառուցմանը: Մոտ մեկ ժամ Շեֆեկի բարձունքները ծխի ու փոշու մեջ էին մնում, եւ շարունակվում էր պայթող արկերի որոտը: Խճուղուց դեպի թշնամու դիրքերն էին բարձրանում եւ անմիջապէս վերադառնում ՌԴԱՅ, ՌԱՖ եւ այլ տիպի մարդատար մեքենաներ, որոնք իհարկե վիրավորներ էին տեղափոխում: Ես չզիտեմ, թե հակառակորդը կենդանի կօժի ի՞նչ կորուստներ էր կրել մեր հարվածներից եւ արկերի դետոնացիայից, բայց կարծում եմ, որ դրանք մեծ են եղել եւ մյուս հանգամանքների հետ միասին թույլ չեն տվել ռուս-ադրբեջանական համատեղ ուժերին իրականացնել Շահումյանի բռնագավթման առաջին փորձը:

Հակառակորդի 122 մմ-ոց ինքնաշարժ հաուբիցները շարունակում էին լռել, իսկ Ղարաչինարին մոտեցած տանկերը ետ էին քաշվել ու նորից երկարածիգ շրթ կազմել: Շուտով այդ հինգ տանկերի հրանոթները սկսեցին շատ կազմակերպված աշխատել մեր գլխավոր հրանոթի դեմ: Այս անգամ նրանք մեկը մյուսին հետո էին կրակում եւ հաճախածիգ խիտ կրակ էր ստացվում, զգացվում էր, որ ռուս տանկիստները կորցրած տանկի համար ուզում են անպայման վրեժ լուծել: Դժվար է

ապահով էին գզում: Գտնվեց նաև մի քաջարի հայրորդի Գեմարի Գուլյանը, որը չվախեցավ մոտեցող տանկերից, ոչնչացրեց նրանցից մեկը, իսկ մյուսները չհամարակվեցին Ղարաչինար մտնել, որովհետև եռու վարձկանները մտադիր չէին մարտերով ու կորուստներով առաջ շարժվել, այլ հույսները դրել էին գանգվածային հրետակոծումների, ուժի ցուցադրման, մեր խուճապի ու փախուստի վրա:

Այն, ինչ չհաջողվեց մարտի 12-ին, հակառակորդն իրականացրեց հունիսի 12-ին իմ օպերատիվ խմբի բացակայության ու մեր որբացած հրետանու պայմաններում: Գեռահար հակատանկային միջոցներ ունեցող հատուկ գնդի ստրոպաժանները հակառակորդին դիմադրելու նույնիսկ փորձ չէին կատարել, ռուսական տանկերի հայտնվելուն պես լքել էին Ղարաչինարի իրենց բավարարչափ ստրեպտոմած դիրքերը՝ գնդի հրամանատարի եւ այլ սպաների գլխավորությամբ, վախկոտ նապաստակների նման փախել էին Մարդակերտի շրջան՝ բախտի քմահաճույքին թողնելով 16 հազար խաղաղ բնակիչների: Երանց հետևել էին Շահենի «զվարդիան» եւ տեղական աշխարհագրոյախնները: Այնպիսի խուճապ էր ծագել, որ էրքեջում գտնվող «Սեծն Տիգրանին» չէին էլ հիշել եւ որևէ տեղեկություն հաղորդել: Գունիսի 13-ին ջոկատը մի կերպ դուրս էր պրծել թակարդից: Ձուկվել էր ինձ հետ 1990թ-ի հունիսին Ջուլֆայի շրջան մտած Լորիկ Խաչատրյանը՝ «Հաղթանակ» գյուղից, որը «Սեծն Տիգրանի» լավագույն ռազմիկներից էր:

Եիշտ են ասում, որ մի ծաղկով գարուն չի գա, իսկ մեկը մարտի դաշտում ռազմիկ չէ, սակայն փորձը ցույց է տալիս, որ հմուտ ու խիզախ մարդկանց ձեռքում մեկ հրանոթը մարտկոցի դեր է կատարում, իսկ մի մարդը երբեմն մարտի դաշտում ռազմիկ է լինում, եւ, ինչպես Շահենի տնտեսական գծով տեղակալ «Փոքր Շահեն» էր ասում. «Մի ամբողջ հատուկ գնդի է փոխարինում»:

Այն ժամանակվա մեր ամոթալի պարտությունների հիմնական պատճառներից մեկը «բիրդան սպարապետություն» էր: «Բիրդան սպարապետ» կամ «բիրդան զենքավ» հավաքական կերպարում ես տեսնում եմ դարաբաղյան շարժման ալիքի վրա իրենց անհատականությունը պատերազմի դաշտում իրականացնել փորձող, ռազմական գործում բացարձակապես անգետ, բայց այդ հեշտ թվացող ճանապարհով որևէ իշխանության կամ կերտաշտի ձգտող որոշակի անձանց, այդ թվում նաև ոչ ռազմագետ զինվորականներին: Դրանց շնորհիվ է մեր ժողովուրդը ընթացիկ պատերազմի առաջին փուլում կրել շատ անիմաստ մարդկային եւ ահռելի նյութական կորուստներ, իսկ Հայաստանն ու Արցախը, 1992թ-ի երկրորդ կեսին, հայտնվել պարտության եզրին:

Շահունյանից դուրս եկած մարդկանց Լեռնային Ղարաբաղում, ինչպես ասում են, սպիներով էին ընդունել, դավաճանների պիտակ կպցրել, ազատամարտիկներին զինաթափել, նրանց նկատմամբ արհամարհանք ու անմարդկային այլ ստորություններ ցուցաբերել: Դա կատարվել էր ինչ որ երեսնացի ու դարաբաղի «բիրդան սպարապետների» նախաձեռնությամբ՝ իրենց մեղքը դրանով թողարկելու ու պարտությունը Շահունյանի հերոսական ժողովրդի վզին կապելու դիտավորությամբ: Սակայն շուտով իրենք էին գլխավորել բարոյալքված հայաստանցի ու դարաբաղի մարտիկների խուճապահար փախուստը՝ Մարդակերտի ճակատում, շրջանը հանձնել թշնամուն եւ ճգնաժամային վիճակ ստեղծել: Դարտությունները հիշատակում եմ նախագզուչացման կարգով, բանի որ մեր նորաստեղծ ազգային բանակի հրամանատարության վերին եւ միջին օղակներում լուրջ պաշտոններ գրաված, կախարդական զավագանի շարժումով ավագ սպաներ, գնդապետներ եւ նույնիսկ զենքավներ դարձած «բիրդան սպարապետները» ինչպես նախկինում, այնպես էլ տեսանելի մոտ ապագայում, ամենավճռական պահին, կարող են բարոյալքել ու պար-

տության մատնել մեր բանակը, եթե այսօր, պաշտպանության համակարգում չվերանայվի կադրային քաղաքականությունը եւ բանակը չազատվի «բիրդան սպարապետներից»:

Սակայն վերադառնանք Շահունյանի իրադարձություններին: Մարտի 15-ին մեր ծանր վիրավոր հրանոթն իջեցրեցինք տեխնազ, խփված հրանոթի մնացած եւ երեսնացի բերված մասերով այն վերանորոգեցինք, իսկ հաջորդ օրը երկու հրանոթների կրակով խփեցինք շրջկենտրոնն անընդհատ հրթիռակոծող հակատանկորդի «Գրադ» կայանքներից մեկը: Դրանից հետո ազերիները եւ ռուսները պասսիվացրին, երկար ժամանակ լռեցին, եւ շրջանի ժողովուրդն ազատ շունչ քաշեց: Ապրիլի 4-ին ԲՄ-21-ից դասական հարված հասցրեցինք Նավթյան քաղաքին, որից հետո նրա բնակչությունն էվակուացվեց: Գուլիսի 15-ին՝ Շահունյանը հանձնելուց հետո մեկ ամիս անց, Ռուսաստանի կենտրոնական հեռուստատեսությունը ցույց տվեց, թե ինչպե՞ս են Նավթյան վերադառնում նրա բնակիչները:

Ես նվիրվել էի Շահունյանի պաշտպանությանը, մտադիր չէի հեռանալ շրջանից, որի հերոսական ժողովուրդն ինձ համար շատ հարազատ էր դարձել: Ես որոշել էի մնալ այնտեղ՝ մինչեւ բավարարչափ ու կանոնավոր գինուժ ստեղծելը, որը վստահորեն կապահովեր այդ ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող հայկական շրջանի պաշտպանությունը: Սակայն իրադարձությունների ընթացքն ինձ ստիպեց ժամանակավորապես դուրս բերել իմ օպերատիվ խումբը՝ Շահունյանից, որտեղ, ինչպես ասվեց, հարաբերական անդորր էր հաստատվել:

1992թ-ի ապրիլին Շահունյան էր եկել փոխգնդապետ Ֆելիքս Գոդոյանը, որն այն ժամանակ Ստեփանակերտում էր աշխատում: Նա ինձ խորհրդապահորեն հայտնեց, որ մայիսի սկզբին Շուշին գրավելու փորձ է կատարվելու: Դեռեւս 1991թ-ի ամռանը Շուշիի ազատագրման վերաբերյալ մտքերի փոխանակում եմ ունեցել գեներալ Ղալիբալայանի հետ, որի բովանդակության մասին կասվի հաջորդ գլխում: Այստեղ ընծ միայն, որ ես ավելի կարեւոր էի համարում ոչ թե Շուշիի, այլ Լաչինի միջանցքի գրավումը, որի ընթացքում պետք է ազատագրվեր նաև Շուշին:

Ընթերցողին արդեն հայտնի է, որ 1991թ-ի հունիս-սեպտեմբեր մոսկովյան ջանքերում ես ստեղծել էի 24 հրանոթներից բաղկացած աշխարհագրային, կամավորական, հրետանային հզոր միավորում, որը, բացի Գորիսի եւ Կապանի շրջանների պաշտպանությունից, պետք է վճռական դեր խաղար Արցախի ապաշրջափակման գործում, եթե այդպիսի խնդիր առաջադրվեր: Երբ ես իմացա Շուշին գրոհելու դարաբաղիների մտադրության մասին՝ որոշեցի օժանդակել Շուշիի ազատագրմանը, իսկ գլխավորը փորձել դարաբաղիներին ներքաշել Լաչինի միջանցք՝ անկախ նրանց սկզբնական ծրագրերից եւ Հայաստանի ղեկավարության ցանկությունից, որն այն ժամանակ բացարձակապես չէր համընկնում իմ հանդուգն մտախղացումներին: Այդ մտախղացումները՝ իրենց մարտավարական բարդություններով եւ ռազմահոգեբանական նրբություններով, կարող էին ընկալելի լինել միայն բավականաչափ ռազմավարական մտախորհոն ունեցող եւ բարձր ինտելեկտի տեր անձանց ու բոլորովին անհասկանալի եւ ֆանտաստիկ թվալ «բիրդան սպարապետներին», ուստի ես նրանց հետ կիսվելու ցանկություն չունեի: Ոչինչ չառացի նաև Շահեն Մեղրյանին, իսկ իմ երեսնամեկները պատճառաբանեցի վատառողջ լինելով եւ մի փոքր հանգստի անհրաժեշտությամբ:

Բոլոր օգնականներիս արդեն ուղարկել էի Հայաստան՝ արկեր եւ այլ անհրաժեշտ միջոցներ հայթայթելու եւ, Ձանգեզուր դուրս գալու համար նախապատրաստվելու: Ինձ հետ մնացել էին միայն գրադիստ Աշուրը, որն իր վրա թիկնապահի պարտականություն էր վերցրել՝ առանց ինձ հարցնելու, եւ մեկ շաբաթյան մարտիկ:

Ապրիլի 15-ից Գյուլիստանում ուղղաթիռի էինք սպասում, բայց միայն ամսի 19-ին հայտնեցին, որ Ստեփանակերտից ուղղաթիռ է գալիս ու վայրէջք է կատարելու շրջկենտրոնում: Նոր էինք մտել շրջկենտրոն, երբ տեսանք դպրոցի հրապարակում վայրէջք կատարող ուղղաթիռը, որը ոչինչ չէր քերել, իսկ նրա ուղեւորներն էին երկու հոգի՝ «Էրեբունի»՝ օդանավակայանի ուղղաթիռների անձնակազմի պետ Սերգեյ Կանցյանը և հասուկ գնդի չեմ հիշում որեորդ հրամանատար գնդապետ Կարապետյանը: Նրանք ուղղաթիռից վայր չէին իջնում և հեռվից անհամբերության նշաններ էին ցույց տալիս, իսկ ինձ շրջապատել էին հրապարակում գտնվող շահումյանցիները ու չէին թողնում, որ մտտեման ուղղաթիռին: Սարդկանց հետ բացատրվելու ժամանակ չկար, ասացի, որ մի քանի օրով եմ գնում, տղաներս ճանապարհ հարթեցին, մի կերպ մեզ մերս գցեցինք, և ուղղաթիռն անմիջապես օդ բարձրացավ: Թե ո՞վ է ինչո՞ւ, այդ ձեւով ինձ դուրս բերեց Շահումյանից, չիմացա: Իմ ուղեկիցների հետ էլ այդ մասին խոսակցություն չեղավ ուղղաթիռում, իսկ երեսնում արագ բաժանվեցինք ու գնացինք մեր գործերին:

Մտածում էի, մի գուցե ինչ որ մեկը կռահո՞ւմ էր, թե ես ինչպե՞ս եմ գործելու Գորիսի շրջանից Շուշին գրոհելու ժամանակ: Դա կարող էր լինել միայն Գուրգեն Դալիբալթյանը, որն ինչ որ չափով ծանոթ էր Ձանգեզուրում իմ կատարած աշխատանքներին: Երեսնում ուզում էի հանդիպել նրան և գաղտնի համաձայնության գալ՝ իմ ծրագրի վերաբերյալ, բայց նա տեղում չէր, արդեն մեկնել էր Ստեփանակերտ, իսկ ուրիշների հետ այդ հարցը չէի կարող քննարկել: Երեւի դա չավ էր, որ չհանդիպեցի գեներալ Դալիբալթյանին, որը դժվար թե ռիսկի դիմեր և, առանց հանրապետության ղեկավարությանը տեղյակ պահելու, իմ առաջարկություններն ընդուներ: Ես որոշեցի գործել ինքնուրույն և հարեւան հանրապետության դեմ ագրեսիվ գործողությունների պատասխանատվությունը վերցնել իմ վրա: Ապրիլի 22-ին իմ օպերատիվ խումբն արդեն Գորիսում էր: 4 տարվա պատերազմական գործողությունների ընթացքում հաճախ եմ դժվարին կացությունների մեջ հայտնվել և մինչև է հիմա էլ զարմանում եմ, թե ինչպե՞ս եմ կենդանի մնացել: Ոչ մի անգամ թիկունքս թշնամուն ցույց չեմ տվել, չեմ էլ պատկերացրել, որ մարտում կարող եմ թուրքից փախչել, երբ, նույնիսկ տարրական կազմակերպվածության դեպքում նրան միշտ կարելի էր հաղթել: 201 օր ու գիշեր պաշտպանել եմ Շահումյանը, երեք անգամ վիրավորվել, բազմաթիվ անգամ կանտուզահարվել, բայց մարտական շարքում մնացել, իսկ ժողովրդի կողմից որպես փրկիչ եմ ընդունվել: Այս ամենն իրավունք է վերապահում ինձ, ավելի քան որեւէ մեկին, հետություններ անել և մասնագիտական եզրակացություն տալ Շահումյանի շրջանի պաշտպանության անփառունակ ավարտի մասին:

Շահումյանի շրջանի երկարատև պաշտպանության ընթացքում առկա օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի ու տեսանելի կազմակերպչական և մարտավարական թերությունները, որոնք այս կամ այլ կերպ հաղթահարվում էին շրջանի պաշտպանների ջանքերով, ինչպես ասում եմ այսբերգի վերջնամասն էին կազմում: Շրջանը անսպասելի ու խայտառակ ձեւով հակառակորդին հանձնելու և շահումյանցիների հերոսական պայքարի ողբերգական ավարտի հիմնապատճառները քողարկված էին այսբերգի ստորջրյա մասում: Որո՞նք էին դրանք.

1. Հայաստանի Հանրապետության նախագահ և զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար Լեւոն տեր Պետրոսյանի և «լեւոնականների» կողմից իրենց իսկ զրգռած դարաբաղյան հակամարտությանը հետադարձ տալու փորձերը:

Բազմիցս նշել եմ, որ երբեք ազգամիջյան պատերազմի կողմնակից ու հրահող չեմ եղել, բայց կռվել և հակառակորդին մեծ վնաս եմ պատճառել՝ իմ ժողովրդի

հետ հայտնվելով անհրաժեշտ պաշտպանությունում: Սակայն, երբ արդեն ընթացող կռիվների ամենաթեժ ու վտանգավոր պահին զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը՝ փոխանակ ոգեւորելու իր ժողովրդին, քացահայտ պարտվողական սուիստությամբ էր զբաղվում, ինչպես դա տեղի էր ունենում 1992թ.-ի սկզբին, դրանով իսկ բարոյալքում ժողովրդին ու խուճապի մատնում իր իսկ զինվորներին, ապա դա մեզ դեպի պարտություն տանող դավաճանություն էր, և այդ պարտությունը մենք արդեն կրում էինք:

2. Շահումյանի պաշտպանության փլուզման հիմքում ընկած են նաև լեւոնականների և ՀՀԴ-ի միջև միգուցե սկզբունքային կամ արհեստականորեն զրգովող և անհաշտելի թվացող հակասությունները, որոնք աստիճանաբար էլ ավելի էին բորբոքվում անծառք Լեւոն Տեր Պետրոսյանից: Այդ պարագաներում Շահումյանի շրջանի ճակատագիրը կանխորոշված էր՝ անկախ նրա պաշտպանների և այնտեղ բնակվող ժողովրդի հերոսական ջանքերի, քանի որ Շահեն Մեղոյանը և նրա մերձավոր զինակիցները դաշնակցականներ էին, իսկ Շահենը այդ կուսակցության նշանավոր դեմքերից էր:

3. Վերոշարադրյալից անհրաժեշտորեն բխում է, որ հակադաշնակցական ՀՀ նախագահի և նրա բարոյաբաղաբական գաղափարները կիսողների համար Շահումյանի շրջանն ընդամենն ընդդիմադիր կուսակցության ազդեցության տակ գտնվող ավելորդ գլխացավանք էր, որից նրանք ներքուստ միշտ ցանկացել են ազատվել: Ինչ վերաբերում է շրջանի 16 հազարանոց բնակչության ճակատագրին, ապա ինչպե՞ս ռազմավարներն ու «բիրդան սպարապետներն» ընտելացել էին ժողովրդների փոխադարձ սպառնդին, իրենց վաստակը գնահատաւում էին հայրենակիցների թափած արյան քանակով՝ դա համարելով հայրենասիրության և անձնագրի պայքարի չափանիշ, և միշտ պատրաստ էին իրենց անձնական ու խմբակային շահերի բավարարման օգտին զոհաբերել ցեղասպանությունների ընթացքում անձնագրիությանն ընտելացած ու մոլորության մեջ գտնվող ազգի մի մասին, և արդեն արել են դա:

ՇՈՒՇԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ԵՎ ԼԱՉԻՆԻ ՄԻՋԱՆՑՔԻ ԲԱՅՈՒՄԸ

(22 ապրիլի-14 մայիսի, 1992թ.)

Շուշիի ազատագրումը՝ 1992թ.ի մայիսի 9-ին, այնուհետև Լաչինի գրավումն ու Արցախը Հայաստանի հետ ցամաքային միջանցքով միացնելը՝ մայիսի 14-ին, մեծ ցնծությամբ էր ընդունվել մեր ժողովրդից: Սիեւնույն ժամանակ այդ եզակի ու անկրկնելի մարտական գործողությունը շատերին տարօրինակ, իսկ տարած հաղթանակը չափազանց հեշտ էր թվացել, եւ իրականությունից շատ հեռու մեկնաբանությունների արժանացել:

Տարակուսանքի պատճառները մասնավորապես կայանում էին այն բանում, որ իր մասշտաբով եւ վերջնական արդյունքով մեր համար անմասնադեպ խոշոր այդ հաղթանակը, որի շնորհիվ, իմ խորին համոզմունքով, Հայաստանն ու Արցախը միասին խուսափեցին ռազմական պարտությունից՝ 1992թ.-ին, տեղի էր ունեցել դեռևս չչարունակվող քառսի, անկազմակերպվածության, ընդհանուր թուլության, պետության զլխի ու զինված ուժերի զլխավոր իրամասնատարի բարոյալքող պարտվողական սոփեստության եւ տրամադրվածության ֆոնի վրա:

Հայաստանում՝ իրապարակներում ու կուլուարային գրույցներում, գործից անտեղյակ եւ ընթացող պատերազմը շատ հեռվից դիտող մեկնաբանները ենթադրություններ էին անում հնարավոր զաղտնի փոխհամաձայնությունների եւ ազերիների կանխամտածված նահանջի մասին: Արտահայտվում էին նման եւ ավելի ֆանտաստիկ մտքեր ու կարծիքներ:

Արդրբեջանում ավելի օբյեկտիվ ու ճիշտ էր գնահատվել տեղի ունեցածը: Այդ հանրապետության իշխանության մարմիններն ու զանգվածային լրատվության միջոցները Շուշիի ու Լաչինի անսպասելի հանձնումը հայերին բացատրում էին այդ քաղաքների կայազորների իրամասնատարների, պաշտպանության նախարարի եւ այլ սպաների դավաճանությամբ: Նրանց դեմ անմիջապես քրեական գործ էր հարուցվել, եւ ավելի ուշ՝ խիստ դատավճիռ կայացվել: Հայաստանում ոչ մեկը պատասխանատվություն չի կրել նույնաբնույթ հանցավոր գործելակերպի համար, օրինակ՝ Շահումյանի, Մարդակերտի կամ Արծվաշենի խայտառակությունների համար:

Իհարկե, առանց մարտի եւ որեւէ դիմադրության դիրքերը թողնելն ու փախուստի դիմելը բոլոր բանակներում էլ կորակավորվեր որպես ռազմաճանաչություն եւ այդ տեսանկյունից Արդրբեջանի իշխանություններն ու դատական մարմինները ճիշտ էին որակավորել իրենց իրամասնատարների գործողությունները, իսկ իրավաբանորեն ասած՝ անգործությունը: Սակայն, իմ կարծիքով, այդ գործողությունները կանխամտածված չէին, դիտավորությամբ չէին կատարված, այլ բխել էին ռազմական տկարամտությունից, մոլորությունից եւ անփութությունից: Մոլորությունն էր նրանց ստիպել սխալ եզրակացություններ անել՝ իսկառակործի ուժերի եւ նպատակների վերաբերյալ, եւ գորքերը դուրս բերել միաժամանակ Շուշիից ու Լաչինից:

Ատորեւ եւ կպարզաբանեմ ազերիների մոլորության եւ խուճապահար փախուստի պատճառները:

Լաչինի միջանցքի բացումը մեր գլխավոր շտաբի կողմից մշակված եւ իրագործված օպերատիվ-տակտիկական օպերացիա չի եղել եւ չէր կարող լինել: Լեռնային Ղարաբաղի զինված ուժերի իրամասնատարությունն ու նրան օժանդակող խորհրդատուների խումբը՝ Հայաստանից, մտադիր են եղել միայն հանել Արցախի մարմնի կենտրոնում մխրճված-մնացած թունավոր փուշը, այսինքն՝ ազատագրել Շուշին եւ ուրիշ ոչինչ: Այդ լուրջ մարտական գործողությունը՝ անկախ մեր պաշտոնական իրամասնատարության կամքի ու ցանկության, վերածվել է լայնածավալ օպերատիվ-տակտիկական անգլուտ օպերացիայի՝ Հայաստանի կողմից գործող երրորդ ուժի միջամտության շնորհիվ, որն ապահովել է ոչ միայն Լաչինի միջանցքի «հեշտ» բացումը, այլեւ ազատել է Ղարաբաղցիների եւ նրանց հետ գործող հայաստանցիներից Շուշին ուղղակի գրոհելու անհրաժեշտությունից, հավանական մեծ կոուստներից...

Դեռևս 1991թ.ի ամռանը գեներալ Դալիբալբայանն այն կարծիքին էր, որ Շուշիի ուղղակի գրոհը շատ թանկ կարող է նստել հարձակվող կողմի վրա: Ըստ նրա կամխատեսումների՝ միայն անվերադարձ կորուստները կարող էին կազմել առնվազը 200 մարդ: Այն ժամանակվա ֆիդայական անկազմակերպվածության եւ ջոկատների ցածր մարտունակության պայմաններում միայն արկածախնդիրներն ու բթամիտ արմախտումները կարող էին փորձել Շուշին ուղղակի գրոհով գրավել, ուստի ճիշտ էր արվում եւ քաղաքի ազատագրումը հետաձգվում էր՝ մինչև դրա համար անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելը, չնայած՝ Ստեփանակերտը հայտնվել էր մուրճի ու զնդանի միջեւ:

«Շուշի» գործողության մարտավարական գլխավոր միտքը հակառակորդի համար դեպի Լաչին նահանջելու, ինչպես ասում են, կանաչ փողոց թողնելու զաղափարն էր: Զգիտեմ՝ ո՞ւմ էր պատկանում այդ «հանճարեղ» գաղափարը եւ ի՞նչ էիմքերի վրա էր կառուցված դրանից բխող եւ սպասվող պրիմիտիվ ու միամիտ գործողությունները: Առաջին անգամ այդ մասին լսել եմ գեներալ Դալիբալբայանից, դեռևս 1991թ.-ին, այսինքն՝ նախատեսված օպերացիայից մոտ մեկ տարի առաջ: Երբեք «Շուշի» գործողության հեղինակներն այդ ձեռով էին ուզում խուսափել կանխատեսված մեծ զոհերից, որոնք իրոք անխուսափելի էին բերդաքարալքը գրոհով գրավել փորձելու դեպքում: Մակայն, առողջ դատողության տեր մարդու համար, առանց լրացուցիչ պարզաբանման, անհասկանալի էր, թե ինչո՞ւ ազերիները պետք է լքեին անառիկ բերդաքարալքը եւ հայերի կողմից առաջարկվող միջանցքով հեռանային Լաչին: Այն ժամանակ Երևանում առջ ու վաճառքի վարկածն էր պատվում: Դա ավելի քան հիմարություն էր: Եթե նույնիսկ մի պահ ենթադրենք, որ դա հնարավոր է, ապա այդ մասին ոչ մի ապացույց չկա, իսկ իմ պատմաճանաչող դուրս եմ նման անհավանական առասպելների շրջանակից եւ հենվում եմ միայն իրական փաստերի վրա:

Իր ժամանակին, երբ դեռ մոտիկ փոխհարաբերությունների մեջ էի Գուրգեն Դալիբալբայանի հետ, եւ նրան Շուշիի հարցում ուրիշ տարբերակ էի առաջարկում. «Մեծն Տիգրանի» եւ մի քանի այլ հարաբերաբար կայուն ու կառավարելի գորամիավորումների հիման վրա 2-3 հազարանոց ազգային զվարդիա կազմավորել, Գորիսի շրջանում հզոր հրետանային միավորում ստեղծել, Շուշիի ու Լաչինի գրավումն համատեղել, գլխավոր հարվածը հասցնել Գորիսի շրջանից, գրավել Լաչինից հարավ՝ Կոռնիծորի անցումի դիմաց կառուցված, «Ստրոկլա» անվանումը ստացած, ազերիների ամրոցանման գրահատեխնիկայի բազա, որտեղից ոչ մի մեքենա չէր

կարող դուրս գալ, քանի որ միայն անգետները կարող էին նման տեղում ռազմական բազա կառուցել, ամրանալ այդ օբյեկտում, կտրել ագերիների մահաճի ճանապարհը՝ Շուշիից ու Լաչինից, ոչ թե նրանց ազատ դուրս բողոքել, այլ ընդհակառակը՝ թույլ չտալ դուրս գալ շրջափակումից: Առաջարկում էի ինձ նշանակել այդ գորախմբի հրամանատար եւ հանձնարարել Լաչինի միջանցքի բացման գործը, աջակցություն ցույց տալ կազմակերպչական եւ նյութատեխնիկական կարիքների բավարարման հարցերում՝ պետական մակարդակով:

Գեներալ Ղալիբախյանը դեմ չէր այդ ծրագրին եւ շատ լավ էր հասկանում, որ նման ծեսով էլ պետք է գործել, բայց քանի որ հանրապետության դեկավարությունը ոչ մի դեպքում թույլ չէր տա «ագրեսիա» կազմակերպել հարեւան հանրապետության դեմ՝ ձեռնպահ էր մնում նման առաջարկություններ անելուց եւ ինձ էր առաջարկում այդ հարցով դիմել Վազգեն Սարգսյանին եւ համաձայնության գալ նրա հետ: Սակայն ես հասկանում էի, որ Վազգեն Սարգսյանը, որն այն ժամանակ ԳԳ Գեներալու խորհրդի պաշտպանության եւ ԼԳ գործերի հանձնաժողովի նախագահն էր, չէր կարող հակադրվել Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի քաղաքականությանը, ուստի չէի դիմում նրան, իսկ միայն «Մեծն Տիգրանով» ու ինձ ենթարկվող մի քանի ավելի փոքր ջոկատներով այդ խնդիրը մինչեւ վերջ լուծել չէի կարող:

Շրջափակման մեջ գտնվող Արցախը չէր կարող երկար ժամանակ դիմանալ թշնամու սաստկացող ճնշմանը, առավել եւս՝ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո: Հակառակորդի օդային տարածքով իրականացվող ուղղաթիռային կապը Հայաստանի հետ չէր կարող երաշխավորել Արցախի անվտանգությունը: Միայն Լաչինով անցնող ցամաքային միջանցքը կարող էր ապահովել դարաբաղցիների պաշտպանությունը: Առանց կենսականորեն անհրաժեշտ այդ կյանքի ճանապարհի՝ բուն Արցախում մենք, ի վերջո, անխուսափելի պարտություն էինք կրելու: Կարծես թե այս հարցում անհասկանալի ոչինչ չկար, սակայն դարաբաղցյան շարժման առաջողությունը՝ իշխանության գլուխ գալուց հետո, ոչինչ չէին անում այդ ամենաառաջնահերթ խնդիրը լուծելու համար: Ամեն միջ թողնված էր քառսին, տարերայնությանը, հասարակական անկազմակերպ միջավայրի ինքնագործությանը, անգետ քաղաքական ու ռազմական ինքնակոչ գործիչների ու դիլետանտների քնահաճությանը: Ազգային բանակի ստեղծումը ձգձգվում էր, քացարձակապես ոչինչ չէր ձեռնարկվում գոնե ֆիդայական եւ կամավորական աշխարհագորային համախմբված ուժերով Արցախը Հայաստանի հետ ցամաքային միջանցքով միացնելու կենսական հարցը լուծելու համար:

Անձամբ ես համոզված եմ, որ Հայաստանի առաջին «մուք» նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը եւ նրա համախոհներից ամենամեթավորները մի ինքնատիպ մատոնական լուծա էին կազմել, որն էլ մշակում էր Հայաստանի նախագահի գաղտնի ներքին եւ արտաքին քաղաքականությունը: Նախատեսվում էր՝ աստիճանաբար արգելակել արցախյան ազատամարտի թափը, հրաժարվել դարաբաղցյան շարժման իրենց իսկ հռչակած կեղծ նպատակներից, քանի որ նրանց հիմնական նպատակն է եղել ԽՍՀՄ-ի վերացումը, իսկ արցախցիների ինքնաորոշման իրավունքը, Արցախը Հայաստանի հետ միավորելը կամ անկախ պետություն հռչակելու գաղափարը՝ երկրորդական: Միաժամանակ օտարերկրյա պետությունների գործակալներ հանդիսացող մատոնների այդ ռեակցիոն կազմակերպության անդամները՝ հասկանալի պատճառներով, չէին կարող իրենց նոր գաղափարները բացահայտ ու բարձրաձայն քարոզել, նույնիսկ՝ համարյա ստրկացված եւ մոլորված մեր ժողովրդի մեջ, որը դեռեւս վերջնականապես չի կորցրել ազգային ու քաղաքացիական արժանապատվությունը եւ կարող էր ոտքերի տակ գցել նրանց: Հաշվի առնելով այդ ամենը

իրենց նպատակների իրագործումը լեւոնականները սկսել էին զգուշորեն վաղվող պարտվողական քարոզչությունից, որի նպատակն էր բարոյալքել ժողովրդին եւ պատերազմի մեջ ներքաշված ազատամարտիկներին: Նրանց վախեցնում էին Ադրբեյջանի հզորությամբ եւ Հայաստանի թուլությամբ, պաշտպանությունը պետականորեն կազմակերպելու հարցում պասսիվություն եւ անգործություն էին ցուցաբերում: Ես պնդում եմ, որ դա կատարվում էր Հայաստանն ու Արցախն աննկատ պարտության եզրին մոտեցնելու նպատակով եւ, դրանով իսկ, իրենց արեւմտյան տերերի պատվերը կատարելու համար:

Ինչ որ այստեղ ասվեց՝ պատրաստ եմ ապացուցելու ցանկացած դատարանի կամ տրիբունալի առջեւ՝ ոչ միայն սույն գրքում բերված փաստարկներով: Մյուս կողմից էլ՝ առանձնապես զարմանալու բան չկա, քանի որ պատմությունից է հայտնի, որ հայ մեյլիքների եւ նախարարների մեջ քիչ չեն եղել օտարի կողմն անցած եւ իրենց հարազատ երկրին ու պետությանը դավաճանածները: Ուղղակի պատմությունը ուր չափով կրկնվում է՝ այլ պայմաններում: Ես զգում էի այն բոլորը, ինչի մասին գրում եմ, եւ դեռ ավելին, համոզված էի, որ մաստոններից բոլորովին չի հետաքրքրում պատերազմն ու նրա զոհերը, նրանք հրապարակած էին իրենց քաղաքական խաղերով եւ շատ լավ հասկանում էին, որ նույնիսկ մեր ռազմական պարտության դեպքում Հայաստանը չի վերանալու, որտեղ նրանք ցանկանում էին հանգիստ պայմաններում իշխել եւ, որքան հնարավոր է, երկար ժամանակով, չի վերանալու նաեւ հարեւան Ադրբեյջանը, որտեղ իշխելու են իրենց նմանները: Քանի որ ոչ իշխանության էի ձգտում կամ որեւէ այլ շահի, ոչ էլ որպես հայ պարտվել էի ցանկանում, ապա տասնապատակված եռանդով էի ձգտում իմ ունակությունների եւ հնարավորությունների սահմաններում ծախողել եւ՝ արտաքին, եւ՝ ներքին թշնամու ծրագրերը եւ պարտադրված, անհրաժեշտ պաշտպանության վիճակից հաղթող դուրս գալ:

Սույն գրքի ութերորդ գլխում արդեն ասվել է, որ 1991թ.-ի հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին Գորիսի եւ Կապանի շրջաններում իմ նախածեռնությամբ ստեղծվել էր 24 ԱՍ-19 հրանոթներից բաղկացած աշխարհագորային կամավորական երկու հրետանային միավորումներ, որոնք իմ անունով ու ռադիոկանչով ստացել էին «ԴՆԵպր» ընդհանուր անվանումը: Այդ ոչ հայկական, ոչ էլ մարդկային անունը ինձ էին կայքել հորս գինվորական ընկերները՝ ոգեւորված սոցիալիստական ենթագիտական առաջին հզոր կառույցի՝ ԴՆԵպրոզեսի ավարտով եւ շահագործման հանձնելով, քանի որ բախտ էի ունեցել ծնվել հենց այդ օրերին, այսինքն՝ 1930թ. սեպտեմբերի 29-ին: Այդ հրետանին ստեղծվել էր ոչ միայն Հայաստանի սահմանամերձ շրջանները պաշտպանելու, այլ՝ հարմար պահի Լաչինին հարվածելու եւ կյանքի ճանապարհը բացելու համար: Ահա, թե ինչո՞ւ, երբ ինձ հայտնի դարձավ Շուշին ազատագրելու մտադրությունը, ապրիլի 19-ին վերադարձա երեսան, իսկ ապրիլի 22-ին իմ ամբողջ օստերատիվ խմբով Գորիսում էի, որտեղից ես պետք է փորձեի իրականացնել Արցախի ապաշրջափակման իմ մտադրացած, կարելի է ասել, անբեռնակայելի ծրագիրը: Այն պետք է կայանար Շուշի-ի գրավմանը հեռվից օժանդակելու, իսկ գլխավորը՝ համատեղ գործող դարաբաղցի ու հայաստանցի ազատամարտիկներին Արցախի կողմից Լաչինի շրջան ներքաշելու, Լաչինը գրավելու եւ կյանքի ճանապարհը բացելու մեջ:

«ԴՆԵպր»՝ հրետանային միավորման նման կազմակերպված եւ կառավարվող հրետանային բուխցը այն ժամանակ չունեին ոչ ագերիները, ոչ էլ մենք որեւէ այլ տարածքում, սակայն «ԴՆԵպրի» գործողությունները պաշտոնապես նախատեսված չէին «Շուշի» գործողության ծրագրով: Ավելին, այդ գործողություններն անսպասելի էին, ինչպես հակառակորդի, այնպես էլ՝ դարաբաղցի հրամանատարության համար: «ԴՆԵպրի» հուժկու հարվածները՝ Լաչինի վրա, փաստորեն ինքնագործություն

էր, ավելի ճիշտ ասած՝ բանակաճորտութեան քիտոլ խելամիտ նախաձեռնությունն պայծառապարկ կանոնավոր զինված ուժերի, կենտրոնացված հրամանատարության և հատկապես ռազմական գործողությունների ծրագրերի բացակայությամբ, այլ կերպ ասած՝ համատարած տարերայնությամբ: Ինքնագործունեության և նախաձեռնության համար առիթ էր տալիս նաև 73 զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի, մեղմ ասած, տարրորինակ վարքագիծը, ազատամարտիկներին բարոյալքող նրա պարտավորական հայտարարությունները, որոնք արցախյան շարժմանը հետադարձ տալու առաջին փորձերն էին:

Լաչինի միջանցքի քաջամուկ իմ մտահոգացած ծրագիրը կշռադատված ու հաշվարկված էր մենայն ներքայնաբար: Նախ՝ ես պետք է հմտորեն ու խորամանկորեն օգտագործեի դարաբաղցիների կողմից Շուշին գրավելու մտադրությունը, նրանց հնարավոր գործողությունների տարբերակները ժամանակայնացնելի իմ համապատասխան քայլերի հետ: Ապա՝ հաշվի էին առնվում ազերիների ինտելեկտուալ, ռազմահոգեբանական, ազգահոգեբանական և այլ յուրահատուկ հատկանիշները, որոնց ինչ որ չափով ծանոթ էի դեռևս 50-ականներից, երբ ծառայում էի Բաքվի հակաօդային պաշտպանության օկրուգում, իսկ ավելի հիմնովին այդ հատկանիշներին ուսումնասիրել էի ընթացիկ պատերազմի դաշտերում: Կարելու տեղ էի հատկացրել ռազմահոգեբանական ներգործության էֆեկտիվ և իմ կողմից բազմիցս փորձարկված միջոցներից մեկին՝ դեզինֆորմացիային: 73-տորեն մշակված, տարածության և ժամանակի մեջ ճշտորեն կիրառված դեզինֆորմացիան կարող է հաղթանակի հիմք հանդիսանալ մարտում, եթե այն ամրապնդված է հակառակորդի մենտալիտետը հաշվի առնող այնպիսի համոզիչ գործողություններով, որոնք ստիպում են հակառակորդին հարձականքով վերաբերվել նրան մատուցվող ապակողմնորոշիչ տեղեկություններին:

Վերը շարադրված պարզաբանումներն անհրաժեշտ էին Շուշին հեշտ ազատագրման և Լաչինի հեշտ գրավման և, ընդհանրապես, այդ «հեշտ» օպերացիայի հետ կապված իրադարձությունների էությունը ճիշտ ըմբռնելու, 7այաստանից գործող «Դնեպր» հրետանային միավորման և Արցախից գործող հայ ջաջորդիների տեղն ու վաստակը այդ ոչ սովորական, նույնիսկ հեքիաթային թվացող գործողության ընթացքում ճիշտ գնահատելու համար: Իսկ հիմա անցնենք իրադարձությունների նկարագրմանն ու մեկնաբանմանը:

«Դնեպրի» Գորիսի միավորման 12 ԿԱ-19 հրամոթները տեղակայված էին՝ մեկ հրանոթ՝ խնածախում, երկուսը՝ 7արթաշենում, երեքը՝ Տեղ գյուղի մոտ, և հինգ հրանոթ՝ խնծորեսկում: Այսպիսով, մեր հրետանու հիմնական խմբավորումը կենտրոնացված էր խնծորեսկ, Տեղ և 7արթաշեն գյուղերի շրջակայքերում ընտրված կրակակետերում, որոնցից էլ պետք է հարված հասցվեր Լաչինին: Երկու շարաթվա ընթացքում Գորիսի հրամանատարների՝ առանձնապես խնծորեսկի ջոկատի բաջարի հրամանատար Սանոյի և իմ օգնականների ջանքերով արկերի թվաքանակը հասցրինք 800-ի, որոնցից 600-ը նախատեսել էի Լաչինի համար: Բացի այդ, Սանոյի ջոկատը հարձակումներից մեկի ժամանակ հակառակորդից ավար էր վերցրել և գյուղ տեղավորել 100-ից ավել ԿԱ-19 հրամոթների համար նախաձեղված մարտական զենիթային դիստանցիոն արկեր, որոնք օգտագործվեցին Լաչինի օդային տարածքում ցածր ահաբեկչական պայթյուններ ստանալու համար:

Մեր Գորիս ժամանելը համընկավ ազերիների կողմից շրջանի գյուղերի սաստիկ հրետակոծումներին: Մալախալաֆ-Մագուբլու տարածքից, երկու 152 մմ-ոց հրամոթներից, ազերիները դիմահար կրակով տակնուկրա էին անում Կոռնիձորը, որի բնակչության մեծ մասը լքել էր գյուղը: Խնծորեսկ և Տեղ գյուղերն ու մեր առաջա-

պահ դիրքերն այդ տարածքում կրակի տակ էր վերցրել 1076.2 «Կուրբանթախե» բարձունքի լանջերին նոր տեղակայված հակառակորդի հրետանին, որի կազմում էին 4 հատ 122 մմ-ոց հատուկից և որպես հրետանի օգտագործվող երկու տանկ: Այստեղից էր նաև պարբերաբար գործում թշնամու ԲԱ-21-ը, որը փորձում էր հրթիռակոծել Գորիս քաղաքը: Դավուբլու գյուղից հարավ՝ Գյուլբուլու և Նովյու գյուղերի միջև գտնվող 1025.0 և 1078.0 բարձունքներից գործում էին ևս 4 հատ 122 մմ-ոց հատուկից: Այստեղից էր գործում նաև ևս մեկ ԲԱ-21:

Ապրիլի 22-ից մինչև մայիսի 5-ը մենք կատարի մենամարտերի մեջ էինք հարավից գործող հակառակորդի կրակային միջոցների հետ՝ մեծ մասամբ խնծորեսկի և 7արթաշենի կրակակետերից: Ես նորից Ֆիզարոյի նման մի կրակակետից մյուսն էի սլանում, տեղում անհրաժեշտ հաշվարկներ կատարում, ոգեւորում տղաներին և անձամբ ղեկավարում մեր կրակը, որպեսզի իմ անփորձ տղաներն ապարդյուն չօգտագործեն մեծ չարչարանքով ձեռք բերված մարտական արկերը: Քանի որ մեր կրակն ավելի դիպրուկ էր ստացվում, ապա հրետանային մենամարտերում հաջողությունը, որպես կանոն, մեզ էր ուղեկցում: Ճնշել կամ ոչնչացրել էինք հակառակորդի հարավային խմբավորման բոլոր կրակային միջոցները: Ընդ որում, ազերիները սպառազինված էին միայն ժամանակակակից բանակային հրետանային սիստեմներով, իսկ մենք՝ միայն իմ հարազատ, շատ մտերիմ ու կամքիս անվերապահորեն հնազանդվող ԿԱ-19 զենիթային հրամոթներով, որոնք հաճախածիզ կրակով քանդակում էին ազերիների ժամանակակից հրետանին: Մինչև Լաչինի հարվածելը՝ չկարողացանք ճնշել միայն Կոռնիձորին խփող երկու ինքնազանց հրամոթները: Մայիսի 4-ին մշտապես իմ գլխավերելու անտես սավառնող հրեշտակները մեծ հաջողություն բերեցին, հաջողվեց պայթեցնել Կուրբանթախե բարձունքի թիկունքում գտնվող թշնամու հարավային հիմնական խմբավորման բազմատեսակ արկերի խոշոր պահեստը, որից հետո հակառակորդի հրետանին ընդմիշտ լռեց: Այս ընթացիկ մարտական գործողություններին զուգընթաց Տեղ ու խնծորեսկ գյուղերի շրջակայքում ընտրված երեք կրակակետերում նաշխապատրաստական աշխատանքներ էին տարվում՝ Լաչինին հարվածելու:

Մայիսի 5-ին ու 6-ին, բացի «հաստիքային» հրետանավորներից, Տեղ ու խնծորեսկ գյուղերից տասնյակ տղաներ էին մասնակցում արկերի տեղավորման, տեսակավորման, մաքրման, թաքստարանների ու խրամատների սարքավորման լայնածավալ աշխատանքներին: Սակայն, բացի հրետանու գծով իմ հավատարիմ օգնական Վալերի խաչատրյանից, Սուրեն Կարապետյանից, խնծորեսկի հրետանու ավագ Արմինե Փաղուսեցի, որի տունը մեր շտաբն էր, և որտեղից ես նրանց մասնակցությամբ ապակողմնորոշիչ տեղեկություններ էի ազերիներին համար եթեր հաղորդում, ոչ մի մարդ, նույնիսկ շրջանի ղեկավարներից, ոչինչ չգիտեին, որ այդ կրակակետերից հարվածներ են հասցվելու Լաչինին: Մարդիկ ինձ վստահում էին, արդեն համոզվել էին, որ ամեն ինչ ճիշտ է արվում, անվերապահորեն կատարում էին իմ բոլոր կարգադրություններն ու ավելորդ հարցեր չէին տալիս:

Մայիսի 5-ից սկսեցինք իրագործել դեզինֆորմացիայի մեր գրի առնված ծրագիրը: Երկու օր, որոշակի ժամերի, եթեր էինք հաղորդում հրամաններ, կարգադրություններ՝ մեր ենթադրյալ զորամիավորումները այս կամ այլ բնագծեր դուրս բերելու վերաբերյալ, նմանակվում էին համապատասխան զեկուցումներ՝ հայերեն և ռուսերեն: Մի խոսքով, ապակողմնորոշիչ տեղեկություններ հաղորդելով, աշխատում էինք համոզել հակառակորդին, որ հայերը մեծ ուժերով հարձակման են նախապատրաստվում Լաչինի տարածքի և քաղաքի վրա: Ես համոզված էի, որ այդ լուրերը ռադիոստանի միջոցով տարածվելու են նաև Լաչինի բնակչության մեջ ու լարվածություն են առաջացնելու:

Պայմանավորվել էի ռադիոկայանով օգտվող մեր ջոկատների հրամանատարների հետ, որ ազդեց իրենց ռադիոստաների վրա, եւ իրենք էլ անծանօր գոնե 2-3 օր դատարկաբանութեամբ ռադիոյով չզբաղվեն: Իսկ այդ անօրվատրելի երեւոյթը շատ էր տարածված, անընդհատ խոսում էին ում հետ ասես եւ ինչի մասին ասես, եթերում էլ էր քառսն իշխում: Իմ այդ պահանջն անհրաժեշտ էր ազերիներին համոզելու, որ հայերի կողմում խիստ հրամանատարութիւն է հայտնվել:

Խելամիտ հրամանատարները, որեւէ մարտական որոշում ընդունելիս, միշտ իրենց դնում են հակառակորդի տեղն ու փորձում կանխագուշակել վերջինիս հնարավոր գործողութիւնների բնույթն ու նպատակները: Ես ենթադրում էի, որ այդպիսի հրամանատարներ կարող են լինել նաեւ ազերիների մեջ, որոնք ստացվող տեղեկութիւնների, դրանց իսկութիւնը հաստատող մեր գործողութիւնների հիման վրա, ղեկավարվելով մարտավարութեան տեսութեան ու ռազմական տրամաբանութեան դրոյթներով, կարող էին եւ պետք է գային այն եզրակացութեան, որ Շուշի-ի դեմ նախապատարստվող գրոհը, որի մասին նրանք քաջատեղյակ էին, ուշադրութիւնը գլխավոր հարվածի ուղղութիւնից շեղող գործողութիւն է, իսկ գլխավոր հարվածը հասցվելու է Հայաստանից՝ Լաչինով դեպի Ղարաբաղ ցամաքային միջանցք բացելու: Իմ մտայնութեամբ նպատակով: Նույնիսկ ազերիներն էին համոզված, որ այդ միջանցքի գրավումը մեզ համար պետք է անչափ ավելի կարեւոր լինի, քան միայն Շուշի գրավումը, որը նրանք կարող էին կանխել: Աղբբեջանի պաշտպանութեան նախարարի, նախարարութեան այլ սպաների, համոզված քաղաքների ու տարածքների գործով դատաքննութեան նյութերից, որոնք իր ժամանակին հրապարակվել էին Աղբբեջանի եւ այլ երկրների մամուլում, մասնավորապէս հայտնի է, որ Շուշի կայազորի մեղադրվող հրամանատարներից ոմանք նույնիսկ առաջադրել էին կանխիչ հարված հասցնել բերդաքաղաքից, սակայն իրենց վերադասից թույլտվութիւն չէին ստացել:

Դեզինֆորմացիան, որան նախորդած մեր համկարծ արթնացած հրետանու օստիցայիս: հարվածները, այնուհետեւ՝ Լաչինի դեմ ուղղված կրակային փոթորիկն այլեւս կասկած չէր թողել ազերիների մտ հայերի նպատակների եւ իրենց գործերի շրջափակման մեջ հայտնվելու հնարավորութեան վերաբերյալ: Հենց այստեղ էր, որ վատ ճակատային հետախուզութեան եւ աղբբեջանցիների ինտելեկտուալ հատկանիշների հետ կապված պատճառներով՝ հակառակորդը գերազանհատել էր մեր պաշտոնական հրամանատարութեան ռազմավարական միտքն ու իրական հնարավորութիւնները եւ իր համար ճակատագրական սխալ որոշումներ էր ընդունել:

Բացի այդ, հուժկու հրետանային հարվածները՝ Լաչին քաղաքին, որտեղ դեռեւս ոչ մի արկ չէր պայթել, իսկ այդ քաղաքի բնակչութիւնը դեռեւս իր կաշվի վրա չէր զգացել, թե ինչ է զանգվածային հրետակոծումը, անպայման պետք է աստիկ խուճապի մատուցել որ փախչելու դեպի Ղուբաթլու կամ ծայրահեղ դեպքում իրուսիսային ուղղութեամբ դեպի Գոչալ: Խաղաղ բնակչութեան փախուստը նրանց համար անբարենպաստ երկրորդ տարբերակով կանխելու նպատակով՝ համաձայն գլուղի մեր միակ հրամանից ոչ ինտենսիվ ահաբեկչական կրակ էինք վարում Գոչալի ուղղութեամբ:

Շուշի կայազորի հրամանատարութիւնը իմանալով, թե ի՞նչ է կատարվում Լաչինում եւ նրա թիկունքային հաղորդակցութեան միակ ճանապարհին, պետք է երկու հնարավոր որոշումներից մեկն ընդունել. փրկել անմաքակցման մարտական տեխնիկան արագ ռազմաօդային նահանջեր դեպի Լաչին-Ղուբաթլու, քանի դեռ հայերն այդ ճանապարհը չէին կտրել կամ էլ կանգուն մնալ տեղում եւ դիմադրել մինչեւ վերջ: օգտվելով պաշտպանութեան համար բնական բարենպաստ պայմաններից: Հաշվի առնելով ազերիների մտածելակերպն ու ազգային յուրահատուկ հատ-

կանիշները՝ հակառակորդի հնարավոր վարքի երկրորդ տարբերակը նվազ հավանական էի համարում եւ չսխալվեցի:

Հատուկ գնդի Գորիսի վաշտի գորանցի բակում տեղակայված էր Արցախի հետ կապ պահպանող մեր պաշտպանութեան նախարարութեան միջակա ռադիոտելեյական կայանը, որի պետն էր ավագ լեյտենանտ Արմեն Ազարյանը: Սկսած մայիսի 4-ից ժամանակ էի գտնում ու գալիս Գորիս՝ Արմենից տեղեկութիւններ ստանալու: Հիմնականում ինձ հետաքրքրում էր «Շուշի» գործողութեան սկիզբը, որը նախատեսված էր մայիսի 7-ին, բայց կարող էր փոխվել: Եթէ ժամկետներում փոփոխութիւններ կատարվեին կամ օպերացիան ընդհանրապէս չկայանար, եւ կարող էի ապարդիւն ծախսել մեծ դժվարութեամբ կուտակված մարտապաշարը, բայց չհասնել նախատեսված նպատակին: Մայիսի 6-ի երեկոյան, համոզվելով, որ փոփոխութիւններ չկան, խնձորեակ գլուղում՝ Արմիկ Փաղունցի տանը տեղակայված հրետանու շտաբում հավաքեցի Լաչինի հրետակոծման համար նախատեսված իրանոսների հրամանատարներին, բանավոր հրաման տվեցի, բացատրեցի կրակի վարման կարգն ու ռեժիմները:

Այսպիսով, ինձ հայտնի էր «Շուշի» գործողութեան օրը, բայց թե ի՞նչ եղանակով ու ինտենսիվութեամբ էր այն ընթանալու, ինչքան ժամանակ էր տեսելու եւ ե՞րբ էր ավարտվելու, հայտնի չէր: Կարծում եմ, որ այդ տվյալները հաստատ հայտնի չէին նաեւ մեր հրամանատարներին, քանի որ Շուշի գրավումը նրանք կախվածութեան մեջ էին դրել ոչ այնքան իրենց գործելակերպից, որքան այն քանից, թե ե՞րբ են ազերիները բարեհաճելու ինքնակամ թողնել բերդաքաղաքը եւ, նրանց համար ազատ թողնված ճանապարհով, հեռանալու Լաչին: Այստեղ եւ նորից ուզում եմ վերադառնալ այդ «մութ» հարցին եւ ասել, որ ազերիների Շուշի կայազորը, եթէ նույնիսկ այն փոթորիկով լինել օգտագործելով քաղաքի բնական պաշտպանվածութիւնը, կարող էր ետ մղել գրոհը, եթէ այն կայանար, եւ, ընդհանրապէս՝ ծախսել հարծակրումը: Թե ի՞նչ հիմքերի վրա էր հենվում «Շուշի» գործողութեան հեղինակների վստահութիւնը, որ հակառակորդը հեռանալու է բերդաքաղաքից, եւ չգիտեմ, նրանց «գաղտնիքներին» ծանոթ չեմ: Եթէ, դիցուք, նույնիսկ գաղտնիք կա, որը ենթակա չէ հրապարակման, ապա այդ խիստ գաղտնի երեւոյթը չի կարող ոչ մի առնչութիւն ունենալ ռազմավարական կամ մարտավարական արվեստի հետ, իսկ Շուշի ազատագրումը, հետեւաբար, չի կարող «հայոց ռազմական արվեստի պատմութիւնը ու ամենայն ճշտութեամբ մեկնաբանվում եւ ամրագրվում են պատմութեան արժանահավատ էջերում, ինչն էլ եւ ցանկանում եմ անել՝ անառարկելի իրավունքով, սակայն հանդիպում եմ դիմադրութեան՝ պատմութիւնը շահադիտական դրդումներով կեղծել ցանկացող մի քանի պաշտոնատար «բիրդան սպարապետներին», որի մասին առանձին կասվի:

Ծանոթ լինելով մեկ տարի առաջ կյանքի կոչված «Շուշի» գործողութեան ծրագրի առանցքային դրոյթներին՝ ես ենթադրում էի, որ այդ օպերացիային մասնակցող հավաքածու, ոչ բանակային կարգով գործող ուժերը, մի քիչ կոպիտ ասած, բզբզելու են հակառակորդին, առանց վճռական գրոհի՝ փորձելու են դուրս մղել նրան քաղաքից եւ անարգել հեռանալ Լաչին, որից հետո գրավելու էին Ղարաբաղի նախկին մայրաքաղաքը... Իսկ հիմա տեսնենք, թե ինչպե՞ս էին իրականում զարգանում իրադարձութիւնները:

Մայիսի 7-ի վաղ առավոտյան, ամբողջ հրետանին մարտական վիճակի բերելուց հետո, Գորիսի ԼԳ բաժնի ինձ կցված եւ ռադիոկայաններով կապավորված մեքենայով մտնեցա 1342,6 «Զլուծութեամբ» սահմանամերձ բարձունքի ստորոտին, վերց-

րեցի մեքենայում գտնվող ձեռքի գնդացիքը, քանի որ բարձուկը մոտիկ էր թշնամու հենակետերին, եւ ուղքով բարձրացա իմ դիտակետը, որտեղից Լաչինը երեւում է ինչպես ափի մեջ, Լաչինի հրետակոծման համար նախատեսված երեք կրակակետերից մի քանի արկերով նշանավորվում կատարեցի քաղաքի կենտրոնի վրա ռադիոհաղորդիչով հրամանատարներին հրամայեցի՝ գրանցել ընդունիչների անկյունաքվերը եւ, հակառակորդի հրետանային ու գնդացրային կրակի տակ, իջա մեքենայի մոտ եւ վերադարձա Տեղ գյուղին կից՝ փակ դիրքում գտնվող մեր կենտրոնական կրակակետը, որտեղից պետք է ղեկավարեի հրետանու գործողությունները:

Ժամը 9-ին իմ մեթաղայվ գորամասերին մի քանի անգամ հաղորդեցի, որ սկսվում է հարձակման հրետանային պատրաստությունը, որը կարող է երկար տևել, զորամասերը պետք է գտնվեն իրենց ելման բնագծերում եւ, առանց հատուկ հրամանի, առաջ չչարժվեն: Դիմեցի նաեւ մեզ շատ լավ լսող Լաչինի կայազորի զինվորներին ու քաղաքի խաղաղ բնակչությանը, որ խնայեն իրենց կյանքը եւ արագ հեռանան քաղաքից: Դրանից հետո երեք կրակակետերից միաժամանակ փոթորկայից համախառնից կրակ բացեցինք Լաչինի կենտրոնի վրա՝ 30 վայրկյանում արձակելով 40 արկ, այնուհետեւ՝ փոխելով հրանոթների նպատակաուղղվածությունը, ես երկու հուժկու հարված հասցրեց քաղաքի մյուս բաղաձայներին: Հրանոթների փողերի շիկացում թույլ չտալու եւ ջերմաստիճանը թույլատրելի սահմաններում պահպանելու համար, հրամայեցի՝ անցնել կրակի «ստաֆետային» եղանակին: Մի կրակակետից իմ կողմից նշանակվող որոշակի քանակի արկեր արձակելուց հետո՝ կրակ էր բացվում մյուս կրակակետից, այնուհետեւ՝ երրորդից, եւ այդպես անընդհատ: Մի քանի ընդմիջումներով, որոնց ընթացքում լաչինցիներին կոչ էի անում արագացնել էվակուացիան, կրակ վարեցինք մինչեւ ժամը 18.00-ը, որից հետո լաչինցիներին մինչեւ առավոտ ժամանակ տվեցի՝ քաղաքից հեռանալու: Ես գիտեի, որ Լաչինում քրդեր ու ադրբեջանցիներ են ապրում, չէի ցանկանում խաղաղ բնակչությանը մեծ վնաս հասցնել, կարելի էր ասել փրկվելու պայմաններ էի ստեղծում: Մեր դիտումները ցույց տվեցին, որ երեկոյան եւ ամբողջ գիշեր դեպի Ղուբաթլու տանող ճանապարհով խիտ տրանսպորտային երթուղիներում էր տեղի ունենում:

Մայիսի 8-ին Գորիսի ու Լաչինի շրջանների վրա շատ թանձր մառախուղ էր նստել, մի քանի քայլի վրա ոչինչ չէր երեւում: Մառախուղը պահպանվեց մի քանի օր, բայց դա մեզ չէր խանգարում, քանի որ հարվածում էինք ոչ թե առանձին նշանների, այլ զանգվածային ահաբեկչական կրակ էինք վարում ամբողջ քաղաքի վրա: Մառախուղն ավելի էր ուժեղացնում արկերի պայթյունների հոգեբանական ճնշումը՝ մարդկանց նյարդային համակարգի վրա: Հրետակոծումների տակ ապրած մարդիկ շատ լավ գիտեին, որ ցերեկային հրետակոծումները հոգեբանորեն ավելի հեշտ են տարվում, քան գիշերայինը կամ մառախուղի մեջ: Ժամը 10.00-ին կրակը վերսկսեցինք եւ այդ օրն ավելի հուժկու ու երկարատև հարվածներ հասցրեց Լաչինին: Ետառաֆետային կրակը վարվեց նաեւ լույս 9-ի գիշերը: Բեկորա-Ֆուզասային արկերի հետ օգտագործում էինք նաեւ հակատանկային կոմունյառիվ արկեր, որոնցից բազմաթիվ հրդեհներ էին բռնկվել քաղաքի տարբեր մասերում: Ահաբեկչական նպատակով զենիթային դիտանցիոն արկեր էինք պայթեցնում Լաչինի օդային տարածքում: Այդ գիշեր քաղաքն ամբողջովին դատարկվեց եւ զինվորներից, եւ բնակչությունից: Մենք այլևս չէինք լսում ազերիների խուճապահար ռադիոհաղորդումները:

Մայիսի 9-ի առավոտյան կրակը դադարեցրի ու գնացի «Քյումուրթափեի» դիտակետը, մոտ երկու ժամ իմ ուժեղ հեռադիտակով ուսումնասիրեցի Լաչինը, երբ մառախուղում պատուհաններ էին բացվում: Քաղաքում ոչ մի կենդանի էակ չէր երեւում, Շուշիի կողմից էլ այլևս ոչ մի շարժում չէր նկատվում: Արդեն 500-ից ավել ար-

կեր էինք ծախսել, որոշեցի Լաչինը հանգիստ թողնել, իսկ խնձորեակ գյուղից հարավ տեղակայված երկու հրանոթներից մեթոդիկ կրակ սկսեցինք վարել Լաչին-Ղուբաթլու ճանապարհի կենտրոնական հատվածի ուղղությամբ՝ ցույց տալու համար, որ մտել ենք Լաչին եւ այնտեղից ենք կրակով հետապնդում նրանց:

Օրվա երկրորդ կեսին գնացի Արմեն Ազարյանի մոտ՝ իրադրությունը պարզելու, եւ նրանից իմացա, որ դարաբաղցիները մտել են Շուշի: Մնում էր, որ նրանք արագ ներքաշվեին Լաչինի միջանցք եւ, որքան հնարավոր է, այնպես էլ այնպես էլ այն, քանի դեռ հակառակորդը ուշքի չի եկել ու հանկացել իր սխալը: Իհարկե, զեներալ Դալիբալ-թայանն արդեն կոահել էր, թե ո՞վ է Հայաստանից խփում Լաչինին եւ ինչո՞ւ համար: Արմենին խնդրեցի անձամբ նրան ծածկագրված հետեյալ ռադիոգիրը հաղորդել. «Լաչինը եւ ամբողջ միջանցքն ազատ է ազերիներից, բնակչությունն ու զորքերը հեռացել են Ղուբաթլու, ձեզ ոչ մի դիմադրություն չի սպասում, առանց հապաղելու առաջ շարժվեք, հակառակորդը կարող է ուշքի գալ եւ վերադառնալ: «Դե՛նայր»: Սա-կայն Ղարաբաղի կողմից շարժում չէր նկատվում, իսկ մենք ստիպված էինք կրակի տակ պահել Գյուլբերդի բնակավայրից հարավ ընկած Աբերա գետի ծորահովիտն ու նրանով դեպի Ղուբաթլու եւ Ձանգելան տանող ճանապարհը: Իմ տրամադրության տակ մարտունակ հետեյակ չունեի, որպեսզի գրավեի ազերիների կողմից լքած «Ստրոյկան» Լաչինը կտրելով Ղուբաթլուի եւ Ձանգելանի շրջաններից:

Այստեղ տեղին կլինի մեջբերել մեկ տարի հետո ԼՂՀ պաշտպանության նախարար դարձած Սամվել Բաբայանի պատասխանը՝ լրագրող Բակուր Կարապետյանի Շուշիի ազատագրմանը վերաբերվող հարցին: Սամվել Բաբայանն ասում է. «...Ինձ այն ժամանակ հանձնաձեռնարկված էր Շուշիին քիկունքի խնդրի լուծումը: Լիսագործից մինչեւ Քարին Տակ գյուղը 450 մարտիկներով հսկում էինք ողջ ճանապարհը եւ արգելակում Լաչինի կողմից Շուշիի օգնության գալը: Մենք գիտակցում էինք մեր գործի կարեւորությունը: Մենք գրավել էինք բոլոր բարձունքները եւ վերահսկում էինք ճանապարհը: Սակայն Շուշիից փախչողների համար ազատ էր ճանապարհը: Ձգալով, որ ճանապարհը մեր ձեռքին է եւ այլևս ոչ մի օգնություն չի գա՛» Շուշիում գտնվող արքեպիսկոպոսի գիմնադրությունը որոշեցին, որ անօգուտ է կռվել, նախապես լքեցին դիրքերը եւ հեռացան: Ես հայտնեցի հրամանատարությանը, որ Շուշին ազատ է ու կարելի է բերդաքաղաք մտնել: Իրոք բերդաքաղաքում մարտեր տեղի չեն ունեցել...» («Ազատամարտ», թիվ 31, 13-19 օգոստոսի, 1993թ.): Այսպիսով, Սամվել Բաբայանը «Շուշի» գործողության մասնակից միակ հրամանատարն է, որը հրապարակայնորեն եւ ճշմարտացի բացատրել է, թե ինչպե՞ս է առանց գրեթե ու արյուն թափելու ազատագրվել Շուշին: Ընդ որում, նա այդ գործողությունը չի կապում Լաչինի միջանցքի բացման եւ այդ քաղաքի գրավման հետ: Սամվել Բաբայանը լուր է այդ մասին, որովհետեւ Լաչինի միջանցքի գրավման խնդիր առաջադրված չի եղել եւ ասելու բան էլ չի եղել:

Շուշիի անապասելի «հեշտ» գրավումը՝ առանց արյուն մսխելու, եւ դրա հետ կապված ենթոյնալ պոթենցիալները բավարարելուց հետո միայն մեր գլխավոր շտաբի ռազմավարների գիտակցությանն իվերջո հասավ, որ հակառակորդը լքել է ոչ միայն Շուշին, այլև Լաչինը: Սակայն երկու ժամ պահանջող գործողությունն ինչ-ինչ պատճառներով երկարաձգվել է՝ հիմա օրով: Ես նույնիսկ կասկածում եմ, որ մեր հրամանատարությունն ընդհանրապես չի ցանկացել կամ իրավունք չի ստացել՝ Հայաստանի իշխանավորներից, գրավելու Լաչինի միջանցքը, իսկ իր պասսիվ վարքով ազերիներին հնարավորություն էր տալիս վերադառնալ Լաչինի շրջան: Լաչինի հանելուկը լուծելու համար այդքան ժամանակ չէր պահանջվում, առավել եւս, եթե Արցախի ապաշրջափակման մտադրություն է եղել: Այդ դեպքում Շուշիի ա-

գատազրման համար մտքիլիզացված ուժերը՝ մասնավորապես Լաչինի խճուղին վերահսկող Մամվել Բաբայանի 450 մարտիկները, պետք է կրնակախոս հետապնդեին փախչող հակառակորդին եւ հենց մայիսի 9-ին գրավեին Լաչինի միջանցքը: Կարծում եմ, որ նրանք մեծ հաջողությամբ դա կկատարեին, եթե համապատասխան առաջադրանք ստացած լինեին: Դրա համար «Դնեպրը» ստեղծել էր բոլոր հնարավոր պայմանները եւ դեռ մի բան էլ ավել: Դրա փոխարեն տոնակատարությունների էին կազմակերպվել Շուշիում եւ այլուր:

Մեր հրամանատարության պասսիվ վարքը լուրջ ուսումնասիրություններ պահանջող հարց է առաջացնում: Եթե հակառակորդն այնքան էլ տխմար չլիներ, ժամանակին հասկանար, որ խաբված է, ուշքի գար եւ այդ հինգ օրվա ընթացքում անարգել վերադառնար Լաչինի դատարկ մնացած տարածքը՝ բացելու էին, արդյոք, Լաչինի միջանցքը՝ Ստեփանակերտում հավաքված խորհրդատուներն ու դատարկ տեղում հեղինակություն ձեռք բերած «բիրդան սպարապետներն» իրենց արյան գնով, առանց որի նրանք հաղթանակ չեն պատկերացնում: Կարծում եմ, որ չէին բացելու եւ Շուշին էլ չէին գրոհելու ու գրավելու, եթե ազերիները մոլորության մեջ չհայտնվեին, իսկ նրանց հրամանատարների գլուխներում գոնե մի քիչ խելք, իսկ հոգիներում արիության, զինվորական պարտքի հետքեր մնացած լինեին եւ Լաչինի հրետակոծումից ու այնտեղ ծագած խուճապից վախեցած չփախչեին Շուշից:

Հավանական է, երբ դարաբաղյան մեր հրամանատարությունը վերջապես գիտակցեց, որ ամոթ է չգրավել հակառակորդի կողմից մեզ մատուցվող Լաչինի միջանցքը, որն Արցախի փրկության անհրաժեշտ, եթե ոչ անձնակազմի արայանն էր, որ մեր հրամանատարների պասսիվ վարքագիծը մեր ազատամարտիկների եւ իրադարձություններից տեղյակ ժողովրդի կողմից կզնահատվի որպես դավաճանություն, Դարաբաղի կողմից մեր զորքերը կրիայի արագությամբ շարժվեցին դեպի Լաչին: Մայիսի 14-ին Լիսազորին մոտեցած զորամիավորման հրամանատարը Արմեն Ազարյանի միջոցով խնդրել էր, որ հարվածներ Լաչինի հյուսիս-արեւելյան մուտքին, երբ այնտեղ ոչ մի ազերի չկար: Տեղյակ լինելով, որ դարաբաղցից անցել են Լիսազորը եւ մոտենում են Լաչինի շրջանին, մենք դարաբաղել էինք քաղաքի հրետակոծումը եւ պարբերաբար հարվածում էինք Լաչինը Դուբաբլուի եւ Զանգելանի շրջանների հետ միացնող ճանապարհին, այն տպավորությունը ստեղծելով, որ կրակը հայերը վարում են արդեն Լաչինի տարածքից: Այնուամենայնիվ, մենք կատարեցինք դարաբաղցիների խնդրանքը եւ մի անգամ էլ հրետակոծեցինք Լաչինի հյուսիսային մատույցները ու կրակը դադարեցրեցինք նրանց պահանջով: Վերջապես, առանց որեւէ դիմադրության հանդիպելու, առանց զոհերի եւ նույնիսկ վիրավորների՝ մեր քաջարի հայորդիները մտան Լաչին: Այս բոլոր կարելի էր համեմատել մկան դատարկ թակարդին դանդաղ մոտեցող կատվի գործողություններին:

Լաչինում ընդամենը 5-6 խեղճ ծերունիներ էին մնացել, որոնց Գորիս էին բերել եւ փակել ԵԳ բաժնում, իսկ իրադարձություններին հետեւող զորիսեցիները եւ այլ տեղերից ժամանած թաւան սիրողներն արդեն անասուններ, մեքենաներ, տրակտորներ եւ այլ իրեր էին դուրս տանում Լաչինից, մաքրագարդում էին խանութներն ու պահեստները: Խուճապը Լաչինում այնպիսի բնույթ էր կրել, որ մարդիկ տներում էին թողել իրենց ամբողջ ունեցվածքը, նույնիսկ այն իրերը, որոնք արդեթեանցիները միշտ աշխատում են տանել իրենց հետ:

Մայիսի 14-ից հետո Լաչինի միջանցքի լայնացման ու պահպանության խնդիրները կատարում էին ԱԴԳ եւ ԳԳ նոր կազմավորվող զինված ուժերի մարտիկները՝ մասնավորապես Սովետաշենի Աշոտ Պետրոսյանի զորամասի երիտասարդ ռազմիկները, որոնց մեջ շատ զոհեր եւ ավելի շատ վիրավորներ եղան՝ մեծ մասամբ ուշքի ե-

կած հակառակորդի հրետանային ու ականանետային կրակից, որովհետեւ վիրավորների վերքերը բեկորային էին: Միջանցքը պաշտպանում էին նաեւ մարտական ավելի մեծ փորձ ունեցող հատուկ զնդի պայմանագրային ծառայության անցած մարտիկներն ու երկրապահ ջոկատները, ինչպես նաեւ՝ ԵԳ նախարարության միլիցիայի ստորաբաժանումները, որոնցից մեկը ցավալի մեծ կորուստներ կրեց Գոչազի մոտերքում՝ անփութ ղեկավարության պատճառով: Ընդհանրապես, որպես կանոն, պատերազմի տարբեր թատերաբեմերում մեր կրած անձեռելի եւ անհիմատ մեծ կորուստները պատճառային կապի մեջ էին հրամանատարության անզետ ու անախտաբաս լինելու հետ, որից էլ բխում էր հանցավոր ինքնավստահությունը կամ անփութությունը:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը, նախ՝ անհրաժեշտ եմ համարում պատասխանել հետեւյալ հարցին՝ ի՞նչ էր տեղի ունենալու, եթե ազատագրվեր Շուշին, իսկ Լաչինը մնար հակառակորդի ձեռքում, եւ Արցախը ցամաքային միջանցքով չկապվեր Զայաստանի հետ հենց 1992թ.-ի մայիսին: Համոզված եմ, որ նույն թվականի ամռանը Ադրբեջանին՝ դեռեւս նրան օժանդակող ռուսական զորքերի օգնությամբ, հաջողվելու էր գրավել ոչ միայն Շահումյանի ու Մարդակերտի շրջանները, այլեւ՝ ամբողջ Արցախը, այնտեղից դուրս էին մղելու հայերին եւ ռազմական պարտության մատնելու մեզ՝ արցախյան ազատամարտում: Արանից հետո միայն պետք է շեշտեմ, որ 1992թ.-ի մայիսի սկզբին դարաբաղցիների եւ հայաստանցիների համատեղ ուժերով պետք է Շուշին ազատագրելու փորձ կատարվեր, որը ոչ մի կապ չուներ Լաչինի գրավման հետ: Այդ հարցում երկու կարծիք լինել չի կարող եւ անա թե ինչո՞ւ:

1. ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը չէր կարող իր սպարապետներին թույլատրել՝ առանցիվ գործողություններ ձեռնարկել հարեւան հանրապետության դեմ: Հենց այդ ժամանակահատվածում նա սկսել էր իր պարտվողական քարոզչությունն ու արցախյան ազատամարտին շրջադարձ տալու փորձերը՝ անկեղծորեն համոզված լինելով Հայաստանի թուլության, Ադրբեջանի հզորության եւ մեր անխուսափելի պարտության մեջ:

2. Լաչինի միջանցքը բացելու համար անհրաժեշտ էր երկկողմանի հարձակում ձեռնարկել: Լաչինին հարվածել Գորիսի շրջանից, գրավել կամ շրջափակել Շուշին, միաժամանակ Լաչինի շրջաններխուժել Արցախից: Սակայն նման գործողությունների համար Հայաստանի ռազմական ղեկավարությունը համապատասխան միջոցառումներ չէր կատարում՝ բացի «Դնեպր» հրետանային զորամիավորման ստեղծումից:

3. Վերջապես, այն ժամանակվա ոչ մի զորամիավորում՝ ոչ Արցախում, ոչ էլ Հայաստանում, ոչ մի ջոկատի կամ նոր ստեղծվող բանակային զորամասի հրամանատար՝ մինչեւ վերջ նկարագրված իրադարձությունները, Լաչինը գրոհելու ու միջանցքը բացելու առաջադրանք չի ստացել եւ այդ կապակցությամբ մեր գլխավոր շտաբում ոչ մի փաստաթուղթ չի կարող:

4. Հետեւաբար, 1992թ.-ի մայիսին մեր հրամանատարությունը Լաչինի միջանցքի գրավման վերաբերյալ ՀՀ ռազմաքաղաքական ղեկավարության թույլտվություն կամ ուղղակի հրաման չի ունեցել, ուստի եւ համապատասխան մարտական առաջադրանքներ չեն մշակվել եւ չեն առաջադրվել: «Շուշի-Լաչին» օպերացիան ծավալվել է տարերային ձեռով՝ «Դնեպր» հրետանային զորամիավորման հրամանատարի ու նրա անմիջական զինակիցների նախաձեռնությամբ եւ հաջողությամբ է պսակվել՝ շնորհիվ աշխարհագրային հրետանավորների եւ Գորիսի շրջանի խնձորեսկ, Տեղ, Հարթաշեն, Կոռնիձոր, Խնածախ եւ այլ գյուղերի գյուղացի տղաների:

անձնվեր աշխատանքի, որոնց էլ պատկանում է այդ անարյուն ու եզակի «շախմատային խաղում» մեր տարած հաղթանակի վաստակը:

«Շուշի-Լաչին» մարտական օպերացիայի զնահատականը տալիս՝ անձամբ ես կարեւորում եմ այն անմիտելի փաստը, որ Շուշին ու Լաչինը անմիջապես գրավելու ժամանակ մեր կողմից չեղան կորուստներ եւ նույնիսկ վիրավորներ: Հենց այդ փաստում եմ տեսնում այդ անզուտ մարտական գործողության մեծ արժեքն ու դասական բնույթը՝ պայմանավորված ռազմավարական ու մարտավարական խոր մտածողությամբ, ռազմական խորամանկությամբ եւ «Դնեպր» հրետանային զորամիավորման առկայությամբ ու նրա գործողություններով: Վերջնական արդյունքն անհերքելի է դրանցից:

Ասեմ, որ իմ այս կարծիքը չի համակերպվում մի քանի նեղմիտ «քիրդան սպարապետների» պատկերացումներին, որոնց համար ավելի բնական է, երբ հաղթանակը գունազարդված է լինում մեր ռազմիկների արյունով, իսկ նրանք հնարավորություն են ստանում արյան գնի մասին դատարկաբանությամբ մթազնել անձնագրի ազգի գիտակցությունը:

Ես իմ նպատակին հասել էի. Լաչինի միջանցքը բացված էր, իսկ նրա պաշտպանությունն արդեն պետք է իրականացնեին Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի զինված ուժերը: Ի՞նձ եւ իմ տղաներին անհամբեր սպասում էին Կապանում, որտեղ իրադրությունը մայիսի 9-ից հետո սրվել էր. քաղաքն ու շրջանի սահմանամերձ գյուղերը սաստիկ հրետակոծվում էին Ղուբաթլուի եւ Ձանգելանի շրջաններից, որտեղ տեղակայվել էին նաեւ Շուշիից եւ Լաչինից դուրս եկած ազերիների հրետանային, տանկային եւ այլ ստորաբաժանումները: Երբ՝ մայիսի 14-ի ուշ երեկոյան ես ու իմ օպերատիվ խմբի տղաները վերադարձանք Լաչինից՝ խնձորեսկի մեր շտաբում ինձ էր սպասում Կապանի շրջգործկոմի նախագահ Ալավիկ Հայրապետյանի սուրիանդակը, որն ինձ խնդրում էր անհապաղ գալ Կապան: Գիշերը ես եւ Վալերի խաչատրյանը մեկնեցինք Կապան, իսկ մյուս օգնականներին՝ Սուրեն Կարապետյանի զխավորությամբ, ուղարկեցի Երեւան, որպեսզի երկու օր հանգստանան ընտանիքներում եւ գան Կապան՝ իրենց հետ բերելով «Սեօն Տիգրանի» 30 լավագույն մարտիկներից բաղկացած ջոկատ: Այնպես որ մենք ժամանակ չենք ունեցել մասնակցելու «տարօրինակ ու հեշտ» հաղթանակի կապակցությամբ տեղի ունեցած արարողություններին, այլ մայիսի 15-ին արդեն կազմակերպում էինք Կապանի պաշտպանությունը եւ նախապատրաստվում էինք հակառակորդին հակահարված տալու:

Ահա այսպես է իրագործվել Լաչինի միջանցքի բացումը՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության գոյատևման երեք կարեւորագույն պայմաններից մեկը: Երկրորդ պայմանը, այսինքն՝ Հայաստանի Հանրապետության եւ ԼՂՀ կանոնավոր զինված ուժերի կազմավորումը՝ ընթացքի մեջ էր եւ արդեն նկատվում էր Ռուսաստանի շահագրգռվածությունը՝ այդ հարցում: Մնում էր վերջնականապես չեզոքացնել ռուսական զորքերի աջակցությունը՝ Ադրբեջանի զինված ուժերին: Այդ երրորդ կարեւոր խնդիրը հաջողությամբ լուծեց Ադրբեջանի նախագահ էլչիբեյը՝ ամբողջովին դուրս հրավիրելով ռուսական զորքերը՝ Ադրբեջանի տարածքից:

Լաչինի գրավումը նախադեպ դարձավ մեր զինված ուժերի ներխուժման համար պատմական Հայաստանի որոշակի տարածքներ՝ Արցախի ու սահմանամերձ շրջանների համար անվտանգության բուֆերային գոտի ստեղծելու նպատակով, որին միջազգային հանրությունը եւ օտարերկրյա տերությունները նույնպես ըմբռնումով մոտեցան:

ԿԱՊԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (15 մայիսի–22 հունիսի, 1992 թ.)

Կապան հասանք մայիսի 15–ի լուսաբացին, տեղավորվեցինք բարձրահարկ հյուրանոցի մեզ համար նախապատրաստված 507 «յուքս» համարում, որը դարձավ հրետանու շտաբ: Առավոտյան շրջգործկոմի նախագահ Ալավիկ Հայրապետյանի և Գ. բաժնի պետ Էդիկ Բարսեղյանի եւ այլ պաշտոնատար անձանց հետ լուծեցինք տրանսպորտային միջոցներով, վառելանյութով մեզ ապահովելու եւ այլ կազմակերպչական հարցեր եւ անցանք հրետանային հակահարվածների եւ այլ մարտական գործողությունների նախապատրաստական աշխատանքներին: Կապանի ղեկավարությունն ամեն ինչ անում էր, որպեսզի իմ գործունեությունը չհանդիպի խոչընդոտների, իսկ իմ անմիջական հենարաններն էին երկրապահ ջոկատի հրամանատարներ Մայիսն ու Գագիկը: Այդ ջոկատի մարտիկներից, ինչպես նաեւ Քաջարանի, Դավիթ Բեկ, Արծվանիկ, Կաղնուտ, Ճակատեն, Ներքին Հանդ գյուղերի տղաներից էին կազմված մեր հրետանային հաշվարկները, որոնք ես կազմավորել ու պատրաստել էի դեռեւս 1991թ.–ի օգոստոս–սեպտեմբեր ամիսներին: Եթե Գորիսի ու Կապանի հրետանային միավորումներն այն ժամանակ ստեղծված չլիներին, ապա 1992թ.–ի ամռանը, երբ սկսվեցին այդ շրջանների զանգվածային հրետակոծումները՝ Ադրբեջանի տարածքից, մեր բնակավայրերը՝ առանձնապես Կապան քաղաքը, ենթարկվելու էին տասնապատիկ անձամբ ավելի մեծ ավերածությունների, իսկ բնակչությունը կորելու էր անհամեմատ ավելի մեծ կորուստներ:

1992թ.–ի մայիսի 15–ի դրությամբ Կապանի շրջանում իրադրությունը հետեւյալն էր. Կապան քաղաքը հրետակոծվում էր Սուսանի լեռնաշղթայի 1305.6 բարձունքի նույնամուն անտառի եւ անդունդի եզրին տեղակայված չորս 122 մմ–ոց հաուրիցներից, Սեիդյար գյուղում տեղակայված մեկ տանկից եւ մեկ ԿԱ–19 հրանոթից: Կապանի վրա գերիշխող 1168.4 Քյազանլի բարձունքից բաղաձայն պարբերաբար հրթիռակոծվում էր ԲՄ–21 կայանքից: Ղուբաթլուի ու Ձանգելանի շրջաններից հակառակորդը հրետակոծում էր շրջանի սահմանամերձ գյուղերը՝ առանձնապես Դավիթ Բեկը, Եղվարդը, Ագարակը, Գեղանուշը, Ճակատենը: Նշված շրջաններից գործում էին ավելի մեծաքանակ կրակային միջոցներ, որոնց միացել էին նաեւ Շուշիից ու Լաչինից դուրս եկած թշնամու հրետանային ստորաբաժանումներն ու «Գրադ» կայանքները:

Կապանցիները հակառակորդին անվուրթորեն թույլ էին տվել շրջկենտրոնը կտրել հարավային բնակավայրերի հետ միացնող միակ ճանապարհից՝ ադրբեջանական Ղազանչի գյուղի եւ «Ճանջիքար» կոչվող բարձունքի միջեւ ընկած երեք կիլոմետրանոց հատվածում: Այդ ճանապարհը պատկանում էր Հայաստանին եւ միայն նշված հատվածում էր անցնում սահմանագծով, ուստի կապանցիները պարտավոր էին մինչեւ մեր Ներքին Հանդ եւ Ծավ գյուղերը հասնող ճանապարհը վերցնել իրենց վերահսկողության տակ: Սակայն նրանք թշնամուն թույլ էին տվել ակա-

ճանապարհը եւ իրենց քթերի տակ հեծակետեր սարքավորել: Չեղանուշ գյուղի բնակիչներն ինձ պատմում էին, թե ինչպես են մի քանի ամիս «թամաշա» արել ազերիների գործողություններին, երբ նրանք անարգել ամբողջուն էին կառուցում գյուղից մեկ կիլոմետրի վրա գտնվող 1279.2 բարձունքին, որտեղից ազերիները վերահսկում էին Կապան-Ճակատեն ճանապարհահատվածը, եւ որի գրավման փորձի ժամանակ հերոսաբար զոհվեցին իմ գրադիստ Աշոտ Յակոբյանն ու Կապանի լավագույն հետախույզներից մեկը՝ Արմեն Վարդանյանը: Ճանապարհը կամավոր ազերիներին հանձնելուց հետո՝ մեր տրանսպորտային միջոցները շրջանցում էին Չեղանուշ գյուղից եւ գառիվեր սարալանջերով դուրս գալիս ճանջիբար, եթե եղանակը չոր էր լինում:

Քաղցկեղային ցանցի նման Կապան քաղաքին ընդհուպ մոտեցող մեր շարքից դուրս բերված օդանավակայանին ու երկաթուղային կայարանին կից տարածքներից գործում էին երկաթգծային կառույցներում եւ Քյազանլի սարի ստորոտի խիտ անտառում լավ թողարկված ազերիների մշտական եւ շարժական կրակակետերը, որոնք 200-300 մետրից նոսրակնետներից, տարբեր տրամաչափի գնդացիներին եւ այլ զենքերից դիմահար կրակ էին վարում Կապան-Գորիս մայրուղու մինչեւ Սունիկ ու Ներքին Գյոդաքլու ընկած հատվածի վրա: Այդտեղ էին ազերիները խփել ու հրկիզել մեր գրահամեքենան. այրվել էին Կապանի վաշտի տաս մարտիկներ: Այդ պատճառով էլ տրանսպորտը Գորիս-Երեւան մայրուղի էր դուրս գալիս Կապանի թիկունքով անցնող անբարեկարգ բնահողային վտանգավոր ճանապահներով:

Աղբրեջանական Սեիդյար գյուղում, որի տարածքը կից է մեր Ագարակ ու Խղրաճց գյուղերին եւ սեպի նման մտնում է շրջանի տեղիտորրհայի մեջ, ազերիներն իրենց շատ ազատ էին զգում, նրանում նույնիսկ բնակիչներ կային, իսկ կայազորը զինված էր հետեւակի մարտական երեք մեքենաներով, մեկ տանկով եւ մեկ ԿԱ-19 հրանոթով: Վերջինը, իմիջայլոց, ամենաարդյունավետ կրակն էր վարում Կապան քաղաքի վրա: Փոխանակ լկտի թշնամուն դուրս մղելու այդ գյուղից ու հանելու շրջանի մարմնի մեջ միտքված թունավոր փուշը՝ Երեւանից ժամանած եւ անմիջապես մեկնած ինչ որ հիմար «գորավարի» առաջադրանքով խելոք կապանցիները Սեիդյարի գլխավերելով ձգվող Փելասար լեռնադրոշայի վրա էքսպավատորով երկաթածիգ խրամատ էին փորում՝ մեր ավերված հեռուստահաղորդիչի շրջանում, չգիտեմ՝ ունի՞ց պաշտպանվելու համար:

Այսպիսով, 40 հազար բնակչություն ունեցող քաղաքը հայտնվել էր պատանդի վիճակում: Այդ քաղաքի տղամարդիկ, որոնք կազմակերպվածության դեպքում կարող էին ինքնուրույն դուրս շարտել ազերիներին՝ Կապանի մատույցներից, մի բուռ ազերիներին թույլ էին տվել ամրանալ քաղաքի վրա գերիշխող բոլոր հարավային բարձունքների վրա եւ դիմահար կրակով տեռորի ենթարկել նրա խաղաղ բնակչությունը: Նման իրավիճակի լուրջ պատճառներից մեկը եւ տեսնում էի այն բանում, որ կապանցիները՝ տարիներ շարունակ սերտ տնտեսական եւ այլ տեսակի կապերի մեջ լինելով աղբրեջանցիների հետ, հոգեբանորեն ընտելացել էին նրանց հետ համագոյակցելուն եւ այդ ինքնբոլոր դեռ չէին կարողանում վճռական գործողությունների դիմել, ղեկավարվում էին ոչ այնքան անհրաժեշտ պատշապանության պահանջներով, որքան պետական սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքով:

Անմիջապես Կապան քաղաքը պաշտպանող մեր իրենուսու երկու դիրքերն ընտրված էին Շահունյան ավանի եւ Ներքին Գյոդաքլու գյուղի մոտ: Այդ դիրքերում տեղադրել էինք հինգ ԿԱ-19 հրանոթներ եւ մեկ նոր ձեռքբերված 122 մմ-ոց հաուբից: Երկու հրանոթ տեղադրել էինք Կաղնուտում, իսկ մեկական հրանոթ՝ Դավիթ Բեկում, Կարմրաքարում, ճակատենում եւ Ներքին Յանդում: 1991թ-ին իմ բերած

300 «էլբրուս» կարկտահար արկերին գումարվել էին նույնքան մարտական արկեր, եւ արկերի մուտքը շրջան շարունակվում էր:

Կապանի մեր հրետանային միավորման անձնակազմի առջեւ դրել էի հետեւյալ մարտական խնդիրները. ա) կանխել Կապան քաղաքի հրետակոծումներն ու հրթիռակոծումները եւ ոչնչացնել հակառակորդի կրակային միջոցները, բ) ծայրամասային կրակակետերից մենամարտերի մեջ մտնել Ֆերջանի, Չերիլի, Վենթելի հարթեջանական գյուղերի շրջանից Դավիթ Բեկ, Եղվարդ, Ագարակ եւ այլ գյուղերին հարվածող թշնամու հրետանու եւ ԲԲ-21 կայանքների դեմ, թույլ չտալ նրանց ավերել մեր բնակավայրերը, գ) պարբերաբար վարվող ահաբեկչական կրակով դուրս մղել բնակչությունը՝ Դուրաթլուից, Չանգելանից եւ այլ խոշոր բնակավայրերից՝ նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ ազերիները շատ հեշտ են լքում իրենց բնակավայրերը եւ օջախները:

Առաջին ատամնաջարդ հարվածը Շահունյանի կրակակետից հասցրինք Սեիդյարին: Առաջին ամզամ պատերազմի այդ բատերաբեմում ազերիներն իրենց կաշվի վրա զգացին «Դնեպրի» կործանարար ուժը: Ուղիղ խփելով թշնամու ԿԱ-19 հրանոթին, ջարդեցինք ու շարքից դուրս բերեցինք այն: Նրա հաշվարկը չհասցրեց նույնիսկ կրակ բացել եւ ոչնչացվեց տեղում: Նշանին մի քանի արկ ուղիղ խփելով ոչնչացրեցինք գյուղի շինություններից մեկում գտնվող արկերի պահեստը, որտեղից ասկարները փորձում էին արկեր դուրս բերել եւ մեքենայի մեջ բարձել՝ փոսերից մեկում թաքնված իրենց տանկի հրանոթի համար: Այնուհետեւ կրակը տեղափոխեցինք գյուղի ծայրամասում առանձին կանգնած մեծ շինության վրա, որն ազերիների կայազորի գորանոցն ու տեխնիկական բազան էր, հաջողվեց խփել ու վնասել մեկ գրահամեքենա, իսկ մյուսները թաքնվեցին շինության հակառակ կողմում: Դրանից հետո «էլբրուս» արկերով հրետակոծեցինք գյուղի ամբողջ տարածքն ու կրակը նորից տեղափոխեցինք մեր օդանավակայանից եւ Ռխիզ գետից այն կողմ՝ Աղբրեջ, Դազանչի գյուղերի շրջակայքի հենակետերի եւ կրակակետերի վրա: Մինչեւ մենք սբարեկամ էինք այդ գործով՝ Սեիդյարից դեպի Շայիֆլի փախան տանկը եւ երկու սարքին զրահամեքենաները, գյուղը լքեցին բոլոր ասկարներն ու նրա վերջին բնակիչները:

Այդ բոլորը տեղի էր ունենում Փելասարի գագաթներին դիրքավորված զինապարտներից նոր կազմավորվող սահմանապահ գումարտակի մեր մարտիկների աչքերի առջեւ՝ 500 մետրի վրա ուղիղ գծով. սակայն դրանից հետո էլ նրանք Սեիդյար չմտան: Ես արդեն չէի կարող նրանց հրամայել՝ գրավել Սեիդյարի սեպի ու մինչեւ Ռխիզ գետի ծախ ափին ընկած տարածքը, որը կարող էր որպես բուֆերային գոտի ծառայել, քանի որ Կապան էր ժամանել Չանգելաբուրում գլխավոր հրամանատար նշանակված զեներալ մայոր Սուրազ Սարգսյանը: Օգտվելով այն բանից, որ մեր ջոկատները Սեիդյար չմտան, գիշերն ազերիները բուքսիրելով Շայիֆլի տարան խփված հրանոթն ու գրահամեքենան: Սեիդյարի սեպածեւ տարածքը դարձավ ու մնաց չեզոք գոտի, իսկ Կապանն այնուս չէր հրետակոծվելու՝ այնտեղից:

Կապանը պարբերաբար հրթիռակոծվում էր «Գրադ» կայանքից՝ մեր շարքից դուրս բերած, օդանավակայանի գլխավերելի Քյազանլի կոչվող 1168.4 բարձունքից: Հակառակորդի ԲԱ-21-ը կրակակետ էր դուրս գալիս գիշերային ժամերին, 10-15 հրթիռ էր արձակում քաղաքի վրա ու հեռանում: Մայիսի 22-ին հակառակորդի ԲԱ-21-ը հայտնվեց ցերեկով՝ մոտավորապես կեսօրին, եւ հենց այն պահին, երբ ես անձամբ Շահունյանի կրակակետից մշակում էի Դազանչին, որտեղ հակառակորդի թարմ հետեւակ էր հայտնվել, որով հակառակորդը ուժեղացնում էր Կապան-Ճակատեն ճանապարհահատվածին անմիջապես կպած 1133.7, 1227.0 եւ

Սակայն գրաված տարածքը մենք պետք է կարողանայինք պահել մեր ձեռքում, իսկ դրա համար առնվազը զորախմբի ամբողջ կազմը պետք է մնար եւ պաշտպանութեան նոր բնագիծ ստեղծեր: Ահա հենց այստեղ էր, որ Մուրազ Մարգայանը զգաց իր միանձնյա հրամանատարության թուլությունը՝ դեռեւս չկանոնակարգված զինվորական հարաբերությունների պայմաններում:

Հատուկ գնդի հրամանատար Լ. Կարապետյանը, որին, հավանական է, Վազգեն Մարգայանն էր գործուղել Կապան, եւ պետք է անցներ գեներալ Մարգայանի տրամադրության տակ ու ենթարկվեր նրան, իրեն այլ կերպ դրսևորեց: Մայիսի 24-ին նա հայտարարեց, որ կարող է միայն երկու օր մնալ Կապանում ու մասնակցել օպերացիային, որից հետո գնդի փոխարինող կազմի հետ մեկնելու է Շահումյանի շրջան: Հարց է ծագում. ինչի՞ համար էին նրան Կապան ուղարկել. լուրջ մարտական խնդիր կատարելու, թե՛՝ հյուրախաղերի. չէ՛՝ որ առանձնապես ոչինչ տեղի չէր ունենա, եթե Շահումյանում գտնվող անձնակազմը 10-15 օր էլ մնար նույն տեղում: Հնարավոր է, որ այդ անձնակազմն ավելի մարտունակ դուրս գար, փորձեր դիմադրել հակառակորդին եւ շրջանը թշնամուս չհամձմեր, բայց հենց փոխարինման գնացած անձնակազմն էր առաջինը լքել իր դիրքերը՝ Ղարաչինարեքը՝ Դարաչինարեքի և գնդի հրամանատարի գլխավորությամբ փախել Մարդակերտի շրջան, որտեղ, ինձ շատ տարօրինակ թվացող հանգամանքներում, գնդապետ Կարապետյանը զոհվել էր՝ իր մեքենայում՝ ականի պայթյունից: Գեներալ Մարգայանը ստիպված էր հրաժարվել իր առաջին մարտական նախաձեռնությունից, իսկ եկվոր ջոկատները եւ հատուկ գնդի անձնակազմը հեռացան Կապանից՝ հունիսի 25-26-ին: Մի քանի օր հետո Կապանից մեկնեց նաեւ Մուրազ Մարգայանը: Ձարմանալի բան էր. ես ամենակատիվ զինվորի մասն մարտերից դուրս չէի գալիս, վիրավորվում ու վնասվածքներ էի ստանում, բայց հրաշքով կենդանի մնում, իսկ սպաներից ոմանք՝ դեռ ոչինչ չարած, ինչպես ասում են, հարթ տեղում սատանայի բաժին էին դառնում:

Մենք ժամանակավորապես կանխել էինք Կապան քաղաքի ավերիչ հրետակոծումները, սակայն հակառակորդը շարունակում էր հրետակոծել ու հրթիռակոծել մեր սահմանամերձ գյուղերը, ուստի ուժեղացրեցինք աշխատանքը՝ մեր ծայրամասային կրակակետերից: Բավականաչափ թե՛, հրետանային մենամարտեր տեղի ունեցան, որոնցում հաջողությունը մեզ էր որպես կանոն ուղեկցում, սակայն մարտերից մեկի ժամանակ թշնամին քիչ էր մնում ոչնչացնել ինձ՝ քաջարանցի տասը հրետանավորների հետ: Բազմաթիվ հետաքրքիր էպիզոդներից միայն այդ մեկն են հիշատակում, որովհետեւ այն կապված է մի ուրիշ դեպքի հետ, որի մասին կապի մի քիչ հետո:

Քաջարանցի իմ տասը տղաները մշտապես սպասակոծում էին Ազարակ եւ Եղվարդ գյուղերի միջև տեղադրված մեր հրանոթներից մեկը, միաժամանակ հսկում էին մեր սահմանը՝ այդ տարածքում: Նրանց հրամանատարն ինձ հաղորդել էր, որ հակառակորդը ճիշտ նշանառության տակ է առել մեր հրանոթի դիրքը եւ աշխատել այդ հրանոթից այլևս հնարավոր չէ, որ իրենց փրկում է հրանոթի ամրակառույց պատնեշն ու թաքստոց-բլինդածք: Ես այդ կրակակետ եկա այն պահին, երբ ագերիները նրկու ԲՄ-21-ից հրթիռակոծում էին Ղալիթ Բեկ եւ Եղվարդ գյուղերը: Հրանոթի հարթակի շուրջը բազմաթիվ ծագարափոսեր էին երևում, իսկ հրանոթի պատնեշը կիսով չափ քանդված էր, տղաներն այլևս չէին կրակում այդ հրանոթից, իսկ հակառակորդն էլ երեւի կարծում էր, թե այն շարքից դուրս է բերված: Որոշեցի ինձ հայտնաբերել եւ տեսնել, թե ի՞նչ է կատարվելու: Տղաներին կարգադրեցի հինգ արկղ հանել թաքստարանից, մտտեցնել հրանոթին, արկերը հանել-շարել արկղերի վրա, ինձ հետ թողեցի միայն նշանառուին, իսկ մյուսներին ուղարկեցի բլինդած: Ե-

րեք կրակոց էի արել ԲՄ-21 կայանքներից մեկի վրա, երբ մեզ խփեցին չորսփողանոց «Շիկլայից»: Տասնյակ լուսածիր արկեր մխրձվեցին հողապատնեշի մեջ կամ անցան հրանոթի վրայով, իսկ մի քանի վայրկյան անց մեզ ծածկեցին «Գրադի» առաջին համազարկով: Ես ու նշանառուն հագիվ հասցրինք բլինդած նետով, երբ մեզ ծածկեցին երկրորդ համազարկով: Արկերից մեկը պայթել էր բլինդածի տանիքը կենտրոնում, բայց լեռնազորո՞ւ տղաների ամուր ձեռքերով կատուցված բլինդածի տանիքը դիմացել էր եւ մենք փրկվել էինք: Մապսեցից մինչև կրակը դադարի ու մութն ընկնի: Գիշերային պայմաններում վնասված հրանոթը Ազարակից բերված տրակտորով հանեցինք դիրքից եւ իջեցրեցինք այդ գյուղից դեպի հորտանց տանող Շահապարիի աղբյուրի մոտ: Հունիսի 20-ին այդ վառված դիրքի մոտ ագերիները կխփեն մեր նոր ԲՄ-21 կայանքը՝ նոր ասպարեզ դուրս եկած եւ գեներալ Մուրազ Մարգայանին գլխավոր հրամանատարի պաշտոնում փոխարինած մի անպատկառ գնդապետի կամայականության պատճառով:

40 հազարանոց Կապանը հաշտվել էր ստեղծված անտանելի իրադրության հետ, եւ, տեսնելով, որ մեզ հաջողվել է ժամանակավորապես կասեցնել քաղաքի հրետակոծումը, հույսները կապել էին մեր հրետանու աջալուրջ գործողությունների հետ: Սակայն ես լավ էի հասկանում, որ հրետանին չի կարող մշտապես երաշխավորել մեծ քաղաքի բնակչության անվտանգությունը, որի արվարձանները զբաղեցված էին թշնամու հենակետերով ու կրակակետերով: Քանի որ այդ ժամանակաընթացքում պաշտպանության նախարարության պաշտոնական հրամանատարները բացակայում էին եւ կանոնավոր ուժ էլ չուներին Կապանի շրջակայքի հենակետերի հարցը լուծելու համար, իսկ կապանցիներն իրենց կամային գործողություններով ոչինչ չէին անում ազատվել դրանցից, ապա ես որոշեցի կտրել այդ անվտանգությունը օղակ եւ դիմեցի չափազանց հանդուգն քայլի: Որոշեցի ինձ հետ մնացած «Մեծն Տիգրանի» 15 տղաների հետ մարտով հետախուզություն անցկացնել եւ փորձել գրավել Կապան-Ճակատեն ճանապարհատվածին կից ագերիների ամենաուժեղ հենակետը, որը սարքավորված էր 1279.2 բարձուների վրա: Դիմելով այդ քայլին՝ մի բուռ տղաների հետ, ես մտածում էի, որ մեր հաջողության դեպքում կապանցիները կհամարձակվեն իրենց ուժերով եւ իմ ղեկավարությամբ դուրս մղել հակառակորդին «թարախապալարից»: Նորից էի իմ վրա վերցրել Ֆիզարոյի դերը: Դետք է անձամբ հրանոթից խփել այդ հենակետին՝ Շահումյան ավանի կրակակետից, հասնել տեսանելի դրական արդյունքի, իսկ այնուհետեւ՝ Գեղամուշով ու սարալանջերով հասնել Ճանջիքարի ավերված հեռուստահաղորդիչի կանգուն մնացած շինություններում ինձ սպասող գրոհայինների խմբին, նրա հետ մտնելու հենակետին եւ փորձել գրավել այն ու բացել Կապան-Ճակատեն-Ներքին Հանդ ճանապարհը:

Հունիսի 1-ին Շահումյանի կրակակետից տաս արկ արձակեցի հրանոթից 4.5 կիլոմետրի վրա գտնվող հենակետի վրա, որոնցից երեքն ուղիղ դիպան դուրսի վրա կառուցած շինությունը, որում, ինչպես հետո պարզվեց, ագերիները շներ էին պահում եւ իրենք էին հանգստանում: Այդ շինությունն ամբողջովին ավերվեց եւ չբացավ իմ տեսադաշտից: Հարցը լուծված կլիներ այդ երեք կրակոցներով, եթե հակառակորդը բաց դիրքերում լիներ, սակայն նա իզուր չէր մի քանի ամիս գեղամուշիների աչքերի առաջ քրտինք թափել: Վրանի տակ գտնվող մեծ դուռը չէր վնասվել, բայց դա հետո կպարզվի: Ճանջիքար իմ հասնելը մոտ մեկ ժամ տևեց՝ անձրևից թորած ու սահող սարավանջերով, ուր ինձ սպասում էր գրոհային խումբը՝ Մուրեն Կարապետյանի գլխավորությամբ: Իմ խմբին էր միացել կարծես ազգային անվ-

գրուցեցինք շտաբում: Այդ ընթացքում ներկա եղա մի հեռախոսային խոսակցութ-
յան, որի պատճառով էլ այսքան տեղ հատկացրեցի հաշատուրովի հետ կապված
անցքերին: Խոսողը Վազգեն Սարգսյանն էր, որը հետաքրքրվում էր իր նոր գլխա-
վոր հրամանատարներից մեկի գործերով: Միգուցե նրան ուրիշ կանալներով հայտ-
նի՞ էր Կապանում տեղի ունեցածը: Խաչատուրովն առանց տատանվելու, առույգ
զեկուցում է. «...հարվածել ենք Ջանգելանին ԲՄ-21-ից, նախնական տվյալներով
քաղաքում 400 մարդ է զոհվել...»: Նախարարը հարցնում է. «Իսկ ի՞նչ է պատահել
ԲՄ-21-ին»: Խաչատուրովը՝ առանց այքը թարթելու, պատասխանում է. «...Առանձ-
նապես ոչինչ չի պատահել, վարորդը մեքենան վթարի է ենթարկել, մի երկու օրից
կվերականգնեց»: Իրականում նա դեռ ոչինչ չգիտեր ոչ իր հարվածի արդյունքի, ոչ
էլ ԲՄ-21-ի վիճակի մասին: Հրթիռներն արծակել էին կուրորեն եւ թափվել էին Հե-
նելիկ եւ Վեմբելի գյուղերի միջև ընկած անապատում, իսկ ԲՄ-21-ը ենթակա էր
կապիտալ վերանորոգման՝ գործարանային պայմաններում:

Պաշտպանության նախարարին մատուցած բացահայտ սուտն ապշեցրեց ինձ:
Պա ցույց էր տալիս, թե ո՞ւմ տեղ է նա դնում իր նախարարին եւ ներքուստ ի՞նչ է մ-
տածում նրա ռազմական մտահորիզոնի մասին: Կոպիտ ասած. այդ գնդապետն ու
շուտ տված հայր Վազգեն Սարգսյանին «հարի՜՜» ռազմագետի տեղ էր դնում: Թե-
րեւս զարմանալիքն ոչ այնքան այդ էր, որքան այն, որ Խաչատուրովը հանցավոր ին-
ֆորմացիա էր հաղորդում իմ ներկայությամբ: Երեւի այդ պահին նա այլընտրանք
չուներ, իսկ ինձ՝ առանց դրա համար հիմքեր ունենալու, երեւի իր սմաններից էր հա-
մարում: Ի՞նչ կարելի է ասել նման դեպքում՝ «սո՛ւրբ պարզամտություն»: Այս իմ տե-
սածի ու լսածի կապակցությամբ ես միայն «հիացմունք» հայտնեցի անորոշ «Նու
մուրդե՛ց» արտահայտությամբ, որն այդ գնդապետից երեւի որպես խրախուսանք
ընկալվեց: Ես էլ մեծ կարծիքի չեմ Վազգեն Սարգսյանի ռազմական տաղանդի վե-
րաբերյալ եւ կարծում եմ, որ ինքն էլ իրեն ոչ թե ռազմագետ, այլ մարդկանց եւ զոր-
ծի լավ կազմակերպիչ է համարում, եւ ես էլ եմ դրա հետ համաձայն: Օրինակ՝
պարսկական Կյուրուս թագավորի նման իր նույնիսկ անգետ զորավարներին շոայ-
լորեն պաշտոններ, կոչումներ եւ պարգևներ է բաժանում՝ նրանց պատվախնդրու-
թյունը բավարարելու համար, բայց ինքը համեստորեն իրեն շարքային զինվոր է հա-
մարում: Նման արժանիք ամեն մարդու չի տրվում: Սակայն, վիրավորական անգե-
տություն ենթադրելը, պաշտպանության նախարարի մոտ, հասարակ ռազմատեսի-
նիկական հարցերում, առնվազն տխմարություն կլիներ, որն էլ ցուցաբերեց գնդա-
պետ Խաչատուրովը՝ իմ ներկայությամբ: Շահումյանի շրջանում, որը բոլորից շատ
էր հրետակոծվում ու հրթիռակոծվում «Գրադ» կայանքներից, հազարավոր պայթ-
յուններից այդքան մարդ չէր զոհվել ու վիրավորվել՝ մեք կողմից, իսկ մեք նոր «քաջ
Նազարը» մի համազարկով 400 աղոբեջանցի խաղաղ բնակիչ էր սպանել ու խղճի
խայթ չէր զգացել:

Խաչատուրովի մասին ասվածն ինձ համար ինքնանպատակ չէ, ուղղակի այդ օ-
րինակի հիման վրա ցանկանում էի արտահայտել ինձ շատ կարեւոր թվացող հե-
տելյալ միտքը, եթե Հայաստանի կառավարությունն ու պաշտպանության նախա-
րարության ղեկավարությունը ցանկանում են խուսափել հնարավոր ռազմական
պարտությունից՝ տեսանելի ապագայում ասենք մինչեւ 2005 թիվը, հասնել վերջ-
նական հաղթանակի՝ այստեղից բխող քաղաքական լուծումներով, ապա, մեք ազ-
գային բանակի բարեփոխման ընթացքում, բանակի բարձրաստիճան հրամակազմը
պետք է մինչեւ 2000 թիվը մաքրվի ոչ միայն «բիրդան սպարապետներից», այլեւ՝
Խաչատուրովի տիպի արկածախնդիր, արատաքուստ արհեստավարժ թվացող,
բայց անազնիվ, բռի ու հայի մտածելակերպ չունեցող բարձրաստիճան սպաներից:

Կան հարցեր, որոնք հայտնի չեն եղել մեր այսօրվա ղեկավարներին եւ չէին կա-
րող հաշվի առնվել՝ նախկին սովետական եւ ռուսական բարոյալքված բանակնե-
րից դուրս եկած սպաներին մեր ազգային բանակում օգտավործելիս: Այստեղ միշտ
չէ, որ պետք է ղեկավարվել սպաների բարձր կոչումով եւ գրաված պաշտոնով, քա-
նի որ վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում սողացող կոռուպցիան աստիճա-
նաբար բարոյալքում էր բանակի սպայակազմի վերնախավը, որի հետեւանքով հա-
ճախ պաշտոնների ու բարձր կոչումների էին արժանանում ոչ թե ռազմական գոր-
ծի լավագույն վարպետներն ու գիտուն սպաները, այլ՝ ճարպիկ անգետները:

Քանի որ մեր պաշտպանության նախարարությունն աստիճանաբար անցնում էր
իր ֆունկցիանների կատարմանը՝ կազմավորվում էին տարածքային հրամանատա-
րություններ ու շտաբներ, իսկ ես չէի մտնում այդ համակարգի մեջ, ապա իրավունք
չունեի այլեւս գործել որպես ազատ ու անկախ հրամանատար, ավելորդ էր դառ-
նում նաեւ իմ հետագա միջամտությունը՝ Կապանի պաշտպանությանը: Հունիսի
24-ին ես եւ ինձ հետ գտնվող սպաներն ու ազատմարտիկները վեադարձանք Երե-
ւան: Արանով փաստորեն ավարտվեց իմ անմիջական մասնակցությունը՝ բուրժուա-
կան ռեֆորմատորների կողմից կազմակերպած ու բորբոքած հայ-աղոբեջանական
անարդարացի ու բարբարոսական պատերազմին, որին ես մասնակցել եմ՝ ելնելով
միայն իմ հարազատ երկրի ու ժողովրդի պաշտպանության անհրաժեշտությունից:

ՄԱՅԱՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՍԵԼՈՒ ԿՈՉԵՐ ԵՎ «ԱՐԾԻՎ» ԶՈԿԱՏՆԵՐ

1992 թ-ի առձանը՝ Շահումյանի շրջանը կայծակնային արագությամբ զավթելուց անմիջապես հետո, վարձկան ռուսների աջակցությամբ՝ ազերիները նոր հարձակում ձեռնարկեցին Մարդակերտի ճակատում եւ նույն հաջողությամբ գրավեցին ամբողջ հյուսիսային Արցախը: Եթե այդ հարձակումը շարունակություն ունենար, հաջորդ գոհն էր լինելու Ստեփանակերտը: Դա կարող էր տեղի ունենալ, եթե ռուսական զորքերին առաջադրանք տրված չիներ՝ մինչեւ վերջ օժանդակել ազերիների հարձակմանը, բանի դա կար նոր հրամանատարներն ու զինվորները հոգեբանորեն չկարողացան հաղթահարել «ուժեղ մեծ եղբոր» սինդրոմը եւ չընտելացան այն մտքի հետ, որ անհրաժեշտ է դիմակայել նաեւ ռուսական զորքերին, եթե նրանք հանդես են գալիս մեր հակառակորդի դեմ:

Ես ոչ մի առնչություն չեմ ունեցել Մարդակերտի շրջանի թշնամուն հանձնելու արարողությանը եւ ուրիշներից ստացած տեղեկությունների հիման վրա չեմ կարող նկարագրել եւ օբյեկտիվորեն գնահատել հերթական խոշոր պարտության հանգամանքները: Սիգուցե դա կարի Արկատի Տեր-Թադևոսյանը, որն այն ժամանակ զլխավոր հրամանատար էր Արցախում եւ ղեկավարում էր նաեւ այդ նահանջը: Թերեւս նա կարողանա բացատրել նաեւ, թե ինչպե՞ս պատահեց, որ Շուշի անառիկ բերդաքաղաքը «գրաված» հրամանատարների մի ամբողջ համաստեղություն թիկունք էր ցույց տվել թշնամուն եւ նրան հանձնել Արցախի 1/3 մասը: Չէ՞ որ մեր զինված ուժերը պետք է հաշվի առնեն ոչ միայն հաղթանակների, այլեւ պարտությունների փորձը, որպեսզի այդ պարտությունները չկրկնվեն ապագայում:

Ռուսական զորամասերի օժանդակությունը ազերիներին, իմ կարծիքով, պայմանավորված էր ոչ թե ռազմական, այլ Ռուսաստանի համար որոշակի քաղաքական շահ ներկայացնող հանգամանքով: Ռուսաստանը խաղ էր խաղում երկու հակամարտող հանրապետությունների ղեկավարության հետ: Ազերիներին ցույց էր տալիս, որ առանց ռուսական զորքերի օժանդակության Արդբեջանը չի կարող նորից տիրանալ Ղարաբաղին եւ ռազմական հաղթանակի հասնել հայերի նկատմամբ: Գեներալը, Արդբեջանի ղեկավարությունը պետք է օրակարգից հանի ռուսական զորքերի դուրսբերման հարցը եւ Ռուսաստանի վերահսկողությանը նորից հանձնի նախկին սովետաիրանական սահմանը: Սակայն՝ հաշվի առնելով Արդբեջանի ժողովրդական եւ իշխանության գլուխ եկած Էլչիբեյի բացասական դիրքորոշումը՝ այդ հարցում, ռուսները սահմանափակում էին իրենց ռազմական օժանդակությունը՝ տարածության եւ ժամանակի մեջ: Երբ նրանք ետ էին քաշվում եւ չեզոք դիրք էին գրավում, ապա խնամակալությունից զրկված ազերիների հարձակումը, որպես կանոն, խափանվում էր: 1992թ-ի օգոստոսի կեսին հենց այդպիսի իրադրություն էր ստեղծվել եւ պարզ էր, որ ռուսները մտադիր չեն ազերիներին մինչեւ Ստեփանակերտ ուղեկցել: Իհարկե, ռուսական զորքերն օգնում էին ազերիներին՝ ներքին կարգով՝ որպես վարձկաններ:

Օգնելով ազերիներին՝ մեզ պարտության մատնելու, Ռուսաստանը միաժամանակ հասկացնել էր տալիս Հայաստանին, որ պետք է վերջ տալ հակառուսական չարություններին եւ շտապել-մտնել «մեծ եղբոր» լայն թեւերի տակ, որտեղից պետք է դուրս մղվեր Արդբեջանը, եթե, իհարկե, հայերը ցանկանում են խուսափել լիակատար պարտությունից: Էլչիբեյն այնուամենայնիվ վտարեց ռուսական զորքերին՝ Արդբեջանից: Դրանով նա բարձրացրեց Արդբեջանի անկախության աստիճանը՝ Հայաստանի համեմատությամբ, բայց, կարելի է ասել, կորցրեց Լեռնային Ղարաբաղը: Հայաստանն ու Արցախը պարտության եզրին հասցրած լեռնականները թաքցրին իրենց ամբիցիաները, եւ շատ ժամանակին դա արեցին, ստիպված ընդունեցին Ռուսաստանի պրոտեկտորատը, ստացան նրա քաղաքական ու ռազմադրության մեծ օգնությունը, որն իր հերթին թույլ տվեց արագացնել ազգային բանակի կազմավորման ու սպառազինման գործընթացը՝ այստեղից բխող հետեւանցներով Արդբեջանի համար:

Շահումյանի, Մարդակերտի ճակատներում կրած մեր խայտառակ պարտությունները, որոնք, մասնավորապես, պայմանավորված էին Հայաստանի քաղաքական իշխանության պարտկոտական եւ միեւնոյն ժամանակ հակառուսական տրամադրվածությամբ, զգալիորեն բարոյաբլել էին ժողովրդին ու Ֆիդայական շարժումը, նվազեցրել մեր երկրապահ ջոկատների առանց այդ էլ ոչ բարձր մարտունակությունը, որն արտահայտվում էր անկանոն, իսկ, մի շարք դեպքերում, ուղղակի խուճապահար նահանջում՝ զբաղեցրած դիրքերից:

Ահա այդ տագնապալից օգոստոսյան օրերին հնչեցին Վազգեն Սարգսյանի հեռուստատեսային ելույթները եւ կոչերը՝ մահապարտության դիմելու եւ մահապարտների հատուկ արգելափակիչ ջոկատներ կազմավորելու վերաբերյալ, ուղղված մարտական փորձ ունեցող, այսպես կոչված, կռվող տղաներին, որոնց մի մասը արձագանքեց պաշտպանության նախարարի կոչերին: Հայաստանի տարբեր շրջաններից երեւան ներկայացան, կարելի է ասել, աննակովող տղաները, որոնց հավաքը տեղի էր ունենում մայրաքաղաքային զենուժ: Ես առաջադրանք ստացա՝ պաշտպանության նախարարից, կազմակերպել մահապարտական ջոկատների արագընթաց մարտական պատրաստությունը: Սպաների միության անդամ սպաներից ու պրապորշչիկներից հրահանգիչների խումբ կազմեցի եւ անմիջապես անցա այդ առաջադրանքի կատարմանը: Այդ արգելափակիչ ջոկատները դարաբաղցիների հետ, պետք է արգելափակեին ազերիների հետագա առաջխաղացումը՝ Մարդակերտի շրջանում:

Մահապարտների մեջ կային մարտական փորձ ունեցող շատ տղաներ, սակայն հավաքագրվածներից շատերն առաջին անգամ պետք է ճակատ մեկնեին եւ ոչ մի մարտական փորձ ունեին: Կային այնպիսիները, որ առաջին անգամ էին զենք վերցնում ձեռքը, իսկ Վազգեն Սարգսյանին թվում էր, թե միայն կռվող տղաներն են ներկայացել եւ ջոկատների նախապատրաստման համար տալիս էր ընդամենը երկու օր: Քանի որ ես անձամբ էի զբաղվում ամեն մի մարտիկով ու պարապմունքներ անցկացնում եւ օբյեկտիվորեն էի գնահատում տղաների մարտունակության վիճակը, ապա չէի կարող բարձր հայրենասիրություն եւ անձնուրացություն ցուցաբերող, բայց պատերազմը լավ չպատկերացնող մեր լավագույն երիտասարդներին, որոնցից շատերն ընտանիքատեր ու երեխատեր էին, անպատրաստ վիճակում կրակի տակ գցել՝ որպես հրամոտային միս:

Մի կողմից գայրացուցիչ, իսկ մյուս կողմից ծիծաղելի էր այն, որ պաշտպանության նախարարության գործիչներից ոմանք «մահապարտ» տերմինն ընկալում էին բառացիորեն եւ համարում էին, որ մահապարտներ կոչվածների գնալը ճակատ

վորվող «Արծիվ»-7 ջոկատի հետ սեպտեմբերի վերջին մեկնել Սարգակերտի ճակատ: Այդ մասին հայտնեցի Վազգեն Սարգսյանին եւ անցա ջոկատի ինտենսիվ մարտական պատրաստության գործին, որի մարտիկների մեծ մասը ինձ հետ մարտնչել էր Շահումյանում եւ այլ ճակատներում, այսինքն՝ պատերազմի վետերաններ էին: Գակատ մեկնելուց մեկ օր առաջ պարզվեց, որ ի տարբերություն նախորդ ջոկատների, պաշտպանության նախարարությունը մեզ հատկացրել է ընդամենը 90 փամփուշտ՝ մեկ ավտոմատի, եւ չնչին քանակությամբ զինապաշար՝ մյուս զենքերի համար, ասել էին, որ մարտապաշար կստանանք տեղում: Սակայն պարզ չէր, թե որտե՞ղ եւ ումի՞ց ենք ստանալու այդ մարտապաշարը եւ ի՞նչ առաջադրանք ենք կատարելու: Այդ հարցերը պարզելու նպատակով «Մեծն Տիգրանի» նորքեցիների հրամանատար Արմեն Արմենակյանի հետ զննցի պաշտպանության նախարարություն: Այն ժամանակվա գլխավոր շտաբի պետ զեներալ-լեյտենանտ Նորատ Տեր-Գրիգորյանը զբաղվում էր միայն կանոնավոր բանակի կազմավորման գործերով եւ ընթացիկ, ֆիդայական մեթոդներով վարվող կոիվներին չէր խառնվում, ուստի մտանք նրա տեղակալի՝ զնդապետ Զարուստյանի մոտ, բայց խոսակցությունից պարզվեց, որ «Արծիվների» հարցերով զխավոր շտաբն ընդհանրապես չի զբաղվում եւ ինձ ոչնչով չի կարող օգնել: Նա զանգեց ինչ որ մեկին եւ մի քիչ անց առանձնասենյակ մտավ Ալիկ Պետրոսյանը, որն արդեն նախարարի տեղակալ էր, եթե չեմ սխալվում, երկրապահների գծով: Ես գիտեի, որ նա է զբաղվում «Արծիվների» հարցերով, բայց որ այդ «բիրդան սպարապետը» պետք է մեզ մարտական առաջադրանք տա, մտքովս էլ չէր անցնում: Սկսվեց մի անբովանդակալից խոսակցություն եւ ես ամիջապես կրահեցի, որ ոչ մի կոնկրետ մարտական խնդրի մասին խոսք գնալ չի կարող, այլ մեզ ինչպես նախորդ «Արծիվներին»՝ գլխասբանակ պահովելու համար, քշում են անձանոթ «հովիվների» տրամադրության տակ՝ առանց մեր մարտական խնդիրները ճշտելու, քաղտեզի վրա մեր հավանական դիրքերը նշելու: Այս ամենը խոսում էր այն մասին, որ Ղարաբաղում տեղի ունեցող մարտական գործողությունները կրում են տարերային բնույթ եւ մեր գլխավոր շտաբի կողմից չեն ղեկավարվում:

Ես չէի կարող գործել կուրորեն՝ «բիրդան սպարապետների» ոճով ու քմախաճույքով, առավել եւս՝ նրանց ղեկավարության ներքո, ուստի գնդապետ Զարուստյանյանին ասացի, որ, ցավոք, նախապես չէի հետաքրքրվել եւ կարծում էի, թե այժմ գլխավոր շտաբն ու պրոֆեսիոնալ զինվորականներն են մարտական գործողությունները պլանավորում եւ ղեկավարում, հրաժեշտ տվեցի նրան ու դուրս եկա առանձնասենյակից, ինձնից հետո դուրս եկած Ալիկին էլ մի քանի սուր խոսքեր ասացի ու գնացի:

Նեգատիվ վերաբերմունքը՝ Վազգեն Սարգսյանի աջ, թե ծախ ձեռք համարվող Աստվածատուր Պետրոսյանի նկատմամբ, որին բոլորն Ալիկ էին անվանում, ծագել էր դեռևս 1991թ.-ի աշնանը, երբ՝ իմ բացակայությունից օգտվելով, նա բռնազավթել էր սպաների միության ձեռք բերած երեք տոննա բենզինը՝ իր եւ երկրապահի տղաների անձնական կարիքները բավարարելու համար, իսկ այդ վառելանյութը նախատեսված էր Շահումյանի շրջան տեղափոխելու համար: Նա էր նաեւ ղեկավարում նյութատեխնիկական եւ այլ առաքումները՝ «Էրբունի» օդանավակայանից, երբ՝ 1992թ.-ի փետրվարի ճգնաժամային օրերին, Շահումյանի շրջան էին ուղարկվում իմ հրանոթների համար ոչ պիտանի արկեր, եւ այդ իսկ պատճառով էլ անպատիժ հոթիոակոնոմներից ու զանգվածային հրետակոնոմներից զոհվեցին, վիրավորվեցին եւ այլ կերպ տուժեցին բազմաթիվ շահումյանցիներ:

Պատերազմի ֆիդայական փուլում ես համագործակցել եմ Վազգեն Սարգսյանի, Վահան Շիրխանյանի հետ, բայց նրանք ինձ երբեք չեն թելադրել իրենց կամքը կոնկրետ մարտական հարցերում, սահմանափակվել են ընդհանուր հարցադրումներով՝ իմ առաջարկությունները հաշվի առնելով եւ համարյա միշտ հարգելով, համեստություն են ունեցել՝ ռազմական գործերում վստահել իմ գործիմացությանն ու կամքին: Ինչ վերաբերում է Ալիկ Պետրոսյանի նման պատահական սպարապետներին, ապա դրանց հետ ոչ մի ռազմական բնույթի հարցեր չեմ լուծել: Ահա այդ պատճառով էլ փոխեցի իմ որոշումը ու ճակատ չմեկնեցի՝ փորձելով հասկացնել եւ «բիրդան սպարապետներին», եւ զինվորականներին, որ եկել է ժամանակը, որպեսզի պատահական ռազմական գործիչները հեռանան պաշտպանության համակարգի ղեկավարությունից եւ պաշտպանության կազմակերպման ֆունկցիան ամբողջովին հանձնեն պրոֆեսիոնալներին:

«Մեծն Տիգրանի» տղաներին բացատրեցի հարցի էությունը, իսկ շարքային զինվորներին ասացի, որ վատառողջ եմ եւ չեմ կարող գլխավորել նրանց: Սակայն տղաներն առանց ինձ չէին ուզում մեկնել եւ, իհարկե, արդեն ինչ որ բան էին լսել իմ այցելության մասին՝ պաշտպանության նախարարություն: Այդպես անցավ մի քանի օր, այդ դեպքը փրկեց «Մեծն Տիգրանին»՝ հնարավոր կտորածից: Իմ տղաների փոխարեն Գոչազի ուղղությամբ ՆԳ նախարարության ստորաբաժանումն էր դուրս եկել չզիտեմ ի՞նչ առաջադրանքով: Այդ ստորաբաժանումը՝ մարտաբքի ժամանակ, ղեկավարության անգետության ու անփութության պատճառով, ընկել էր դարան ու ոչնչացվել: Տրվել ու փրկվել էին քչերը: Դետո «Մեծն Տիգրանը» մեկնեց՝ առանց ինձ, մասնակցեց ինչ որ անկանոն մարտերի:

Չմայած վերը նշված լուրջ թերություններին, այնուամենայնիվ, մահապարտության վերաբերյալ Վազգեն Սարգսյանի ելույթները, դրանից հետո ծավալված աշխատանքը՝ «Արծիվ» ջոկատների կազմավորումն ու նրանց օգնությունը՝ Արցախին՝ ամենաճգնաժամային պահին, հնարավորություն տվեցին խափանել ռուսական զորամասերի աջակցությունից զրկված ազերիների հետագա առաջխաղացումը եւ վերացնել Ստեփանակերտին սպառնացող վտանգը:

Արդեն ավարտել էի իմ մարտական գործունեությունը եւ անցել խաղաղ աշխատանքի, իսկ որպես սպաների միության նախագահ փորձում էի հակազդել այն, մեղմ ասած, բացասական երեւույթներին, որոնցով ուղեկցվում էր ազգային բանակի կազմավորման գործընթացը, բայց հանգամանքների բերումով դեռ պետք է ներկա լինեի մեր վերջին պարտությանը՝ Արծիվաչների անկալը հակառակորդին հանձնելու արարողությանն ու դրանից հետո կատարված զոհաբերությանը:

ԱՐԾՎԱՇԵՆԻ ԶԱՆՁՆՈՒՄԸ, ՈՐՈՎ ԱՎԱՐՏՎՈՒՄ Է ԶԱՅ-ԱՂԻԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՖԻՂԱՅԱԿԱՆ ՓՈՒԼԸ

Կրասնոսելսկի շրջանում, 1992 թ.–ի ամռանը, լիագոր ներկայացուցիչ էր նշանակվել «Մեծն Տիգրանի» ղեկավար տղաներից մեկը՝ խորհրդարանի պատգամավոր Սմբատ Այվազյանը: Արծվաշենի անկլավը հակառակորդին հանձնելուց մոտ մեկ շաբաթ առաջ Սմբատը հեռախոսով խնդրեց, որ ես գնամ Կրասնոսելսկ, որտեղ ռազմական իրադրությունը սրվում էր, կարգի բերեմ ու գործի մեջ մտցնեմ այնտեղի հրետանին եւ, ընդհանրապես, օգնեմ իրեն ռազմական հարցերում: Ես արդեն խաղից դուրս եկած զինվոր էի, չէի մասնակցում մարտական գործողություններին, քանի որ արդեն կազմավորվել եւ գործում էին պաշտպանության նախարարության կենտրոնական եւ տեղական հրամանատարություններն ու շտաբները, որոնք էլ պարտավոր էին իրականացնել երկրի պաշտպանության ֆունկցիան: Սակայն իմանալով, որ Արծվաշենի անկլավում եւ Կրասնոսելսկի շրջանի սահմանամոտ գոտիներում ռազմական դրությունը սրվում է, որոշեցի չմտրել Սմբատին ու մի անգամ էլ մարտերի մեջ մտնել, քանի որ, Սմբատի ասելով, պաշտպանության նախարարությունից նրա մոտ ներկայացուցիչներ չկան, ինքը մենակ է՝ իր տեղական շտաբով, իսկ ես կարող եմ ազատ ու անկաշկանդ աշխատել եւ իմ հայեցողությամբ որոշումներ կայացնել ու դրանց համապատասխան գործել:

Ինձ հետ տարա իմ մշտական օգնականներ ու զինակիցներ Վայերի Խաչատրյանին, Սուրեն Կարապետյանին, Արկադի Սեմիրջյանին, եւս վեց փորձառու մարտիկների՝ «Մեծն Տիգրանից»: Սակայն մինչեւ մեր ժամանելը, իրադրությունը շրջանում կտրուկ փոխվել էր: Նույն օրը Կրասնոսելսկ էին եկել պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը՝ իր մարդկանցով, խորհրդարանի մի քանի պատգամավորներ՝ քունուտ հակակոմունիստ Արա Սահակյանի գլխավորությամբ: Երջան էր բերվել Վանաձորի նոր կազմավորված գունդը՝ զնդապետ Խաչատրյանի գլխավորությամբ: Գնդի վաշտերը տեղակայվել էին Վահան գյուղի դպրոցում եւ այդ գյուղի մոտ գտնվող ուղեկալի շենքում: Սեր գալուց հետո շրջանային շտաբի բակ մտան էջմիածնից բերված երեք տանկ՝ ոչ լրիվ ամծնակազմով: Վահան գյուղի մոտի ծորակներից մեկում փակ դիրք էր գրավել երեք հաուբիցից եւ մեկ ԲԱ–21–ից բաղկացած խառը մարտկոցը՝ մի մայրի հրամանատարությամբ, որը մեթոդիկ կրակ էր վարում Աղբեջանի Նովոփանովկա եւ Նովոսարատովկա բնակավայրերի ուղղությամբ: Այստեղ էր նաեւ զնդապետ Խաչատրյանը, որին ընթացող մարտական գործողությունների ընդհանուր ղեկավարությունը Վազգեն Սարգսյանն էր հանձնարարել, երեւի նախարարից դուր էին եկել այդ զնդապետի սուտ, բայց առույգ զեկուցումները՝ Կապանից:

Պարզ է, որ նշված պարագաներում ես ինձ անկոչ հյուր պետք է զգայի, իսկ անկոչ հյուրը, ինչպես հայտնի է, թաթարից էլ վատ է, զոջացի, որ փոխեցի իմ ազատ ու

անկախ մարտական գործունեության դադարեցման որոշումը: Տեսնելով, որ լիագոր ներկայացուցիչ Սմբատը՝ հանրապետության իշխանության բարձրագույն օրենսդիր ու գործադիր մարմինների նշանավոր գործիչներից բաղկացած խառնախմբի ներկայությամբ, ընդամենը իրենից ոչինչ չներկայացնող խաղաղիկների է վերածվել, իսկ իմ կամքը՝ պաշտպանության կարգավորման հարցերում, չի գործելու, որոշեցի իմ տղաներով շրջագայել, ծանոթանալ մարտական իրադրությանը ու վերադառնալ երեսան:

Իսկ շրջանի պաշտպանության համակարգում մի տարօրինակ խուճապային իրարանցում էր զգացվում: Մի կողմից, թվում էր, թե մեր նորածին ազգային բանակի հրամանատարությունն ուժ է կուտակել, որպեսզի վճռական հարձակողական գործողություններով Արծվաշենի անկլավը պաշտպանի եւ նրանում ավելի հուսալի պաշտպանական բնագծեր ստեղծի: Մյուս կողմից, մթնոլորտում անորոշության, անկազմակերպվածության ու խուճապի ուրվականներ էին ճախրում: Այստեղ մի շարք հարցեր էին ծագում, որոնց պատասխանը իշխանությունների ծրագրերից անտեղյակ, նույնիսկ, խելամիտ ռազմավարը, միանգամից չէր կարող գտնել: Եթե մտադրություն կար ելնելով ռազմավարական կամ մարտավարական նպատակահարմարությունից, որը բոլորովին չէր բացառվում, Արծվաշենի անկլավից հեռանալ, ապա դա պետք է արվեր հրապարակայնորեն՝ հոգեբանորեն նախապատրաստելով գյուղի խաղաղ բնակիչներին եւ այն պաշտպանող ազատամարտիկներին, քաղաքացիական պաշտպանությանը հայտնի էվակուացիայի ձեւով: Մյուս կողմից, եթե այդպիսի մտադրություն կար, ապա ինչո՞ւ էին Վանաձորի գունդը Վահան գյուղ դուրս բերել, իրենտանի, տանկեր եւ այլ զրահատեխնիկա կենտրոնացրել: Կամ ի՞նչ նպատակով էին մարտական գործողությունների գտնում հայտնվել խորհրդարանի պատգամավորները, ի՞նչ էին ուզում նրանք... Օդում կախված շատ նման հարցեր էին ծագում: Ի վերջո, նորից համոզվեցի, որ այդ ամենը անգետությամբ ու դիլետանտությամբ բացատրվող ռազմական պրոբլեմների լուծման ոճից էր գալիս:

Ես այն կարծիքին եմ, որ անձամբ Վազգեն Սարգսյանը չէր ցանկանում Արծվաշենը հանձնել թշնամուն, բայց այն տեղի էր ունենում անկախ նրա կամքից՝ ընդհանուր բարոյաբնագծության, անկազմակերպվածության, ֆիդայական ջոկատների անկառավարելիության, եւ ամենակարեւորը՝ Նոր զինվորական ղեկավարության անվստահ ու անիմաստ գործողությունների պայմաններում:

Իմ «շտապ օգնության» խմբի տղաները հայտնվել էին իրենց համար անսովոր միջավայրում, իսկ ես չէի կարող խառնվել տեղի ունեցող իրադարձություններին վերոնշյալ իշխանավորների խայտաբղետ խմբի ներկայությամբ: Բայց քանի որ արդեն եկել էինք, փորձեցինք որեւէ բանով օգտակար լինել եւ զբաղվեցինք Վահան գյուղի մոտակայքում տղակայքված չորս ԿԱ–19 հրանոթներով: Գյուղի պաշտպանության շտաբի պետն ինձ ներկայացրեց 3–4 տղաների, որոնք կցված էին անգործության մատնված այդ հրանոթներին: Նրանց ասելով հրանոթները բերել եւ ուղղակի պետական սահմանագծին համընկնող 2312,3 Շամիրի, 2356,9 Սարիյալ բարձունքների զագաթներից էր տեղադրել ինչ որ զնդապետ՝ պաշտպանության նախարարությունից, եւ մոռացել դրանց մասին: Դա երեւի կատարել էին Ռոբերտ Գոլմեֆիյանի կարկտահարները, իսկ սպան ուղղակի ներկա էր եղել, որովհետեւ այն ժամանակ պաշտպանության նախարարության հրետանավորների մեջ ԿԱ–19–ին տիրապետող ոչ մի սպա չկար: Ես այդպես էլ չիմացա ո՞վ է եղել այդ զնդապետը, բայց հրանոթների համար նման դիրքեր չէր կարող ընտրել գործիմաց շաբային հրետանավորը: Անգրագետ ընտրած դիրքերի եւ հավանական թիրախների միջեւ հարաբերական բարձրությունն այնքան մեծ էր, որ ԿԱ–19 հրանոթի նշանառության բացա-

սական անկյունը մի՞նչեւ մի՞նուս երեք ս ստիճան, չէր բավարարում այդ թիրախներին խփելու համար:

Սշտապես ամպերի կամ մառախուղի մեջ գտնվող հրանոթները տեղում կարգի բերելուց հետո որոշեցի՝ դրանք իջեցնել լեռնագագաթներից եւ տեղադրել Վահան գյուղի մոտի ուղի վալի ավելի ցածրադիր գոտում: Գյուղի շտաբի պետի ու կցորդների հետ պայմանավորվեցի, որ հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան, շտաբի մոտ երկու տրակտոր կանգնած լինեն՝ հրանոթները իջեցնելու համար:

Վահան գյուղի հյուսիսային բնակիչներից մեկի տանը, ամբողջ գիշերվա ընթացքում, քարտեզի վրա ուսումնասիրեցի Արծվաշենի անկյավն ու նրան հարակից Աղոբեջանի տերիտորիան, հաշվարկներ կատարեցի եւ կրակային աղյուսակներ կազմեցի՝ հավանական նպատակակետերի համար: Ես մտադիր էի չորս հրանոթներից երկուսը տեղադրել մեր սահմանապահ ուղեկալի մոտ՝ Արծվաշեն տանող ճանապարհի աջ ու ձախ կողմերից, հսկողության տակ վերցնել ամբողջ ճանապարհը, որից հետո՝ մի շարք գործնական առաջադրություններ սերկայացնել Վազգեն Սարգսյանին: Երբ առավոտյան եկանք շտաբ՝ նախատեսված գործը սկսելու, ոչ տրակտորներ կային, ոչ էլ գյուղի չակերտավոր հրետանավորներն էին տեղում, իսկ շտաբի պետն իրեն անմեղ զառի տեղ էր դնում եւ անհեթեթ բացատրություն տալիս: Տրակտորիստներին եւ պատուհաս հրետանավորներին գտնել չհաջողվեց: Նրանք թաքնվել կամ գյուղից հեռացել էին: Թե ո՞վ էր այդ սաբոտաժը կազմակերպել եւ ինչո՞ւ, տրամադրություն չկար պարզելու՝ մեզ համար օտար դարձած եւ տարօրինակ իրարանցման մեջ գտնվող միջապայրում: Գիտաստեղծված ու հուսախաբված թողեցինք Վահան գյուղը եւ շարժվեցինք դեպի մեր սահմանապահ ուղեկալը:

Հետագա իրադարձությունները զարգանում էին հետեւյալ կերպ. Արծվաշենի կողմից մեքենաների շարասյուններ էին շարժվում դեպի շրջկենտրոն՝ բեռնված տնային գույքով եւ անասուններով: Երեսուն էր, որ մեքենաները հատուկ դրա համար են մոդիլիզացված եղել եւ եվակուացիան կազմակերպված բնույթ էր կրում: Պարզ էր, որ գյուղից դուրս են բերվում նրա վերջին բնակիչները: Ամփջապես ուղեկալի մոտ՝ ճանապարհին կանգնած էին երեք տանկերից երկուսը, իսկ երրորդը՝ գլորվել էր ուղեկալից այն կողմ՝ մի ծորակ, եւ չէր կարողանում ինքնուրույն դուրս գալ: Գնապարհին կանգնած էին նաեւ մի քանի PEP տիպի հետեւակի մարտական մեքենաներ: Գնդապետներ հաջատուրովն ու հանգուցյալ Իսազուլյանը շարել էին Վանաձորի գնդի նորակույզ զինվորներին, գնդապետ հաջատուրովը՝ ռուսերեն ճառելով, փորձում էր բարձրացնել մի տեսակ ճնշված ու վախեցած տեքստով երիտասարդ ու անփորձ զինվորների մարտական ոգին: Միեւնույն ժամանակ նրանք մի դասակ էին ուզում կազմել՝ Արծվաշեն ուղարկելու եւ այն «գրավելու», որտեղից արդեն դուրս էին եկել բոլոր ջոկատների ազատամարտիկները:

Ես մտեցա շարքում կանգնած ու թախծոտ աչքերով ինձ նայող զինվորներ ինչ եւ մի քանի թույն գրուցեցի: Պարզվեց, որ 1-2 ամիս է, ինչ զինակույզվել են, իսկ շատերն ավտոմատից չեն էլ կրակել: Բրոնետրամսպորտորների հրանոթների համար արկեր էին դուրս բերում ու տեղավորում մեքենաներում: Սուրեն Կարապետյանին ասացի, որ հետաքրքրվի նշանառուների պատրաստությամբ: Այստեղ էլ պարզվեց, որ նրանք ֆուգասային արկը չեն տարբերում հակատանկայինից, ոչ մի անգամ չեն կրակել եւ, փաստորեն, չգիտեն, թե դա ինչպե՞ս պետք է արվի: Սուրենը նշանառուներին հրանոթը լիցքավորելու եւ կրակ վարելու վերաբերյալ գործնական բացատրություններ էր տվել, բայց դա իհարկե բավարար չէր: Այնուհետեւ տեղի ունեցավ այն հանցագործությունը, որն այսօր էլ հուզում է ինձ եւ ինչ որ չափով նույնիսկ կան-

խորոշվում է սույն գրքի տեղ-տեղ սուր քննադատական բնույթը եւ ի՞նչ անհանդուրժողականությունը՝ որոշակի անձանց նկատմամբ:

Խաչատուրովն ու Իսազուլյանը երեք մարտական մեքենաների մեջ խցկեցին մոտ 30 զինվոր եւ մառախուղի միջոցով ուղարկեցին Արծվաշենը «գրավելու»: Խաչատուրովի հետ իմ ընդհարման մասին ասվել է արդեն Կապանի պաշտպանությանը նվիրված գլխում: Ես այդ մարդուն վտանգավոր եմ համարում ոչ թե թշնամու, այլ՝ մեր զինվորների եւ հայոց բանակի համար: Ես տեսնում էի, որ նա հանցագործություն է կատարում՝ առանց որեւէ խղճի խայթի, բայց կանխադեմել այդ հանցագործությունը՝ չէի կարող, նա էր, տվյալ դեպքում, պաշտպանության նախարարի վտահված անձը: Գնդի հրամանատարը հասկանում էր, որ կանխատեսված սպանություն է կատարվում, աչքերիս նայել չէր կարողանում, լուռ էր ու կատարում հաջատուրովի հրամանները: Ես լիազորված չէի խառնվելու նրանց գործերին, ընդամենը անկոչ հյուր էի ու չէի հարցնում, թե ինչո՞ւ համար են բնակչությունը Արծվաշենից դուրս բերելուց, գյուղի պաշտպանների հեռանալուց հետո, այդ անփորձ զինվորներին «դազդունեց»՝ լցրած, Արծվաշեն ուղարկում, չնայած զգույն էի, որ խաչատուրովը այդ գյուղը վերագրավելու մտանկանում էր կատարում, որ չասեն: Թե՛ առանց դիմադրության Արծվաշենն էլ հանձնեցին:

Այստեղ տեղին կլինի ասել, որ Գյուլիսային Արցախում կրած մեր խայտառակ պարտություններից հետո՝ ֆիդայական շարժման մեջ բարոյալքվածություն էր նկատվում, շատերը խուսափում էին կռիվներից: Այդ պարագաներում նոր կազմավորվող ազգային բանակի հրամանատարությունը ստիպված էր ճակատային բնագծեր դուրս բերել պարտադիր զինվորական ծառայության նոր անցած եւ բավարար մարտական պատրաստություն չտեսած երիտասարդ զինվորներին, որոնց մեջ շատ էին անվերադարձ կորուստներն ու վիրավորների թվաքանակը, որը չէր համապատասխանում ընթացող պատերազմի բնույթին: Ինչ վերաբերվում է Վանաձորի գնդի երիտասարդ զինվորների զոհաբերությանը, որը կազմակերպեցին զնդապետներ հաջատուրովն ու Իսազուլյանը, ապա դա սառնասրտորեն կազմակերպած սպանություն էր:

Եթե խաչատուրովն ու Իսազուլյանը ուզում էին իրոք վերականգնել մեր ներկայությունը՝ Արծվաշենում, ունեին հրաման ուղեկալից ոչ հեռու գտնվող Վազգեն Սարգսյանից, ապա համաձայն տրամաբանության ու մարտավարության կանոնների, նրանք չպետք է մարտական մեքենաները լցնեին զոհաբերության համար նախանշված անմեղ «զառներով» եւ ուղարկեին դեպի անհայտություն: Նրանք՝ առանց շտապողականության, մարտական գործողությունների զոտու թիկունքում թափառող խորհրդարանի պատգամավորների օգնությամբ, պետք է կարգի բերեին Արծվաշենից դուրս եկած ջոկատների մարտիկներին, նրանց միացնեին գնդի անձնակազմին եւ՝ անձամբ առաջնորդելով հարձակումը, հետիոտն՝ մարտական կարգերով ու լայն ճակատով, շարժվեին դեպի Արծվաշեն, իսկ մարտական մեքենաները՝ գտնվելով հետեւակի մարտական կարգերում, անհրաժեշտության դեպքում պետք է օժանդակեին նրա առաջխաղացումը՝ կրակով՝ հրանոթներից ու գնդացիներից: Գնդակազմ եմ, որ Կրասնոսելսկում այդ օրերին գտնվող ուժերով խելքը գլխին հրամանատարները ոչ միայն կջախջախեին ազերիների թույլ ուժերը՝ անկալի տարածքում, այլեւ՝ կվերականգնեին մեր պաշտպանությունը՝ պատերազմի այդ թատերաբեմում:

Մենք այլեւս անելիք չունեինք, ուզում էինք վերադառնալ երեսան ու չտեսնել այն քղայնացնող «բարոյակը», որում, կամա թե կակամա, մենք հայտնվել էինք, բայց քանի որ Վազգեն Սարգսյանը մոտակայքում էր, իսկ ես վերջնականապես համոզված

չէի, որ նա մտածված է Արծվաշենի անկլավը հանձնելու հակառակորդին, որոշեցի մոտենալ նրան եւ փորձել մի քանի առաջարկություններով հակազդել տիրող անհրոճալ իրադրությանը: Ես համոզված էի, որ Արծվաշենը գրավելուց հետո, դրանով ոգեւորված ազդեցիկները հարձակումներ են ձեռնարկելու Վահան գյուղի մոտի ուղեկալի եւ մեր այլ դիրքերի վրա, ուստի ուզում էի առաջին հերթին դրանք կանխել:

Ես արդեն ուրիշ տեղ ասել եմ, որ ամենեւին մեծ կարծիքի չեմ Վազգեն Սարգսյանի ռազմական գործում գիտակ լինելու, առավել եւս՝ տաղանդի վերաբերյալ: Նրա կարողություններն ավելի շատ կազմակերպչական եւ կախարհագիտական կան բնույթ են կրում: Դարաբաղյան շարժման ալիքի վրա՝ նա կարողացել էր հմայել եւ իր ազդեցության տակ առնել հասարակության հետադիմական, առավել մեծ մոլորության մեջ գտնվող, ազգամուլ ու սահմանափակ ինտելեկտի տեր մարդկանց, որոնց միասնությունը կատանա «Երկրապահ» անվանումը: Նման վնասաբեր որակների տեր մարդկանց խմբերից է ստեղծվում խռովությունների, պետական հեղաշրջումների, ազգամիջյան կոնֆլիկտների եւ, ընդհանրապես, հասարակական կյանքի ու հարաբերությունների ապակայունացման համար օգտագործվող եւ շուտ բռնկվող վառելանյութը: Վազգեն Սարգսյանի տաղանդը կամ արտակարգ ունակությունը հենց այն բանում էր կայանում, որ կարողացել էր հեղինակություն ձեռք բերել հասարակության համար որոշակի պոտենցիալ վտանգ ներկայացնող կամ խոր հոգեկան մոլորության մեջ ընկած մարդկանց ու նրանց կազմակերպած խմբերում, օգտագործել նրանց յուրահատուկ հատկանիշները, քնազդները, հակումները, շահադիտական եւ այլ տեսակի անձնական ձգտումները, դառնալ նրանց կուռքն ու առաջնորդը, ավելի շուտ այդ մարդկանց հոգիների տիրակալը եւ հավատքի գլխավոր քուրմը, այլ ոչ թե՛ ռազմական գործում գիտուն ու բանիմաց զորավարը, ինչպես հաճախ, թուրքական նման այդ անհեթեթությունը կրկնում են լրատվական եւ ապակողմնորոշիչ այլ աղբյուրները:

Հետեւաբար, Վազգեն Սարգսյանին պետք է ընկալել ավելի բարձր, քան զորավարի, քանի որ նա «երկրապահների» գլխավոր քուրմն է, իսկ գլխավոր քուրմերը հեթանոսական աշխարհում, ինչպես հայտնի է պատմությունից, երկրորդ դեմքերն են եղել պետությունում, իսկ հաճախ՝ թագավորներից էլ մեծ իշխանություն են ունեցել: (Երեւի մոտ Ապագայում մենք կհանդգնենք, որ Հայաստանի 20-րդ դարի «առաջին թագավորը Լեւոնը չի, այլ Վազգենն է»):

Ուղեկալից ոչ հեռու Արկարի Մեծիրջյանը տեսել էր Վազգենին եւ ինձ ուղեկցել նրա մոտ: Արծվաշենից փախա՞ծ, թե՛ կանոնավոր կերպով դուրս եկած, կովող տղաները օղակի մեջ էին վերցրել նրան ու վիճաբանում էին: Հին կովող տղաներից մի թզուկ, բայց քուրմատի ջլապինդը հրամանատարը համարձակ ու անկեղծ պնդում էր, որ իրենք չեն լքել Արծվաշենը, այլ ղեկավարները նրանց այնպիսի պայմանների մեջ են դրել, որ լքեն, եւ փաստարկում էր՝ ժամանակին հերթափոխ չեն ուղարկել, սոված են թողել, առանց բաղնիքի ոջուտել են եւ այլն: Նախարարն սաստիկ ջղայնացած էր, տղաներին խիստ նախատում էր, իսկ նման ղեկաբերում հայտնի է, որ նա ձեռքերին ազատություն է տալիս, տվյալ դեպքում էլ էր ուզում տալ, բռնեց վիճաբանող թզուկի ձեռքերից ու քաշեց-տարավ մի կողմ «դաստիարակելու»: Այդ պահին ես որոշեցի փրկել թզուկին ու խոսել մախարարի հետ, եւ մոտեցա նրան, բարեւեցի, բարեւս առավ ու խիզախ թզուկ հրամանատարին բաց թողեց: Ես նրան ասացի լիազորություններ տա ինձ, որ մարդիկ իմ կարգադրությունները կատարեն. առաջին հերթին՝ անգործության մատնված զերազանց հրանոթներն ամպերի մեջ կորած լեռնագագաթներից ուղեկալի մոտ իջեցնելու, ապահովի ինձ համապատասխան մարտապաշարով, որից հետո, նախ՝ ուղեկալի պաշտպանությունն են վեր-

նում իմ վրա, իսկ եթե հարկ կհամարի վերադարձնել կորցրած կամ հանձնած անկլավը, ապա դա էլ կիրագործենք՝ կազմակերպված ձեռով, այլ ոչ թե՛ անմեղսունակներին վայել, չգիտակցված ու անպատասխանատու գործողություններով:

Խոսում էի ու տեսնում, որ նա ստիպում է իրեն՝ ինձ լսել, ավելի ճիշտ չի լսում եւ հետաքրքրություն չի արտահայտում: Կամ Շահունյանի հանձնումից հետո, մեր կարծառու ընդհարումը՝ նրա առանձնասենյակում, կամ այն ժամանակվա իմ խիստ քննադատական, առայժմ՝ բանավոր արտահայտվող, մտքերն ու կարծիքը՝ հիշական իշխանության գործելակերպի եւ կանոնավոր ազգային բանակի ստեղծման դիտավորյալ ձգձգման վերաբերյալ, թույլ չէին տալիս նախարարին գործնական հարցեր քննարկել ինձ հետ, կամ այդ հարցերն արդեն լուծված էին այնպես, ինչպես ինքն ու իր գլխավոր հրամանատար Լեւոնն էին ցանկանում, ու քննարկելու բան չկար: Ձդայնացած ու դեռ չստացած մախարարը ոչ մի կոնկրետ պատասխան ինձ չտվեց, գնաց-նստեց նրան սպասող, պատգամավորներով լիքը մեքենան ու մեկնեց շրջկենտրոն: Դա տեղի էր ունենում գոհաբերության մախապատրաստած մատուցաչ «զառներին» թշնամու երախն ուղարկելուց հետո: Տեղյա՞կ էր, արդյոք, Վազգեն Սարգսյանը՝ խաչատուրովի այդ համցավոր գործողության մասին, թե՛ ոչ...:

Այս ամենն առիթ էր տվել Արծվաշենի հանձնումը հակառակորդին, համարել դիտավորյալ կատարած: Հիմքեր չուներանլով՝ նման վարկածը հերքելու, այնումենայնիվ, կարծում եմ, որ Վանաձորի գնդի-երիտասարդ զինվորների համցավոր գոհաբերությանը ավարտված մեր վերջին պարտության հետ կապված գործողությունների անհեթեթության պատճառները պետք է փնտրել ոչ թե Արծվաշենը հանձնելու դիտավորյալ մեջ, որը կարող էր հարկադրաբար կատարված լինել, այլ պետք է տեսնել հանրապետության ղեկավարության դավաճանության համարժեք պարտավորական գործելակերպում՝ դրանից բխող ժողովրդի մարտունակության անկումում, «բիրդան սպարապետների» եւ նոր պրոֆեսիոնալ զինվորական կազմերի բացասական սուբյեկտիվ հատկանիշներում: Վերջին գործումը շատ կարեւոր է մեր ազգային բանակի ոչ հեռավոր ապագայի համար, ուստի անհրաժեշտ են համարում երկու խոսք էլ ավելացնել:

Մինչեւ 1995 թ.-ի վերջը, երբ ավարտեցի սույն հուշագրությունը, մեր ռազմական գործիչների գործունեության, մարտական փորձի ու վաստակի գնահատման եւ արժեքավորման հարցում գործում են ոչ թե օբյեկտիվությունն ապահովող մեխանիզմները, այլ՝ հեղինակավոր առաջնորդի կամայականությունն ու պրոտեկցիոնիզմի կանոնները: Դրանով միայն կարելի է բացատրել այն, որ, փառքի ու պատվի արժանի հայ քաջորդիների հետ մարտական բարձր պարգևների են արժանանում անարժանիները: Պատերազմի ժամանակ մարդիկ զոհվում են տարբեր պատճառներով, մեկը՝ հերոսաբար, մյուսը՝ հիմարաբար, երրորդը՝ հակառակորդից վախեցած նապաստակի նման փախչելիս, չորրորդը՝ թշնամու առջեւ ձեռքերը բարձրացնելիս, եւ այլն: Համարել, որ պատերազմում զոհված ամեն մի մարդ հերոս է, ինչպես դա ընդունված էր չավարտված պատերազմի ֆիդայական փուլում, առնվազը անհեթեթություն է: Շատերը չգիտեն, եւ պետք է չի, որ իմանան, բայց ես գիտեմ, որ բարձր մարտական պարգևների են արժանանում դիրքերը լքած, հակառակորդից խուճապահար փախած հրամանատարները, որոնց պատճառով, այս կամ այլ կերպ, տուժել են հազարավոր մարդիկ, էլ չեն խոսում «լավ տղերքին» շռայլորեն, վաղաժամկետ բաժանվող գեներալական եւ այլ կոչումների ու նրանց մակարդակին եւ կարողություններին չհամապատասխանող պաշտոնների մասին: Այս բոլորը երես է տալիս, փչացնում ու բարոյալքում բանակի հրամակազմը, սղոցում է այն սյուները, որոնց վրա են հենվում զինված ուժերի որակն ու մարտունակությունը: Նման մեզա-

տիվ երեւոյթները նախադրյալներ են՝ անցանկալի, բայց հնարավոր պարտութունների համար՝ տեսանելի ապագայում, եթէ վերջ չտրվի յուրահատուկ հասկանիչներ ունեցող բանակային կոռուպցիայի հիմք հանդիսացող կոչումների ու պաշտոնների առջ ու վաճառքին՝ զինված ուժերում:

Արծվաշենի անկումով ավարտվում է արցախյան ազատամարտի առաջին փուլը, որն ընթանում էր մեզ համար անբարենպաստ պայմաններում: Այդ փուլում մենք կրել ենք խայտառակ պարտութուններ, ունեցել ենք շատ անիմաստ կորուստներ, իսկ տարել ենք՝ իր իրագործման եղանակով եզակի ու անկրկնելի, ռազմավարական անզուհաստելի նշանակություն ունեցող, մեկ հաղթանակ՝ Լաչինի գրավումն ու կյանքի միջանցքի բացումը: Չմայած 1992 թ.՝ ի ամռանը մենք կանգնած ենք եղել պարտության եզրին՝ Արցախում, այնուամենայնիվ, հենց այդ ժամանակ են ստեղծվել պատերազմի երկրորդ փուլի հաջողությունների նախադրյալները, որոնք սկսվեցին 1993 թ.՝ ի սկզբին, ուր առջատար դեր էին արդեն խաղում հայոց կանոնավոր բանակները:

Սակայն ճիշտ չէր լինի գերազմահաստել ձեռք բերվածը եւ, ընդհանրապես, մեր զինված ուժերի այսօրվա ռազմական հզորությունը, որում առավել աչքի են ընկնում արցախցի զինվորականներն ու քաղաքական գործիչները, եւ՝ թերազմահաստել հակառակորդին, թեկուզե՛ւ՝ նրա հայտնի թերություններով հանդերձ:

Չպետք է մոռանալ, որ Ադրբեջանն՝ ուժեղանալու համար, անհամեմատ ավելի մեծ տնտեսական, ֆինանսական եւ ռեսուրսային միջոցներ ու հնարավորություններ է ունենալու եւ՝ պատերազմը վերսկսելու դեպքում, առանց բացահայտ ու քողարկված օժանդակողների՝ չի գործելու:

Չպետք է անտեսել այն փաստը, որ պատերազմի երկրորդ փուլում ունեցած մեր հաջողությանը զգալիորեն նպաստել էր ռուսական բանակի դուրսբերումը՝ Ադրբեջանից, 1992 թ.՝ ի աշնանը, երբ ազերիներն իրական անկախությունը գերադասեցին ռուսական զորքերի շահախնդիր օժանդակությունից, ինչպես նաեւ՝ այդ հանրապետությունում այն ժամանակ սկսված կատաղի պայքարը՝ իշխանության համար, որը վերածվել էր քաղաքացիական կռիվի, որի հետեւանքով կազմալուծվել էր ազերիների պաշտպանության համակարգը: Իշխանության համար մղվող պատերազմն ավելի կարեւոր էր դարձել՝ Ադրբեջանում, հակամարտող ռազմաքաղաքական ուժերի համար, քան երկրի պաշտպանությունը՝ արտաքին հակառակորդից: Այդ հետաքրքիր պահը մինչեւ վերջ էլ չօգտագործվեց՝ մեր զինված ուժերի կողմից:

Մեր երկու ազգային բանակները, որոնք արդեն կայացել էին, կանոնավորված կամավորական զորամիավորումների հետ՝ օգտվելով մեզ համար անմախաղեպ բարենպաստ իրադրությունից, որն այլեւս դժվար թե կրկնվի, չպետք է սահմանափակվեին որոշակի տարածքներ գրավելով, այլ պետք է սրընթաց մարտադրվումը կազմալուծված հակառակորդին ետ՝ Քուռ գետի ծախս ափը, չարտեին եւ վերականգնեին պատմական Չայաստանի հյուսիսային սահմանը ու դրանից հետո, բանակցություններ սկսեին՝ հարցերի քաղաքական լուծման համար: Առաջին հայացքից շատ հանդուգն ու ռիսկոտ թվացող այդ գործողության արդյունքն ավելի մեծ ըմբռնումով էր ընկալվելու ինչպես Ադրբեջանի, այնպես էլ միջազգային հանրության եւ իրենց շահերը ուժով պաշտպանել չամաչող աշխարհի գլխավոր պետությունների կողմից:

Չայաստանը՝ Արցախի հետ, իրավունք ունի ազատագրելու պատմական Չայաստանի տարածքները՝ մինչեւ Քուռ գետը, որը՝ համաձայն ամենահեղինակավոր պատմական աղբյուրների, Չայաստանի հյուսիսային սահմանն է եղել: Բացի այդ, այդ տարածքում բնակվել են 250-300 հազար հայեր, որոնք ցեղասպանության ու բռնազաղթի են ենթարկվել՝ Ադրբեջանի իշխանություններից: Այս եւ Ադրբեջանի այլ

տարածքներում հայերի դեմ ուղղված ռճրագործություններն արդարացի հատուցում են պահանջում:

Եթե Արցախի հիմնահարցը քաղաքական լուծում չստանա՝ մինչեւ դարավերջը, իսկ հայկական կողմը՝ չվերադարձնի օտարված տարածքները՝ Ադրբեջանին, եւ այդ հողի վրա պատերազմը վերսկսվի՝ վերջինիս նախաձեռնությամբ, ապա հայկական բանակները՝ առանց տատանվելու, այս անգամ պետք է դուրս գան Քուռ գետի հարավային ափը եւ մշտապես վերականգնեն Չայաստանի պատմականորեն օրինական հյուսիսային սահմանները:

Չայաստանի զինված ուժերի գլխավոր շտաբն արդեն պետք է ունենա այդ օպերացիայի իրագործման, հանգամանորեն հաշվարկված ծրագիրը, որը պետք է իրականացվի հնարավորին չափ կարճ ժամկետներում: Այդ վճռական գործողության դրական արդյունքներից մեկն էլ կլինի այն, որ Քուռ գետին եւ նրա միջին մասում գտնվող Սինգեչաուրի ջրամբարի բնական արգելակող հատկությունները համարյա իդեալական պայմաններ կապահովեն սահմանի ավելի հեշտ ու հստակ հսկողության եւ պաշտպանության համար:

Միգուցե այս ամենից հետո՞՝ միայն կհաստատվեն բարի դրացիական հարաբերություններ՝ երկու հակամարտող ժողովուրդների ու պետությունների միջեւ:

ՀԱՏՈՒՑՈՒՄ ԵՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ԶԳՆԱԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Այս գլխում խոսքը գնալու է չարի ու բարու հավերժ պայքարի, ճշմարտության ու արդարության եւ դրանք խեղդամահ անելու մասին: Քանի որ շոշափվող հարցը փիլիսոփայական ենթատեքստ ունի, ապա նրան կմտնեմ մի քիչ հեռվից:

Հաճախ քվում է, թե պատերազմի ժամանակ մարդիկ ղեկավարվում են հասարակական օգտի զգացումով, կամ այլ կերպ ասած՝ հայրենասիրությամբ: Սակայն կյանքը ցույց է տալիս, որ իրականում այդպես չէ: Վաղուց ապացուցված է, որ մարդկանց մեծամասնությունը երկրային կյանքի բոլոր պայմաններում ղեկավարվում է անձնական շահով: Միևնույն ժամանակ այդ բնածին զգացումը եւ դրանից բխող ձգտումները շատերի մոտ մոլի ու անհաղթահարելի բնույթ չեն կրում, եւ հենց դրա շնորհիվ մարդիկ կարող են ցուցաբերել հայրենասիրություն, մտնել դաժան պայքարի մեջ, կրել զրկանքներ ու տառապանքներ, զնալ գիտակցված ինքնազոհության՝ հանուն հայրենիքի:

Սակայն մարդկանց մեջ ընդհանրապես եւ հայերի մեջ մասնավորապես քիչ չեն այնպիսիները, որոնց համար ինքնապահպանման բնազդից բարձր ոչ մի արժեք գոյություն չունի: Նրանք հեշտորեն հրաժարվում են իրենց հավատքից, ընդունում են տրամազոհորեն հակառակը, դա էլ են անհրաժեշտ պահին փոխում երրորդով, այսինքն՝ գործում են ըստ կոնյուկտուրայի: Նրանց համար հայրենասիրությունը, միիրվածությունը, հավատարմությունը եւ այլ առաքինությունները վերացական են: Դրանք մեծ մասամբ քաղաքական, պետական, զինվորական կերտաշտերին կպած գործիչներ են, որոնք, շատ հեշտ հրաժարվելով նախկին համոզմունքներից, արագ հարմարվում են բոլոր տեսակի իշխանություններին, այսինքն՝ ցուցաբերում են քամելեռնի հայտնի հատկությունը: Ոչ միայն հարմարվում, այլեւ բարձր դիրքեր են զբաղում նոր իշխանության օղակներում, նույնիսկ հայտնվում են պետության գլխավոր կառավարիչների նստատեղերին: Այդ բազմադեմ ռենեգատները ճարտախտությամբ փորձում են ապացուցել, որ մտահոգված են ժողովրդի ճակատագրով, բայց իրականում միայն իրենց շահերն ու պահանջումներն են բավարարում... ժողովրդի հաշվին:

Այդ ավանդույթ դարձած երեւոյթն է հայտ է գալիս նաեւ մեր երկրում, մեր քանդակների վարքում՝ արտաքուստ դեմոկրատական, բայց ներքուստ՝ բռնակալական հատկանիշներ կրող Հայաստանի Հանրապետությունում, որտեղ ճշմարտություն ասողը դատապարտված է հետապնդման՝ չնայած բոլորն էլ գիտեն, որ ճշմարտությունը արդարության ու լուսավորության սերմն է: Սակայն այդ սերմը ցանողները արհիպաված են լինում հաղթահարել շատ դժվարին ու փշոտ ճանապարհի եւ հաճախ ընկալվում են որպես գետի հոսանքին դեմ լողացող խեղճեր: Նոր ճշմարտությունն անսովոր է լինում, դժվարությամբ է ընկալվում, անգետ կամ գործից անտեղյակ մարդկանց այն անհավանական է քվում, քիչ կողմնակիցներ է ունենում, իսկ իշ-

խանությունների կողմից ուղղակի մերժվում է՝ առանց փաստարկները լսելու եւ հաշվի առնելու:

Իշխանությունները՝ օգտագործելով իրենց տրամադրության տակ գտնվող բոլոր միջոցները, համատարած ստաբանությամբ աղտոտում են հասարակական գիտակցությունը, եւ դրանով իսկ արգելքներ ստեղծում ճշմարտության համար, որի դեմ նույնիսկ զենք է կիրառվում: Բավական է հիշատակել խաչակիրներին, որոնք քրիստոնեության եւ կաթոլիկական եկեղեցու մուրրությունները փորձում էին զենքի ուժով տարածել ուրիշ մուրրություններով տառապող ժողովուրդների մեջ, կամ տանջաքննություն կիրառող ինկվիզիցիան՝ ուղղված գիտության հանճարների եւ լուսավորիչների ճշմարտության դեմ:

Որպես կանոն մուրրությունը զգեստավորված է լինում ճշմարտության պատմուճանով եւ ավելի բարենպաստ հող է գտնում, քան ճշմարտությունը: Դրա դեմ շատ դժվար է պայքարել, քանի որ մուրրությունը շահավետ է իշխող դասակարգին, նրա շահերն ու կամքը արտահայտող իշխանությանը եւ նրա ստորաբարձ ծառայողներին: Սակայն եղել, կամ եւ կլինեն իրենց հոգու անկախությամբ, ազնվությամբ ու արիությամբ օժտված մարդիկ, որոնք բացեիքաց կասեն այն, ինչ եղել է ու կա:

Այժմ անցնեմ մեր այսօրվա հայկական իրականությանը եւ սույն գլխի վերնագրում մատնանշված հարցի տւթյանը, ընթերցողին ծանոթացնեմ իր կազմով մի շատ հետաքրքիր պաշտոնատար անձանց ոհմակի հետ, որը եսամուլական ու շահադիտական դրդումներով փորձում է աղավաղել ընթացիկ պատերազմի իրադարձությունները, կեղծում է պատմական նշանակություն ունեցող փաստերը, ոտնահարում ու խեղդամահ է անում իսկությունը:

1992 թ. առձանը, երբ մեր նորածին ազգային բանակը իր վրա էր վերցնում երկրի պաշտպանության ֆունկցիան, որպես ՀՀ սպաների միության նախագահ, ասեն ինչ արեցի բանակը զինվորական պրոֆեսիոնալ հրամանատարական ու տեխնիկական կադրերով համալրելու համար: Միության բոլոր աշխատունակ ու մարտունակ սպաներն անցան զինվորական ծառայության եւ փաստորեն կազմեցին զինված ուժերի իրանկազմի սկզբնակորիզը: Սակայն երկրի սոցիալքաղաքական կյանքում եւ ազգային բանակի կառուցման գործում այք էին ծակում այնպիսի բացասական երեւոյթներ, որոնց կողքով իմ բնավորության ու աշխարհահայացքի տեր մարդը չէր կարող հանգիստ անցնել: Ժողովրդին, որին ես եւ իմ զինակիցները նույնպես կրծքով պաշտպանել էինք, հասցրել էին ծայրահեղ հոգեբանական ճնշման ու աղքատության, իսկ դեռ չկայացած բանակը՝ քայքայման ու բարոյաքման եզրին: Այդ բոլորի գլխավոր պատճառը եւ սեւեմում էի սուբյեկտիվ գործոնում: Իշխանության օրենսդիր, գործադիր եւ տեղական մարմինները, ինչպես նաեւ ազգային բանակի իրանկազմը աղբուսվում եւ հիմա էլ սաստիկ աղբուսված են «հարթադիրք» գրաված, մասնագիտական արժեք ու պետական աշխատանքի ոչ մի փորձ չունեցող անդեմ մարդկանցով:

Քանի որ իմ գիտակցությունն անհաշտելի հակասության մեջ էր վայրենի կապիտալիզմ կերտողների հետ, բայց ուժ չունեի նրանց իշխանությունից հեռացնելու, դիմեցի ինձ համար անսովոր պայքարի նոր ձեւի: Մի քանի հողվածներով հանդես եկա մամուլում՝ պատերազմի ընթացքում եւ ազգային բանակի կառուցման գործում տեղ գտած անթույլատրելի թերությունների քննադատմամբ:

Նոր կազմավորվող բանակի գործասերում տուկալի վիճակ էր: Դեռ չստեղծված բանակը քայքայվում էր, առաջին հերթին՝ կոռուպցիայի ծագման ու զարգացման եւ տարբեր պատճառներով պայմանավորված մասսայական դասալքության պատճառով: Անհրաժեշտ էր շտապ կարգով այնպիսի միջոցառումների դիմել, որպեսզի զի-

նակչիկների մոտ բանակում ծառայելու ցանկությունն ծագել է այդ ցանկությունը չսպանվել բանակում:

1992 թ. դեկտեմբերին, զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-լեյտենանտ Նորատ Տեր-Գրիգորյանը սպաների միության վարչության եւ անձանք իմ առջև խնդիր դրեց՝ ուսումնասիրել դասալքության եւ այլ բացասական երեւույթների պատճառները՝ անմիջապես զորամասերում եւ զինկոմիսարիատներում, արդյունքներն ամփոփել եւ առաջարկությունների հետ միասին ներկայացնել իրեն: Ատորագրեց ու իմ համձնեց թույլտվություններ, որոնցում զորամասերի հրամանատարներից պահանջվում էր անհրաժեշտ պայմաններ ապահովել մեր հետազոտական խմբերի աշխատանքի համար:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ**

10 декабря 1992г.

Д О П У С К

Подполковник/подполковник/ Багдасарян Диеприк Суренович
и с ним 2 человека майор Назарян Лерник
препорщик Карапетян Сурен

члены Союза офицеров РА допускаются к проведению социологических исследований среди солдат, сержантов и офицеров в военных комиссариатах и войсковых частях ВС РА
(наименование воинских частей)

в период с 15 ноября 1992 по 20 декабря 1992г.

Командирам частей создать необходимые условия для работы исследовательской группы.

Начальник ГШ ВС РА
генерал-лейтенант

Н. Тер-Григорьяни

1993 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին սպաների միության վարչության անդամներ գնդապետ Աշոտ Գրիգորյանի, փոխգնդապետ Վարդգես Օհանյանի եւ իմ գլխավորությամբ գործող երեք հետազոտական խմբեր բազմակողմանի ուսումնասիրություններ կատարեցին վեց զորամասերում: Կատարված աշխատանքների արդյունքների մասին զեկուցագիրը եւ անձանք համձնեցի գլխավոր շտաբի պետին: Քանի որ զեկուցագիրը այն ժամանակվա համար խիստ գաղտնի տեղեկություններ էր պարունակում, տպված էր իմ ձեռքով եւ միայն մեկ օրնակ:

Ձեկուցագրում մատնաշված էին զորամասերի կրմալեկտավորման, մարտական պատրաստության կազմակերպման, երիտասարդ զինվորների մարտական գործողություններում օգտագործելու կարգի, զինվորական ծառայության զորակոչելու կարգի, զինծառայողների սննդի, բուժապասարկման եւ այլ հարցերում առկա լուրջ թերություններն ու նրանց պատճառները:

1992 թ.-ի գարնանն ու աշնանը զորակոչի էին ենթարկվել չորս տարիքային խմբեր 1971-1974 թվականներին ծնված պատանիները: Երբ մենք համեմատում էինք զորակոչի ընդհանուր քանակը՝ 1992 թ.-ի բանակի պլանային պահանջի հետ,

ստացվում էր, որ առկա 7-8 զորակոչիկներից բանակ էին մեկնում մեկը կամ երկուսը: Իմ կարծիքով դա շատ խորամանկ եւ հատուկ, զինկոմիսարիատի ընդերքում պլանավորված զորակոչի ձեւ էր, որը բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում մինչ այդ անգործության մատնված զինկոմիսարիատներում մշտապես գործող կաշառակերների համար: Քանի որ բանակը նոր էր ծավալվում՝ չորս տարիքային կատեգորիաներ բանակ զորակոչելու անհրաժեշտությունը չկար: Ձորակոչիկներն ու նրանց ծնողները տեսնում էին, որ մեկին զորակոչում ու տանում են բանակ, իսկ նույն տարիքի պատանիներից շատերին ազատում են բանակում ծառայելու պարտականությունից: Այդ պատճառով, բանակ զորակոչվածների 40-50 տոկոսը դիմում էին իրական կամ կեղծ դասալքության: Կեղծ դասալքությունը վճարում էին դասալքության համար: Այդ էր այն ժամանակվա դասալքության գլխավոր պատճառը՝ չնայած կային բազմաթիվ այլ պատճառներ էլ:

Բանակում ի սկզբանե խախտված էր «հավասար իրավունք ոչ հավասար մարդկանց համար» սկզբունքը, քանի որ հավասար պայմաններ չէին ստեղծվում եւ պահպանվում հասարակության տարբեր խավերի երիտասարդների համար: Խոսքը գնում էր, այսպես կոչված, «էլիտար» զորամասերի մասին, որոնց թվին էին պատկանում մայրաքաղաքում տեղակայված եւ մարտական գործողություններին չմասնակցող մի քանի զորամասեր, մասնավորապես՝ գնդապետ Վազգեն Աղաջանյանի կապի գունդը, փոխգնդապետ Բարսեղ Այվազյանի ռադիոտեխնիկական գունդը, մայրը Էռնեստ Մկրտչյանի ավիատեխնիկային: Այդ զորամասերի համարումը դժվարությունների չէր հանդիպում, իսկ շարքային զինվորների բացարձակ մեծամասնությունը ունեւոր կամ պաշտոնատար անձանց տղաներ էին: Ավիատեխնիկայի շարքային կազմը կոմպլեկտավորված էր 116 տոկոսով, այսինքն՝ ավելցուկով, իսկ Սովետաշենի՝ գնդապետ Աշոտ Պետրոսյանի հետեւակային բրիգադի շարքային կազմի անլրկությունը կազմում էր 220 հոգի: Եթե դրան գումարեցք դասալքություններն, որոնց թվաքանակը տատանվում էր 300-ի եւ 400-ի միջև, ապա պարզ կլինի, թե ի՞նչ վիճակում էր գտնվում մարտական գործողություններին պատկորեն մասնակցող այդ ոչ լիարժեք բրիգադը: Եթե՝ ըստ մեր սոցիոլոգիական հարցումների, կապի գնդի անձնակազմի 50 տոկոսը երեւանցի ունեւոր ու պաշտոնատար անձանց զավակներ էին, ապա նույն Աշոտ Պետրոսյանի բրիգադի սոցիալական կազմը բացարձակապես բանվոր-գյուղացիական էր: Նման համեմատական վերլուծություններ արված էին նաեւ մյուս զորամասերում:

Հանրապետական եւ շրջանային զինկոմիսարիատների ներկայացուցիչները հեռուտատեսային ելույթներում, ամիմն երախիքներ էին տալիս ծնողներին, որ նրանց որդիները մասնակցելու են մարտական գործողություններին՝ միայն երկարատեւ մարտական պատրաստությունից հետո: Դա բացահայտ սուտ էր, որը զգում էր զինվորական հրամանատարության եւ զինկոմիսարիատների ոչ փայլուն հեղինակությունը՝ զորակոչիկների, զինվորների եւ նրանց ծնողների մոտ: Երբ «Գոլոս Արմենիի» թերթում, 1993 թ.-ի մարտի 30-ին, հրատարակվեց «Անկախ Հայաստանի բանակը» խորագրով իմ հոդվածը, որում խիստ քննադատական խոսք էր ասվել նաեւ զինկոմիսարիատի հասցեին, հանրապետական զինկոմիսարիատի սպաներից բաղկացած մի մեծ խումբ «գրոհել» էր թերթի գլխավոր խմբագիր Ֆլորա Նախչբարյանի առանձնասենյակը եւ իրենց վրդովմունքն էր հայտնել նրան՝ շրջանցելով հոդվածի հեղինակին:

Ձինված ուժերի մարմիններն ու պաշտոնատար անձինք, զինկոմիսարիատները եւ նրանց ծառայողներն արհեստականորեն գաղտնիության մթնոլորտ էին ստեղծում՝ իրենց գործունեության այնպիսի բնագավառների շուրջ, որոնք ոչ մի գաղտնի

հից չէին ներկայացնում, կամայականություններ ցուցաբերող հրամանատարներին ու պետերին թույլ էին տալիս խուսափել ժողովրդական վերահսկողությունից, կատարել ապօրինի գործողություններ՝ հանցակազմեր պարունակող արարքներ, քրդարկել առկա թերությունները, դեղով շքիման և այլն:

Չորամասերում կազմակերպված չէր հրամանատարական ուսուցումը պահեստից գորակոչված և անբավարար ռազմական ու հրամանատարական պատրաստություն ունեցող սպաների ու զինվորներից նշանակվող կրտսեր հրամանատարների հետ: Ձինվորների անկանոն մարտական պատրաստությունը սահմանափակվում էր թերի կատարվող, երիտասարդ մարտիկի 104-ժամյա ծրագրով: Դրանից հետո նրանց զբաղեցնում էին ինչով ասես, բայց ոչ մարտական ուսուցումով:

Մարտական գործողություններին մասնակցող զորամասերի երիտասարդ զինվորներին հապճեպ մախապատրաստելուց հետո, դուրս էին բերում ճակատային բնագծեր՝ անձնական զենքից հրաձգության կուրսով նախատեսված վարժությունները չկատարած: Լավագույն դեպքում, զինվորները կատարում էին սկզբնական վարժության առաջին մասը՝ երեք փամփուշտով, իսկ շատերը նույնիսկ դա էլ չէին կատարում: Մարտական պատրաստության կազմակերպման հարցում անփութություն կամ անզորություն ցուցաբերող հրամանատարները՝ իրենց անզորությունը կամ անբավարար գործունեությունը արդարացնելու համար, հորինել էին մի սկզբունք, որի համաձայն զինվորն ավելի լավ կրակել և իր պարտականությունները մարտի դաշտում կատարել կսովորի անմիջապես ճակատում: Այդ կարգախոսով ղեկավարվող բթամիտ ու անզետ սպաներն իրենց անձամբ պատերազմից ոչինչ չէին հասկանում, իսկ ճակատ հրամոթային միս էին ուղարկում:

Թե ի՞նչ հետեւանքների էր հասցնում այդ կարգախոսը, ես ցույց էի տվել Աշոտ Պետրոսյանի ոչ լիարժեք բրիգադի օրինակով: Ոչ լիարժեք, որովհետեւ բրիգադի իրական կազմը մի գումարտակ էլ չէր կազմում, քանի որ իր հաստիքային կազմին պետք է կասնել 2-3 տարվա ընթացքում: Ընդ որում, իրական կազմի 40 տղկոսը դասալիքներ էին: Բրիգադի 60 երիտասարդ մարտիկները Լաչինի միջանցքի հարավային հատվածն էին դուրս բերվել 1992 թ.-ի հունիսի 5-ին՝ զինվորական երդում ընդունելուց հետո: Մինչեւ հուլիսի վերջն ընկած ժամանակահատվածում բրիգադի երիտասարդ զինվորների կորուստները՝ Լաչինի միջանցքում, կազմեցին 24 սպանված և 108 վիրավոր: Ընդ որում, վիրավորների գերակշռող մասի վերքերը բեկորային էին: Նման կորուստները՝ կայուն դիրքային հավանաբարությունում, կարելի էր բացատրել՝ միայն զինվորների անբավարար մարտական պատրաստությամբ, դիրքերի ինժեներական վատ սարքավորումով: Անբավարար էր գործում սպաների ղեկավարությունը, նրանցից ոմանք լքում էին դիրքերը և գնում թիկունք: Ձինվորները պատմում էին, որ իրենց հաճախ թողնում էին շարքային զինվորներից նշանակված ավագների հրամանատարության ներքո: Ահա, թե ինչպես էր հաճախ կազմակերպվում երիտասարդ զինվորների մարտական ուսուցումը և ինչ գնով էր այն իրականացվում:

Ուղղաթիռների տակադրիլիան ուներ ընդամենը վեց օդաչու, մյուս հաստիքային տեղերը պաշտպանության նախարարության կադրերի բաժինը լրացրել էր «մեռյալ հոգիներով», որոնցից մոր նշանակված տակադրիլիայի հրամանատար Էռնեստ Մկրտչյանը չէր կարողանում ազատվել և դրանց փոխարեն՝ պրոֆեսիոնալ օդաչուներ վերցնել:

Եթե անբավարար կենցաղային պայմանները, վատ թժկական սպասարկումը, քոսը, ողջությունը, վատ սնունդը գոնե բացատրություն և հասկանալի պատճառներ ունեին, ապա զինվորների դրամական բավարարման, չնչին գումարների

մասայական յուրացման փաստերը ոչ մի բացատրություն՝ բացի պաշտոնատար անձանց կողմից յուրացվելուց, չունեին: Դա արդեն ժայրահեղ անբարոյականության ու սանձարձակության նշան էր: Ես երկու օր չէի կարողանում բռնել Սովետաշենի բրիգադի ֆինբաժնի պետին՝ բացատրություն պահանջելու, հենց որ ես հայտնվում էի զորամասում՝ ֆինանսիստը չքանում էր:

Այն ուսումնասիրությունների ընթացքում հաջողվեց գրուցել մի քանի դասալիքների ու նրանց ծնողների հետ, որոնք ինձ անուղղակի կերպով հասկացնել տվեցին, որ «դասալիքային» համար յուրաքանչյուր ամիս, վալուտային վճարումներ են կատարել մեծ ու փոքր պետերին...

Ես չգիտեմ ի՞նչ ձեռով օգտագործեց և Տեր-Գրիգորյանը իմ գեկուցագիրն ու նրան կից առաջարկությունները: Նա մի քանի ամսով թեպե՛ր Մոսկվա, մորից հայտնվեց Հայաստանում, բայց մի քանի ամսից հետո վերջնականապես հեռացավ, երեւի կատարել էր առաջարկված խնդիրները:

Տեսնելով, որ ոչինչ դեպի լավը չի փոխվում, փորձեցի մամուլի միջոցով հակազդել երկրում և նրա ծին ազգային բանակում տեղի ունեցող «բարեփոխումներին»: Մի քանի թերթերում հրատարակվեցին ռազմահայրենասիրական բովանդակությամբ, բայց վերադաս մարմիններից՝ հակապետական ու հակահշակապետական, մի քանի հոդվածներ, ինչպես նաեւ՝ Շահումյանի հերոսական պաշտպանությանն ու ռզբերգական ավարտին և Լաչինի գրավմանը նվիրված հրատարակումներ: Դրանից հետո, չգիտեմ՝ ո՞ւմ պատվերով, ինձ հրավիրեցին հանրապետական դատախազություն՝ իրավաբանական ներգործության համար, անհեթեթ մախազուշտցումներ արեցին, հասկացան՝ ո՞վ եմ, և ինձնից ձեռքերը ետ քաշեցին: Բարձրաստիճան սպաների միջավայրում ահաբեկչական լուրեր տարածվեցին, որ ես դաշնակցական եմ: Դա չէր համապատասխանում իրականությանը, քանի որ ես զույնս չէի ուսում «սպիտակ ազգով» եմ, այսինքն՝ անկուսակցական-իսկական կոմունիստ եմ: Այդ ամենը ինձ բանակից մեկուսացնելու և սպաների միության ռազմահայրենասիրական գործունեությունն ուղղակի տապալելու նպատակ ուներ, իսկ այդ գործունեությունը շատ անհրաժեշտ էր՝ երիտասարդ բանակի բարոյահոգեբանական հիմքերի ամրապնդման համար և պատասխական չէ, որ հենց այդ հիմքերն էլ մեր ազգային բանակի ամենաթույլ տեղն են:

Իմ հանդեպ որոշ «բիրդան սպարապետների» մոտ կուտակված, բայց դեռեւս զսպվող, առեւելթյուն ևս նսեմ, թե՛ դժգոհությունը ժայթքեց 1993 թ.-ի հուլիսին, երբ «Ձինվոր» շաբաթաթերթի թիվ 7 համարում տպագրվեց իմ «Դեշտ հաղթանակի գաղտնիքը» խորագրով հոդվածը, ուր, ինչպես սույն գրքում, բայց ավելի համառոտ, պատմել էի Լաչինի միջանցքի բացման հետ կապված իրական իրադարձություններին և «Դեմպր» հրետանային միավորման կատարած մարտական գործողություններից՝ բարի խոսքով հիշատակել էի իր բնույթով եզակի ու անկրկնելի այդ հրետանային հարձակման մասնակիցներին:

Յողվածը հավասարակշռությունից դուրս էր բերել գլխավոր սպարապետներին, որոնք այնտեղ տեսել էին ունեզություն՝ ամեն գնով պահպանվող նրանց հեղինակության, զորավարական տաղանդի ու վաստակի վրա: Իմ վրա «հարձակման» կազմակերպիչ էր դարձել «Երկրապահի» «բիրդան» սպարապետ, Վազգեն Սարգսյանի վստահված անձ ու տեղակալ Աստվածատուր Պետրոսյանը: Վերջինիս կեղտոտ ջրերն էին ընկել մի քանի պատվամոլ կոստյումիտ սպաներ: Քանի որ այն ժամանակ ես արժանի հեղինակություն էի վայելում իսկական կռվող տղաների և ազնիվ սպաների մեծամասնության մեջ, Ալիկը որոշել էր իմ վրա «հեղինակավոր» ունակով հարձակվել: Ծիծաղելիս այն էր, որ, բացի իրենից, նա կազմի մեջ էր մտցրել

քար ծառաներն են, որոնց հետ գործ չեն ունեցել, որոնց մասին նույնիսկ չարժե խոսել: Գ. Դալիբալթայանի հետ իմ հարաբերությունների մասին շատ է ասվել այս գրքի Մախրոզ գլուխներում, իսկ Ա. Տեր-Թադեոսյանի հետ ընկերական հարաբերությունների մեջ ենք եղել, սակայն մենք տարբեր խառնվածքի տեղ մարդիկ էի գինվորականներ ենք: Մենք մարտերում միասին չենք եղել, ես գործել եմ Հայաստանի սահմանամերձ բոլոր շրջաններում և Շահումյանի շրջանում, իսկ նա իրամանատարություն էր արել բուն Արցախում, Մարդակերտը թշնամուց հանձնելուց հետո՝ հեռացել էր այնտեղից, եւ պաշտպանության նախարարությունում ինչ որ պաշտոն ստանձնել: Եթե Գ. Դալիբալթայանի հետ ընդհարվել եմ Շահումյանի պաշտպանության կազմակերպման հարցում, ապա Արկադիի հետ վիճարանելու առիթներ էլ չեն ունեցել: Չնայած նրանց ստոր արարքին՝ այդ երկուսին առանձնացնում եմ պարսավազրի մյուս հեղինակակիցներից՝ շուտ տված հայ Լ. Մարտիրոսովից, օտարերկրացի վարձկան Ջինեւիչից, երկու հիշակամ պրոկլատորներ Ա. Պետրոսյանից ու Ա. Քոչարյանից, քանի որ երկուսն էլ հայրենիքի պաշտպանության գործին, եթե ոչ փայլուն, ապա որոշակի ծառայություններ ունեն մատուցած, եւ, պատահական չէ, որ «բիրդան» սպարապետները նրանց անուններն են օգտագործել իրենց նողկալի ու հանցավոր, գրպարտչական ու վիրավորական պարսավազրին համոզություն հաղորդելու եւ միամիտ ու անտեղյակ մարդկանց մոլորության մեջ զգելու համար:

Ես եղել եմ Ադրբեջանի տանջարաններում, կրել եմ ֆիզիկական բռնություններ ու զրկանքներ, սակայն Ադրբեջանի իրավապահ մարմինների բարձրաստիճան պաշտոնատար անձինք՝ զգալով, թե ի՞նչ կամքի տեր մարդու հետ գործ ունեն, երբեք իմ արժանապատվության դեմ ուղղված բառացի կամ որեւէ այլ կերպ արտահայտված ոտնձգություններ չեն ցուցաբերել: Ընդհակառակը, ես եմ մահվան սպառնալիքի տակ, նրանց մեղադրանքներ ներկայացրել՝ իմ ազգի դեմ կատարած ոճրագործությունների եւ Բայրազի բանտում հայ կալանավորների հանդեպ կիրառվող բռնությունների համար: Հոգեկան հարվածներ ու վնասվածքներ ինձ հասցրել են իմ երկրի «բիրդան» սպարապետներն ու նրանց ափից հաց ու ջուր ստացող, պատվախնդրությամբ ու շահամոլությամբ տառապող անազնիվ սպաները:

Արդեն ծանոթ լինելով իմ չորս տարվա մարտական կենսագրությանը՝ ընթերցողը, այնուամենայնիվ, կարող է գարմանալ, թե ինչո՞ւ իմ հանդեպ մեծ նողկալի վերաբերմունք է ցուցաբերվել: Ես միակը չեմ՝ այդ հարցում, շատ հայրենամտեր ու ազնիվ մարդկանց մեջք են կտրել այսօրվա իշխանավորներն ու նրանց «բիրդան» սպարապետները, որոնք միշտ ուշադիր հետեւել են, որպեսզի ժողովրդի ու ֆիդայական շարժման մեջ հեղինակություն վայելող, բայց իրենց արքայութից ջուր չխմող անձինք հանկարծ չխավարեցնեն ու չնստեցնեն նրանց հեղինակությունը, չցրեն նրանց նկատմամբ մարդկանց մոլորությունը եւ չչեղեն նրանց՝ դեպի ցեղասպանություն տանող հանցավոր ուղուց:

Սակայն հետաքրքիր է նաեւ այն հարցը, թե ինչո՞ւ վերը նշված մարտական վաստակ ունեցող երկու սպաները միացել էին «բիրդան» սպարապետների կազմակերպած ուժակին, չէ ո՞ր ես նրանց տեղը չէի գրավում եւ ոչ մի այլ ոտնձգություն նրանց շահերի դեմ, չէի կատարում: Կարծում եմ, որ ոչ կարելու դրդապատճառներից մեկը կարող էր լինել սովորական նախանձը: Նրանց կարող էր դուր չգալ իմ մեծ հեղինակությունը՝ կամոնավոր բանակի սպաների եւ իսկական, կովող տղաների շարքերում, իմ անկախ կեցվածքը եւ հակաժողովրդական վարչակազմին պաշտոնապես ծառայել չկամենալը: Նույնիսկ այն, որ անձամբ էի կռվում ու քաջության օ-

րինակ ծառայում մարտիկներին, եւ թշնամուց այնքան կորուստներ էի պատճառել, որքան այդ ուժակի անդամ պետերն ու նրանց շրջապատի հարմարվողները չէին կարող եւ չեն պատճառել... Իհարկե, նրանց դուր չէր գալիս նաեւ այն, որ ես ուժանց մեղադրում էի խայտառակ պարտությունների կազմակերպման եւ մեր ազատամարտիկների ու երիտասարդ գինվորների կամխամածված կամ անմիտ մասսայական գոհաբերումների մեջ:

Բայց եւ այնպեւ, հանցավոր ոտնձգության գլխավոր օբյեկտն էի անձը չէր, այլ իմ կողմից հրապարակայնորեն արտահայտվող ճշմարտությունն էր՝ պատերազմական իրադարձությունների մասին, որը, երեւի, ձեռնտու չէր մեր զինված ուժերի դեկավորությանը, հետեւաբար՝ պետք է խեղդամահ արվեր անմիջապես ու ցանկացած ձեւով, տվյալ դեպքում՝ ինձ անարգելու միջոցով: Դրա համար էլ կազմակերպվել էր «հեղինակավոր» պատվամոլ ու ամբիցիոզ, կոսմոպոլիտ սպաներից բաղկացած ուժակը: Ես հատուկ շեշտում եմ այդ ուժակի կոսմոպոլիտական կազմն ու բնույթը, որովհետեւ ինձ ճանաչող իսկական հայ գեներալները, սպաներն ու ազատամարտիկները երբեք մեծան ստորություն չէին կատարի՝ ով էլ որ նրանց ստիպեր:

Այդ կոսմոպոլիտ սպաների մղումների իմտելետուալ կողմը թերեւս հմարավոր լինի բացատրել պսիխոնալիզի միջոցով՝ ոչ այնքան ինձ վիրավորելու եւ անարգելու կապակցությամբ, որքան, ընդհանրապես, մեր ազգային բանակի իրանանատարության կոսմոպոլիտական մասի հոգեբանական (իմտելետուալ) վերաբերմունքը իրենց գործելակերպի հանդեպ, պարգելու եւ գնահատելու համար, քանի որ դրանով է, վերջին հաշվով, պայմանավորված նրանց հմարավոր կամային գործողությունների եւ ակտերի բնույթը:

«Կոսմոպոլիտիզմ» ու «վարձակաճություն» հասկացությունները՝ բանակային պայմաններում, կարելի է ուղիղ համեմատական համարել: Մեր փոքրիկ հայրենիքն այսօր եւ ապագայում պաշտպանելու եւ Արցախի նման հարցերը լուծելու համար զինված ուժերի իրանկազմից, առաջին հերթին՝ նրա բարձրաստիճան իրանանատարներից ոչնչով չաղտոտված մաքուր հայրենասիրությունն եւ դրանից բխող անիրաժեշտ ռազմական որակներ են պահանջվում: Սակայն մեր այսօրվա բանակի կոսմոպոլիտ վերնախավը ղեկավարվել եւ ապագայում էլ ղեկավարվելու է, առաջին հերթին, վարձակաճությամբ, այսինքն՝ անձնական շահի, այլ ոչ թե՛ անշահախնդիր ու մաքուր հայրենասիրության սկզբունքով: «Հայրենասիրություն» հասկացությունն ընդհանրապես անկիրարկելի է վարձկան-կոսմոպոլիտների նկատմամբ, քանի որ նրանք հեռու են ազգային լեզվից, գրից ու գրականությունից, կուլտուրայից ու մտածելակերպից, գործում են վճարողների կամքով՝ ղեկավարվելով միայն անձնական որեւիցէ շահով:

Դեռեւս սովետական բանակում ծառայելիս՝ հասկացել էի, որ գիտակից ողջ կյանքը բանակում անցկացնող սպաների մեծ մասի հետաքրքրությունները, պահանջումներն ու նպատակները սահմանափակվում են պաշտոններ, կոչումներ ու պարգևներ ստանալու մեղ շրջանակով, որից նրանք այլեւ չեն կարողանում դուրս գալ, իսկ եթե նրանց դուրս են մղում այդ շրջանակից, ապա նրանց զգալի մասը վերածվում է սպառողների, որոնք արդեն ընդունակ չեն լինում իրենց անհատականությունն իրականացնել մի որեւէ այլ ասպարեզում: Իմ դեմ ուղղված անարգազրի հեղինակակիցները պատկանում են հենց դրանց թվին: Երբ այդ տիպի «սուղաֆոններ» նրջվող սպաներին հաջողվում է իրականացնել կոչումների ու պաշտոնների հետ կապված իրենց երազանքները, իսկ մեր ազգային բանակում այսօր դա կատարվում է մեխանիկորեն, հմարավոր է՝ առջ ու վաճառքի ձեւով, ապա ուժանց մեծամտությունն ու ամբիցիաներն այնպիսի չափերի են հասնում, որ նրանց թվում է,

Բաց նամակ՝ «Հավասար է սրբապղծության» խորագրով անարգագրի հեղինակներին:

«Հավասար է սրբապղծության» խորագրով անարգագրի վեց հեղինակներից չորսը՝ Գ. Դալիբախյանը, Ա. Տեր-Թադևոսյանը, Ա. Զինեվիչը, Լ. Մարտիրոսովը, հայտնի լեզվին ու գրին չտիրապետելու պատճառով չէին կարող կարողալ մեկնաբանել եւ իհարկեւ ըմբռնել «Չեչտ հաղթանակի գաղտնիքը» խորագրով իմ հոդվածի բովանդակությունը, ուր ես ճշտորեն պատմել եմ Արցախի ապաշրջափակման նպատակով «Դեպք» ևշխարհագրային հրետանային միավորման կատարած գործողությունների մասին, հարգանքի ու երախտագիտության տուրք եմ մատուցել այդ անմախաղեպ մարտական գործողության մասնակիցներին... Այդ կապակցությամբ դուք փորձել եք անարգել ինձ եւ «Զինվոր» թերթի խմբագրին՝ Գագիկ Սանասյանին, որին անհիմն մեղադրանք եք ներկայացրել...

Ձեր հայտարարությունն այն մասին, որ ես ոչ մի կապ չունեմ, ընդհանրապես, որեւէ լուրջ ռազմական գործողության հետ, երեւի ուղղված է ձեզմից ոմանց նման փկուցային առեւտրեղին թերամիտ ու գործից անտեղյակ մարդկանց... Միայն մի բանում եք իրավացի, իրոք, ես չեմ մասնակցել Շահումյանի, Մարդակերտի, Արծվաշենի հանձնման ձեր խայտառակ օպերացիաներին ու չգիտեմ, թե էլ ի՞նչ լուրջ օպերացիներ եք դուք իրականացրել...

Շուշի-Լաչին գործողությունը, որը «հայ ռազմական արվեստի պատմության» ամենափայլուն էջերից եք համարում եւ ինքներդ ձեզ այդ արվեստի փայլուն ներկայացուցիչների թվին եք դասել, հակառակ ձեր պնդումների ու երեւի մեծ ցանկության արյան գնով չի իրականացվել, այլ անարյուն եւ սովորական մարտավարական ու ձեզ չպատկանող արվեստով, եւ իրոք, գյուղացի տղաների քրտնաջան աշխատանքով, հրանոթային յուղից, ծխից ու մրից սեւացած իմ եւ «Դեպքի» ամբողջ անձնակազմի սուրբ ձեռքերով: Միայն սպիտակ ձեռնոցներով գործող անուղղելի սրիկաները կարող էին մեր մրկված ձեռքերն անմաքուր համարել...

Այժմ արյան գնի վերաբերյալ, որի գույնով ձեր ոհմակի կազմակերպիչները եւ դուք նրանց հետ, նախապատմական վայրենիների նման շատ եք ոգեւորվում ու փորձում եք ուրիշներին էլ ոգեւորել եւ մոլորության մեջ զգել... Եթե դուք արյուն թափած լինեիք մարտի դաշտում՝ գուցե մի քիչ համեստություն կունենայիք, խնամքով կվերաբերվեիք ձեր ազգի արյանը եւ ուրիշների թափած արյունով չէիք գունազարդի ձեր «հաղթապատկաները» եւ խարդախությունների չէիք դիմի: Ի տաքերություն ինձ ու հազարավոր այլ ազատամարտիկների՝ այս պատերազմում ձեր արյունը չի թափվել ու, տա Աստված, որ չթափվի: Սակայն թույլ տվեք հարցնել. «Ո՞ւմ եք դուք արյան գնի մասին հիշեցնում»: Ուսները նման դեպքերում են ասում. «Ում կովն էլ որ բառաչի, ձերը գոնե թող լռի»: Մեր ազատամարտիկների ու խաղաղ բնակչության արյունը շատ դեպքերում անհիմաստ ու թշնամուց էլ շատ թափած անզետ քաղաքական գործիչներն ու նրանց ռազմավարները հաճախ են չարաշահել մեր ազգային խառնվածքին բնորոշ, բայց ոչ միշտ իրեն արդարացնող անձնագոհության հատկանիշը, եւ խուսափել են անհրաժեշտ պատասխանատվությունից: Իսկ երբ նրանց խոհանոցից դուրս գործողները ցույց են տվել, թե ինչպե՞ս կարելի է մարդկանց կյանքը խնայելով հասնել շատ մեծ հաջողության, ապա գարշելի խոհանոցից կատարի ոռնոց է բարձրացել, կարծես թե մի քանի «սուղաֆոնների» ոհմակից օտարն ինչ որ պատառ է ուզեցել խլել:

Չարությունը թերեւս կարելի է ներել, բայց ոչ մի դեպքում չի կարելի խրախուսել, ուստի՝ շատ լավ հասկանալով, թե ի՞նչ կրքեր ու շահեր են ձեզ միավորել եւ մղել դեպի չարը, ինչպես նաեւ՝ հաշվի առնելով այն մեղմացուցիչ հանգամանքը, որ ձեր անարգագիրը անձամբ ինձ ու իմ արժանապատվությանը ոչ մի վնաս չի պատճառել եւ չէր կարող

պատճառել, ամեն մեկիդ, առանձին-առանձին ներում եմ՝ բացի երկու հիշական կադրային պրովակատորներից, իսկ բոլորիդ՝ միասին վերցրած, դատապարտում եմ՝ հույս ունենալով, որ առաջիկա պատմական ժամանակահատվածում հանցավոր ոհմակների կազմակերպիչները կեղծ հայրենասիրության դիմակով թողարկված ժողովրդի դահիճները պատասխան կտան իրենց կատարած հանցանքների համար:»

**Գ. Գալաների միության նախագահ՝ Գ. Բաղդասարյան
26 հուլիսի, 1993 թ.**

Սույն գլխում նկարագրված պատմությունը երեւի միակը չէ՝ վերելում անվանված անձանց աշխատանքային պրակտիկայում, եւ խոսում է այն բանի մասին, որ մեր ազգային բանակի հրամանատարությունում բուն են դրել ուտիճներ: Եթե ժամանակին այդ ուտիճները չվերացվեն, ապա ցեցը տարածվելու է բանակի մեջ եւ երեւան է գալու պատերազմի վերսկսման պահից, որը, իմ կարծիքով, այս անգամ ավելի վճռական ու կազմակերպված է մեր դեմ վարվելու, այլ բնույթ է կրելու եւ հեշտ հաղթանակով չի ավարտվելու:

**Սեպտեմբեր 1993 թ.-դեկտեմբեր 1995 թ.
Երեւան**

ՄՏՔԵՐ ՈՒ ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ

Ի՞նչ ենք կորցրել ու ի՞նչ ենք փնտրում

Սովետական դարաշրջանը հայոց պատմության մեջ միակ ժամանակահատվածն է, երբ հայ ժողովուրդը իրական ազատություն, անկախություն եւ պետականություն ձեռք բերեց, աննախադեպ ու բազմակողմանի վերելք ապրեց եւ արժանապատիվ կյանք վարեց: Իր ամենամեծ ճակատագրական սխալը նա թույլ տվեց, երբ հակասոցիալիստական հեղաշրջում իրականացնող ուժերի քաղաքական խաղաթուղթ եւ հակասովետիզմի ավանգարդային ուժերից մեկը դարձավ, ենթարկվեց արկածախնդիր չարագործների կամքին եւ զնաց նրանց ետեւից՝ չգիտակցելով, որ տապալում է իրեն իսկ պատկանող իշխանությունը:

Կատարվածի տարօրինակությունը կայանում է այն բանում, որ իրեն պատկանող պետական սեփականությունը աշխատավորները կամավոր հանձնեցին չարեփոխիչների քմահաճույքին, թույլ տվեցին թալանել ու փոշիացնել հանրային արդյունաբերությունը, կոլեկտիվ գյուղատնտեսությունը, վերացնել աշխատավորական կոլեկտիվները, որոնք պետության հիմքն ու հենարաններն էին, իսկ իրենք մնացին առանց հանրօգուտ աշխատանքի եւ արժանապատիվ վաստակի: Դրանից հետո՝ փոխանակ սթափվեին եւ փորձեին ուղղել թույլ տրված սխալը, դիմեցին փախուստի հարազատ երկրից, եթե ոչ բոլորը, ապա գոնե մի քիչ հնարավորություն ունեցողները: Կարծում են, որ շատերը փախչում են ոչ այնքան կենցաղային դժվարություններից, որքան երկիրը դեպի կործանում տանող իշխանություններից:

Մի պետություն, որն ինքն է իր քաղաքացիներին հարկադրում մասսայական արտագաղթի, այսինքն՝ անուղղակի եղեռն է իրականացնում սեփական երկրում, սեփական ժողովրդի դեմ, իրավունք ունի՝ արդյոք այդ հարցում օտարներից նրբանկատություն պահանջելու:

Հարաբերական անդորրը պետության ներսում միշտ չէ, որ վկայում է քաղաքացիների գոհունակության եւ պետության կայունության մասին: Մարդկանց ծայրաստիճան հոգեկան եւ ֆիզիկական հոգնածությունը, դեռեւս չիմաստավորված պայքարը՝ հողմադացների դեմ, որը հուսախաբել ու ընկճել է ժողովրդին, քաղաքական անդորրի տեղ է ընդունվում: Իրականում, Հայաստանում մնացած ժողովուրդը, բացի իրենց ամուլ գզացող բացահայտ թալանչիներից եւ հաջողակ գործարարներից, կարծես թե թնդեցնող, ցավամոքիչ դեղամիջոցների ազդության տակ է: Իսկ որպես թմրադեղամիջոց Հայաստանի իշխանություններն օգտագործում են դեռեւս չավարտված պատերազմում տարած հաղթանակը:

Ազգերի փոխադարձ կամ միակողմանի անհանդուրժողականությունը բխում է ազգամոլությունից եւ այլ մոլորություններից: Հաճախ մի ժողովուրդ մեծ կարծիքի է լինում իր արժանիքների մասին, իսկ հարեւաններին հիմարների տեղ է դնում, հիանում է իր թերություններով եւ անարգում է ուրիշների արժանիքները: Քաղաքական, կրոնական եւ այլ մոլորությունները մարդկանց թույլ չեն տալիս հասկանալ, որ մի ազգի առավելությունը մյուսի հանդեպ կախված է ոչ այնքան ազգային հատկանիշներից, որքան նրանց լուսավորության աստիճանից, սոցիալ-տնտեսական, գիտական ու կուլտուրական առաջընթացից, ինչպես նաեւ ժողովրդի ընտրած հասարակարգից ու պետության քաղաքական ռեժիմից:

Սովետական պետության պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ ազգերի եւ ազգությունների համագործակցությունն ու համերաշխությունը կարող է ապահովել միայն սոցիալիստական հասարակարգը, իսկ կապիտալիզմը եղել, կա ու կմնա ազգամիջյան արյունահեղ բախումների, աշխատավորների շահագործման, միջազգային կողոպուտի եւ ավազակության, բռնության ու պատերազմների աղբյուր: Եկեք չմոռանանք նաեւ, որ կապիտալիզմը կոսմոպոլիտական-քաղաքական կառուցվածք է եւ ձգտում է խառնել ու վերացնել ազգությունները, նրանց ինքնատիպ դեմքն ու կուլտուրան: Հայերի մատղաշ սերունդը արտասահմանյան երկրներում արդեն հայ չէ: Մի՞թե դրան ենք ձգտում:

Մեզ ամեն օր փորձում են համոզել, որ «բարեփոխումներին» այլընտրանք չկա: Դա վայրենի կապիտալիզմ կերտողների սուտ սոփեստություն է: Մուտակա ապագան պատկանելու է սոցիալիզմին, որի սկզբունքներով այսօր դեկավարվում են նույնիսկ սոցիալական խաղաղության ուղին ընտրած կապիտալիստական մի շարք երկրներում:

Հայ ժողովուրդն իր քայքայված տնտեսությունը, կուլտուրայի, գիտության եւ այլ օջախները կարող է վերակենդանացնել եւ զարգացնել միայն սոցիալիստական հասարակարգի պայմաններում: Ուստի, պետք է սկսել շրջադարձը դեպի սոցիալիզմի իղեպանները, «ոչ» ասել գիշատիչ «նոր» հայերի դասակարգին, ազատվել տասնյակ քաղաքական խառնախմբերից, վերականգնել ժողովրդի կորցրած իշխանությունն ու սեփականությունը:

Վերջապես, պետք է հասկանալ, որ Հայաստանը քաղաքական թուլանքի փորձադաշտ չէ, որ չարաբաստիկ «բարեփոխումները» մեր երկրի համար չեն, այն արդեն բարեփոխված էր, որ մենք ինքներս մեր ձեռքով կործանելու ենք մեր հայրենիքը եւ պարտություն ենք կրելու արցախյան ազատամարտում՝ նույնիսկ Ռուսաստանի շահախնդիր աջակցության դեպքում: Ինչո՞ւ, որովհետեւ բուրժուազած եւ փողի ետեւից օր ու գիշեր վազող հայերի համար հայրենիք է դառնում փողի աշխարհը, եւ նրանք հայրենիքի լիարժեք պաշտպաններ արդեն չեն:

Եվ խավար ֆոնի վրա որպես դիսոնանս են հնչում պետական այրերի հաղթության վաղաժամ երգերը

Այսօր հնչող գովազդը՝ մեր ազգային բանակի հզորության ու մարտունակության վերաբերյալ, որին արձագանքում են ինչ-ինչ շահագրգիռ օտարերկրյա գործակալներ, կարող է սպասվածին հակառակ արդյունք տալ: Երկրի ռազմական հզորությունը եւ պաշտպանունակությունը ինքնուրույն ապահովելու համար անհրա-

ժեշտ են առնվազը երեք պայմաններ. 1) ռազմաարդյունաբերական պոտենցիալ ունեցող, բազմախողմանի զարգացած արդյունաբերություն է: Որա աշխատանքն ապահովող ֆինանսներ, 2) զորակոչային, գիտատեխնիկական եւ նյութատեխնիկական ռեզերվներ, 3) զինված ուժերի եւ ժողովրդի միջեւ անխախտելի ներքին կապ եւ միասնականություն: Ինքնված որեւէ ազգային կամ սոցիալքարաքական արժեքավոր գաղափարի վրա: Չարեփոխյններն արդեն հասցրել են հիմնովին քանդել ու կազմալուծել ժողովրդական ամբողջ տնտեսությունն այնպես, որ նա չի կարող սպասարկել երկրի պաշտպանության նույնիսկ նվազագույն պահանջները ժամանակակից պատերազմում: Գիտատեխնիկական նախնին հզոր պոտենցիալը ոչնչացված է, զորակոչային ռեզերվի զգալի մասը լքել է հայրենիքը, չկա ազգը համախմբող որեւէ վեհ գաղափար, ընդհակառակը՝ ամեն ինչ արվել է արվում է ժողովրդին ճնշելու եւ բարոյալքելու համար: Դեռեւաքար, չի կարող բարոյալքված չլինել նաեւ բանակը, որը մարմին է ժողովրդի մարմնից: Եման պայմաններում միայն մտքի շեղումով տառապող եւ պատերազմից ոչինչ չհասկացող պետական գործիչը կարող է վերջնական հաղթանակի մասին երազել: Այստեղ «Մոր Ամերիկա» չհայտնաբերվեց, այլ միայն ճշմարտությունն ասվեց, իսկ, ինչպես արդեն հայտնի է, ճշմարտությունն ասողին մեզ մոտ «ուժեղները» քարկոծում, անվանարկում ու խոտվարար են համարում: Սակայն երկրի համար կրիտիկական պահին մեք գլխավոր կառավարիչները հանկարծ կհայտնաբերեն, որ մենակ են շրջապատված վախկոտ շահամուլներով, երկրեն Յանուսներով, կեղծարարներով, կկործանվեն իրենք եւ կկործանեն երկիրը:

Երբ հակառակորդը բարոյալքված է մեզնից ոչ պակաս եւ առայժմ գիջում է մեզ՝ իր ռազմահոգեբանական եւ այլ մարտական հատկանիշներով: Նույնիսկ ուժերի կրկնակի գերազանցության դեպքում՝ այսօր նա չի կարող ինքնուրույն ռազմական հաջողության հասնել մեր ժողովրդի ու Որա զինված ուժերի հանդեպ: Աղբբեջանը դժվար թե փորձի առանց ռազմաքաղաքական դաշնակիցների օժանդակության վերսկսել պատերազմը եւ վերանվածել Լեռնային Դարաքաղը: Սակայն անհրաժեշտ է նազ գիտակցել, որ մեր առավելությունը համեմատական է: Մենք այսօր ուժեղ էլվք սուբյեկտիվ տարբեր պատճառներով շատ թույլ ազերիներից, բայց դա չի նշանակում, որ մենք ուժեղ ենք, ընդհանրապես, ցամկացած հակառակորդից: Դայտնի չէ դեռ, թե մեր զինված ուժերն ինչպիսի՝ մարտունակություն կցուցաբերեն ազերիներից ավելի կազմակերպված եւ նրանց օժանդակող հակառակորդի դեմ, առանց որի Աղբբեջանը դժվար թե մոտակա ապագայում ռիսկի դիմի: Չպետք է ամտեսել, որ պատերազմի հայդուկային փուլում ազերիները խոշոր ռազմական հաջողությունների էին հասնում ռուսների օգնությամբ: Դի կարելի հաշվի չառնել նաեւ, որ Աղբբեջանն ավելի մեծ նյութատեխնիկական, ֆինանսական, գորահավաքային ռեզերվներ ունի, իսկ հետագայում դրանք կարող են էլ ավելի աճել: Մալթային դոլարների հաշվին: Այս տեսակիլունից հրադադարն ու դարաբաղյան հիմնահարցի լուծման ձգձգումը կարող է շահավետ լինել Աղբբեջանի համար: Մի բան միայն շատ պարզ է, որ նվաճված տարածքները մեր ձեռքում պահելու դեպքում, վաղ, թե ուշ, պատերազմը վերսկսվելու է, իսկ մեր հաղթանակը, մեղմ ասած, երաշխավորված չի լինելու, եթե չվերացվեն արդեն նշված եւ ստորեւ մատնանշվող երկրի պաշտպանունակության եւ ռազմական հզորության հիմքերը սասանող երեւույթները:

Այն պետությունում, ուր քաղաքացիների հոգեկան ու նյութական պահանջումները ճահճացում է կայացել, տեղ չի մնում ոչ արդարության, ոչ ճշմարտության, ոչ էլ որեւէ այլ առաքինության համար: Իսկ այնտեղից, որտեղից արդարությունն ու

ճշմարտությունը վտարվում են, հեռանում են նաեւ տաղանդները եւ, նույնիսկ, սովորական սպառողները: Իսկ ամենավտանգավորն այն է, որ երկրից փախչում են զինապարտները եւ զորակոչիկները: Վերացական են դառնում «Դայրենիք» ու «հայրենասիրություն» հասկացությունները: Ասում են, որ «խոշոր տրամաչափի» հայ գործարարները Ռուսաստանում 20-30 հայաստանցի զինակոչիկներից ու զինապարտներից բաղկացած պահակախմբեր են պահում:

Այնտեղ, որտեղ դրանք ու անձնական հաճույքների գովազդն է երիտասարդության ուղեցույցը, շատ քիչ տեղ է մնում հայրենասիրության, անձնվիրության եւ հայրենիքը զենքով պաշտպանելու պատրաստակամության համար: Դարստանալու հիվանդագին ձգտումը, որը ձեռք է բերվում խարդախության, խաբեության եւ այլ հանցավոր ճանապարհներով, չի կարող համատեղվել ճշմարիտ հայրենասիրության եւ հայրենիքը պաշտպանելու ունակության հետ:

Այսօրվա հայկական իրականությունում շատերն են իրենց հարց տալիս, թե իրենք ինչո՞ւ պետք է մարտնչեն, հանուն հայրենիքի գոհվեն, երբ գոհվելով կորցնում են այն նույն հայրենիքը, իսկ շատերը հաջողությամբ շրջանցում են օրենքը, խուսափում են պատերազմից, ապրում եւ հաճույքներ են ստանում, հարստություն կուտակում, իոյակապ դրչակներ կառուցում, «մերսեդեսներով» շրջագայում: Եթե Դայաստանի կառավարիչները եւ ազգային բանակի ղեկավարները չկարողանան տվյալ հարցի փիլիսոփայական բարդ էությունը հասարակ ու պարզ բացատրությունների ձեւով հասցնել հասարակության բոլոր խավերի գիտակցության եւ ապահովել նրանց հավասարաչափ մասնակցությունը երկրի պաշտպանության եւ ազգային անվտանգության խնդիրների լուծման գործին, ապա մեր ապագա ռազմական անհաջողությունները կարելի է համարել երաշխավորված:

Մոլեռանդությունը հաղթանակի երաշխիք չէ

Ինչպես յուրաքանչյուր անհատ, այնպես էլ ամեն մի ժողովուրդ ունի իր բնավորությունը, որը ժամանակի ընթացքում կամ հանկարծակի ենթարկվում է փոփոխությունների՝ առանձնապես սոցիալական ցնցումների ժամանակ եւ ամմիջապես հետո: Դաճախ հպարտ ու քաջարի ժողովուրդը վերածվում է փոքրոգի, երկյուղալից ու թուլամորթ ստրուկների բազմության կամ հակառակն է տեղի ունենում: Այսօր մենք կականատես ենք այդ երեւույթին ինչպես օտար երկրներում, այնպես էլ Դայաստանում, որից ես չեմ բաժանում Արցախը:

Դայոց համազգային շարժումը Մովետական Միության տարածքում հրահրված բուրժուական հակահեղափոխության ավանգարդային օղակներից մեկն էր: Նախ այդ շարժումը անսպասելիորեն հայտնվեց սովետական բազմազգ ժողովուրդների զնդհանուր տան հրկիզողի դերում, ապա՝ մոլեռանդ ազգային-հայրենասիրական զգացումները բորբոքեց: Եարժման արկածախնդրի առաջնորդներին հաջողվեց «աղ» թափել ազգի դեռես սայիացած ամենացավոր վերջի վրա եւ ժողովրդին ներքաշել պատերազմի մեջ, որում գերակշռում էր ոչ թե զգաստ հաշվեկատությունը, այլ դրա բացարձակ բացակայությունն ու ազգամոլությունից բխող մոլեռանդությունը: Մոլեռանդությամբ համակված հայ ժողովուրդը չէր կարող կանխատեսել առջեւում նրան սպասող աղետներն ու տառապանքները, գործիք էր դարձել տարբեր խառնախմբերի ձեռքին: Ժողովուրդն իր սխալը զգաց, երբ արդեն կաշկանդված էր բռնության ու փաստացի ստրկության շղթաներով: Այժմ՝ ժանրաբեռնված անտանելի ծանր կենցաղային հոգսերով, հարկերով ու տուրքերով, ժողովուրդն ու

չունի պաշտպանվելու բռնակալությունից: Նրա մի մասը փրկությունը տեսնում է հայրենիքը լքելուն, իսկ մյուս մասը՝ մոլորված, սպասում է սպանոյի:

Արցախյան ազատամարտում հայ ժողովրդի ցուցաբերած արիությունն ու անձնագոհությունը պայմանավորված էր մի կողմից՝ մինչևի վերջ չզիտակցված անկալուն ազգային հայրենասիրական մոլեռանդությամբ, մյուս կողմից՝ անհրաժեշտ պաշտպանության գիտակցմամբ: Անձամբ ես միշտ գերադասել եմ առաջնորդել երկրորդ սկզբունքով ղեկավարվող հայ քաջորդիներին եւ աշխատել եմ նրանց գիտակցությունում պահպանել այդ կայուն զգացումը: Ազգամոլությունից, կրոնական կամ քաղաքական մոլորություններից անսպասելիորեն ծագած մոլեռանդությունը շատ արագ թուլանում ու վերանում է: Դրա հետ միասին մարում են արիությունն ու մարտնչելու պատրաստակամությունը, քանի որ անորոշ եւ կասկածելի են դառնում մոլեռանդության նպատակները կամ չեն իրականանում սպասումները: Պատերազմի պրակտիկայով հաստատված եւ ինձ համար շատ պարզ այդ օրինաչափությունը վերաբերում է նաեւ մարտի դաշտերից իրենց հեռու պահող իշխանության ներկայացուցիչներին եւ իրենց քաղաքական գործիչներ համարող բազմաթիվ խառնախմբերի առաջնորդներին:

Բոլորովին պատահական չէր, որ իշխող վերնախավում առաջինը նախապաշարումներից ազատվեց հայոց պետության գլուխ եւ նրա առաջին նախագահ, բարձր ինտելեկտի եւ անալիտիկ մտքի տեր Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը, որն, իր ժամանակին, օպերայի հարթակից արտասանող ճառերն ավարտում էր բռունցքը վեր բարձրացրած եւ «միացում» կոչով: Նրա հետ էին ֆրանկոմասոնական լոծայի հայկական բաժանմունքի մյուս անդամները, որոնց մոլեռանդությունը նույնպես շատ արագ սառեց: «Սպիտակ դրոշը», որը եկավ փոխարինելու Լեւոնի բռունցքին, քաղաքական խաղ չէր, այլ մոլեռանդությունից սթափված, խոր վերլուծություն կատարած, ընթացող հակամարտության հեռանկարները լավ պատկերացնող մարդու ազատ ու ազնիվ որոշում: Շատ արագ պարզվեց, որ խելագարված ու մուլեզմած ամբոխների կուռքը, ըստ ելույթի, շատ իշխանամետ, բայց պետական գործիչ չէ: Իշխանության գլուխ գալով՝ նա անմիջապես դեմ նետեց շինծու մոլեռանդությունն ու դարձավ խաղաղության աղավնի: Սակայն նա մոռացել է նույն ազնվությամբ ասել՝ ովքե՞ր պետք է պատասխան տան կատարած բարբարոսության համար... Դուսանք, որ նա դա կանի մոտ ապագայում:

Այսպիսով, Հայաստանի կայուն թվացող քաղաքական վերնախավում տեղի ունեցավ վճռական պատակտում. Արցախի հիմնահարցը փոխզիջումների միջոցով խաղաղ լուծման եւ ուժի վրա հենվող «պատերազմի» պարտիաների: Ռազմական տեսակետից դա շատ լուրջ բարոյահոգեբանական ճեղքվածք է մեր պաշտպանության համակարգում, որը կարող է լայնանալ հավանական այլ պառակտումներից: Այս բոլորի բացասական հետևանքները զգացնել կտան անմիջապես, եթե Ադրբեջանի ղեկավարությանը հաջողվի փակել իր երկրում առկա նույնաբնույթ ճեղքվածքները:

Բռնակալությունը վտանգավոր է ինչպես ժողովրդի, այնպես էլ բռնակալների համար

Քաջալերված ժողովրդի անդիմադրողականությունից, իշխանությունը Հայաստանում եւ Արցախում փաստորեն զավթել են դեռեւս մոլեռանդությամբ տառապող,

ժողովրդի առջեւ ոչ մի կառուցողական վաստակ չունեցող, կառուցվածք համառոտ բն ջանող, երկիրը օտարներին վաճառող, միայն ու միայն անձնական շահով և ամբիցիաներով ղեկավարվող նախկին կոմերիտմիության հրահանգիչներն ու «բիրդան» սպարապետները:

Ռազմականացված պետությունում բռնակալության հաստատումը անխուսափելի է, իսկ իշխանությունը կորցնելու մտավախությունը ստիպելու է բռնակալներին ճնշել ժողովրդի վրդովմունքը հաշվի չառնելով նրա նյութական կարիքներն ու հոգեկան տառապանքները, չզիտակցելով, որ դրանով իսկ իրենք իրենց գլխի վրա են կախում դանդաղ սուր, որը խոցելու է նրանց: Կոլյունտարիզմի դրսեւորումները, որոնք այսօր առկա են Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի «ուժավիկներին» վարքում, ի վերջո պետք է որ զայրացնեն հասարակությանը: Եթե բռնակալությունը խորանա մեր երկրում՝ ժողովուրդն իր փրկությունը նույնպես տեսնելու է ուժի գործադրման մեջ, եւ գալու է այն պահը, երբ ստրուկները ջարդելու են իրենց կապանքները: Չի կարելի, ստրկացնել քաղաքակրթ ազգին, իրենց ազնիվ աշխատանքով բարեկեցիկ ապրած մարդկանց վերածելով մուրացիկների եւ աղբանոցներում առնետների ու շների նման ուտելիք որոնողների: Ստրուկներն ու մուրացկանները կարող են դիմել խռովության, բայց երկրի պաշտպաններ չեն լինելու:

Ո՞ւմ պետք է վստահել՝ անձի՞ն, թե՞ հասարակարգին

Հայերը սոցիալական հեղափոխությունների նախաձեռնողներ երբեք չեն եղել, միայն մասնակցել են ուրիշ ազգերի հեղափոխական շարժումներին եւ գնացել նրանց ետեւից: Ուստի ես հեղափոխության կոչեր չեմ անում, այլ ասում եմ, որ ժողովուրդն անզուրոբն թույլ է տվել չարեփոխել իր բարեփոխված երկիրը, այսինքն՝ սխալ է թույլ տվել, որն անհրաժեշտ է ուղղել հանուն կործանվող եւ օտարի ձեռք անցնող հայրենիքի ու մեր մատաղ սերունդի: Թե ինչպե՞ս պետք է դա կատարվի բռնակալության պայմաններում՝ վաղուց հայտնի է: Եթե իր ցանկությունը ժողովուրդը չի կարողանում իրականացնել խաղաղ դեմոկրատական միջոցներով (հանրաքվե, ընտրություններ եւ այլն), ապա նա զինված ապստամբության իրավունք է ստանում: Այդ իրավունքը հայկական իրականությունում բխում է, մասնավորապես, հետեւյալ հիմքերից.

- ունենալով իր անօտարելի բնական իրավունքները՝ աշխատանքի եւ համարժեք վատակի, կյանքի ու առողջության եւ այլ իրավունքները,
- բնակչությունը ճնշված է հարկադրական կենցաղային վճարումներով ու հարկերով, որոնց գումարը գերազանցում է նույնիսկ աշխատանք ունեցողների միջին վաստակը, իսկ դա անթույլատրելի է եղել նույնիսկ բռնակալական ճորտառիական հասարակարգում ու պետությունում,
- պետությունը չի կարողանում եւ չի կարողանալու իրականացնել իր սոցիալական եւ տնտեսական ֆունկցիաները, իսկ շկոյար վարչապետ Արմեն Դարբինյանը հայտարարում է, որ դա պետության գործը չէ, երբ կենսաթոշակներն ու նպաստները բավական չեն ընտանիքի նույնիսկ մեկ օրվա բնական պահանջները բավարարելու համար,
- Հայաստանի կառավարիչները ժողովրդական սեփականությունը ոչ միայն իրենք են հափշտակում, այլեւ ձեռնամուխ են եղել երկրի ամենաարժեքավոր արդյունաբերական օբյեկտների վաճառքին՝ օտարերկրյա ֆիրմաներին, որոնցից

- նրանք անկասկած ստանում են այլ երկրների բանկերում են տեղավորում կաշառքի ձեռով նրանց տրվող միլիոնավոր դոլարներ.
- պետությունը հափշտակել է սովետական տարիներին աշխատավորների կուտակած ավանդները, դրան են զուտարվել շորթման ձեռով բնակչությունից հափշտակված նոր դոլարային ավանդներ՝ չարաշահելով մարդկանց ոչուրա-հավատությունը.
 - պետության հրապարակային իշխանությունը (օրենսդիր, գործադիր, իրավապահ մարմինները, բանակը, ոստիկանությունը, կալանավայրերը եւ այլն) գոյատե-ում է ազգի ուսերին բարձրող եւ էքսպանսիոնիստական նպատակներ հե-տապնդող վարկերով եւ ուրիշ երկրներում աշխատանք գտած հարյուր հազա-րավոր Հայաստանի քաղաքացիների դրամային փոխանցումներով, որոնք քո-ղարկված ձեռով հափշտակվում են նրանց ընտանիքներից՝ անհամաչափ հար-կերի, տուրքերի եւ այլ բռնազանձումների միջոցով, այսինքն՝ ժողովուրդը են-թարկվում է պետական ռեկեսի.
 - սովետական տարիները պարզ ու հստակ չնչին եկամտահարկը, որը կազմում էր աշխատավարձի մինչեւ 12 տոկոսը, փոխարինվել է առնվազը 10- 15 անգամ նվազ գնողականություն ունեցող, փաստորեն սիմվոլիկ աշխատավարձի մինչեւ 35 տոկոսով, ստեղծվել է հարկահավաքի (հարկադրանքի) մի գիշատիչ համա-կարգ՝ իր բազմահազարանոց բանակով, որը բռնատիրությանը տալիս է նաեւ տեռորիստիկական բնույթ...
- Այս ցանկը կարելի էր անվերջ շարունակել, բայց սա էլ է բավական, որպեսզի մարդիկ համոզվեն, որ ժողովուրդն այսօրվա հայոց տիրակարգը ուժով տապալե-լու իրավունք ունի: Ես զինված ասպատակության կոչ չեմ անում, այլ ասում եմ, որ, դրանից խուսափելու համար, ժողովուրդը չպետք է իր իշխանությունը վստահի սո-վետական հաց ու ջրով մեծացած եւ այդ հաց ու ջրի վրա քթած, հասարակությանը ոչ մի հանրագուտ աշխատանք չմատուցած, երկիրը վաճառքի համած ճարպիկ շկոյւյարներին (նախկին դարոցական գեղազանցիկներին): Երկիրը պետք է մասնա-գետները կառավարեն՝ բոլոր բնագավառներում: Ով էլ որ լինի Հայաստանի «թա-գավոր»՝ վայրենի կապիտալիզմի պայմաններում, ժողովուրդը մնալու է բռնակա-լության լծի տակ, որովհետեւ կոմպրոդորական բուրժուական (օտար կապիտալի եւ տեղական շուկայի միջեւ միջնորդների) փոքրամասնության շահերն ու կամքը արտահայտող չարագործ կառավարիչներն այլ ուղիով գնալ չեն կարող:
- Եթե այսպես շարունակվի եւ ժողովուրդն անտարբեր ու անտրտուն կրի Աստծու տված իր խաչը, ենթարկվի չարամիտ «բարեփոխիչներին», բռնակալական ու տեռորիստական լուծող ավելի է ծանրանալու նրա վզին, իսկ արտագաղթը նոր թափ է ստանալու: Բացառված չէ, որ նոր դարի առաջին քառորդում Հայաստանը վերած-վի 600- 700 հազար գյուղացիական բնակչություն ունեցող եւ օտարերկրյա մի քա-նի ֆիրմաներ սպասարկող «Արարատյան միկրոհանրապետության»: Դրա համար մեծ ջանքեր չեն պահանջվելու: Բավական է, որ առայժմ մի կերպ երկիրն ու իրենց օջախները ցեմենտավորող ավագ սերունդը տեղափոխվի այլ երկնային աշխարհ, իսկ դրա տեմպերը գոհացուցիչ են, որից հետո, հաճույքների գովազդով դաստիա-րակվող մատաղ սերնդի համար լայն ճանապարհ կբացվի դեպի սփյուռքի հայկա-կան «հանրապետությունները»՝ աներիկաներում, ֆրանսիաներում եւ այլուր, որ-տեղ նրանց սպասում են անհամեմատ ավելի գրգռական հաճույքներ:
- Հայաստանը կործանումից կարող է փրկել ոչ թե ապօրինի պրեզիդենտը եւ նույն կարգով ընտրված նրան փոխարինողները, այլ Հայաստանի ժողովրդի ազատ կամ-քով ընտրած սոցիալիստական հասարակարգը, որը պետք է կառավարեն ալտրո-

լիստները (այլասերները)՝ իրենց ժողովրդի եւ ուրիշ մարդկանց երջանկությունից հաճույք ու բավարարություն ստացողները, որոնք ընդունակ չեն այսօրվա կառա-վարիչների նման լիտիաբար չուզունե զլխամասերով պատեր ծակել, այլ կարող են ասպարեզ դուրս գալ միայն ժողովրդի կանչով, պետության կառավարման պա-տասխանատվությունը իրենց վրա վերցնել ու երկիրը ճգնաժամից դուրս բերել: Եիշտ է, նրանք այնքան էլ շատ չեն, բայց կան մեր հասարակությունում, եւ նրանց պետք է փնտրել, ինչպես փնտրում են ադամանդներն ուրիշ քարերի մեջ: Իսկ եթե ժողովուրդը չկարողանա կամ չկամենա ճիշտ ընտրություն կատարել, ապա երկրի կործանումը երաշխավորված է:

«Առանց մեզ մեզ ամուսնացրել են» կամ հարցեր, որոնց պա-տասխան պետք է տրվի

Հարգելի հայ ժողովուրդը, չէ՞ որ քեզ չեն հարցրել, թե ինչպիսի՞ հասարակար-գում ես ցանկանում ապրել սոցիալիստակա՞ն, թե՞ բուրժուակա՞ն: Ուղղակի քեզ համար վերացական «բարեփոխումների» քողի տակ չարագործներն ավագակային ու բանդիտական հարձակումներ են գործել անհրաժեշտ պաշտպանության մեջ հայտնված ժողովրդի դեմ, հափշտակել, ջախջախել, վատնել, վաճառել եւ փոշիաց-րել են համաժողովրդական ունեցվածքը, գրկել են մարդկանց իրենց հանրագուտ աշխատանքից, արժանավայել ու կայուն վաստակից, հանգստի, բուժվելու, ամուս-նանալու, երեխաներ ունենալու եւ այլ բնական իրավունքներից, մի խոսքով՝ այն ա-մենից, ինչով բավարարված էր մեր ժողովուրդը, թեեւ ոչ իրենցական, բայց իրեն պատկանող սովետական իշխանության վերջին 20- 30 տարիներին: Իհարկե, այդ իշխանության մեխանիզմն ուղղումների կարիք ուներ, բայց ոչ ինքնալուծարման:

Հայաստանն ու հայերը մախնադարյան վիճակում չեն, աշխարհի քաղաքակիրթ ժողովուրդների շարքում են եղել իրենց ինքնատիպ ազգային դեմքով, բարձր կուլ-տուրայով, հզոր գիտնական եւ արդյունաբերական ներուժով: Սակայն ինչո՞ւ ենք ձգտում միաձուլվել եվրոպական կամ ամերիկյան, նույնիսկ թուրքական քաղա-քակրթություններին: Ո՞վ է ստիպում մեզ գնալ այդ վտանգավոր ուղիով եւ ո՞ւմ է դա ձեռնտու: Ինչո՞ւ մեր քաղաքակիրթ ու բազմակողմանի զարգացած ժողովուրդը մանրածախ սպեկուլյանտների զանգվածի է վերածվել, արեւմտյան վարկատունե-րից կախման մեջ ընկած եւ նրանց սեղանից մեզ նետվող ոսկորի սպառող դարձել: Ինչո՞ւ ենք կուլ գնում արեւմտյան պետությունների էքսպանսիոնիստական քաղա-քակրթությանը եւ ինքներս ենք խնդրում նրանց գալ ու գրավել արդեն վաճառքի հանած մեր երկիրը, կործանել մեր ազգային արժեքներն ու ավանդույթները, տա-րածել սպիտը, թմրաբիզնեսը եւ մեզ համար օտար այլ արեւմտյան «արժեքները»:

Միգուցե սա՞ է Հայրիկյանի եւ նրա նման այլ սոփեստների «ազատ ու անկախ» Հայաստանը: Մենք կորցրել ենք եւ ազատությունը եւ անկախությունը, լավ կլիներ, որ հայրիկյանականներն էլ դա հասկանային: Եթե այսպես շարունակվի՝ մոտ ապա-գայում Հայաստանը նմանվելու է համակենտրոնացման ճամբարի, իսկ նրանում մնացած մարդիկ ուրվակամների, մեր հարցերը լուծելու են օտարները եւ նրանց հետ լեզու գտած ներքին թշնամիները:

Շինարար Կարեն Դեմիրճյանի կամ կոմունիստական կուսակցության իշխանու-թյան գլուխ գալու փորձը, որի հետ շատերն էին կապում խոր ճգնաժամից դուրս գա-լու հնարավորությունը, ծախտոցե կոմպրոդորական բուրժուազիան եւ «բիրդան»

ուպարապետների հիմակը, եւ նորից կառավարական հափշտակիչներին ու նախկին կոմերիտներին հրահանգիչներին հաջողվեց զավթել իշխանությունը, իսկ ժողովուրդը, որն ինչ որ չափով ոգեւորվել էր սոցիալական հեռանկարներով, չկարողացավ հաղթահարել 1998 թ. նախագահական ընտրությունների ժամանակ նրա դեմ գործադրված հարկադրանքը ու մնաց կանգնած քարոզված տաշտի առջեւ: Միգուցե ճիշտ են այն մտածողները, որոնք պնդում են, որ ժողովրդի արյունով սնվող կոռուպտիվների կորստից հետո հնարավոր չէ հեռացնել իշխանությունից եւ սոցիալական արդարության սկզբունքները հաստատել՝ առանց բռնության գործադրման ու արյան:

Եթե ուզում ենք խուսափել սոցիալական ցնցումներից, ապա ինչո՞ւ ենք մասնատվել տասնյակ մեծ ու փոքր կուսակցությունների, չէ՞ որ դա խանգարում է հասնել ճշմարտության եւ շարժվել ճիշտ ուղիով: Ինչո՞ւ չեն երկրի քաղաքական ուժերը համախմբվում երկու-երեք հզոր կուսակցություններում, չէ՞ որ մեր քաղաքական անկանոն շուկայում չի կարելի ճշմարտության հասնել եւ ազգը համախմբել: Չեն համախմբվում, որովհետեւ անգետության ու մոլորության մեջ գտնվող մարդիկ ոչխարների նման գնում են պոզեր ունեցող կույր այծերի ետեւից, որոնք իրենք են ընկնելու անդունդ եւ իրենց ետեւից տանելու են ոչխարների հոտերին:

Եթե անհրաժեշտ է լինում որեւէ բան վերանորոգել՝ ո՞ւր օգնությանն է դիմում խելքը գլխին մարդը՝ հանրահայտ, գործիմաց ու հնուտ վարպետի՞ն, թե՞ անհայտ ենթավարպետին: Ինչո՞ւ չենք երկիրը եւ իշխանությունը վստահում մեր, նախկինում բարեկարգ, հասարակական շենքը կառուցած, հայտնի եւ փորձառու վարպետներին, այլ հիմարաբար երկրի ճակատագիրը տալիս ենք օտարների ձեռքը, իսկ գլխներիս ենք մտնեցնում սեւեռում գաղափարներով համակված մոլեռանդներին եւ ոչ մի համըօգուտ վաստակ չունեցող, այսպես կոչված, արհեստավարժ շկույա-ներին, որոնք առաջիններից պվելի վտանգավոր են երկրի տնտեսական, բարոյական եւ այլ արժեքների վաճառքի գործում: Ինչո՞ւ ենք թույլ տալիս նրանց, որ մեր երկիրը վերածեն օտար պետությունների փորձադաշտի, իսկ մեզ՝ փորձաճարձերի:

Արցախի հիմնահարցը կարող է լուծում ստանալ միայն մեր պատմական ազգային պահանջների շրջանակում

Արցախը որպես սուվերեն պետություն, չի կարող գոյություն ունենալ, եւ այդ մտքի հետ անհրաժեշտ է հանգիստ հաշտվել: Արցախը եղել է պատմական Հայաստանի բաղկացուցիչ մասերից մեկը եւ նորից պետք է վերադառնա նրա գիրկը: Մյուս բոլոր տարբերակները անիմաստ, անհիմն եւ քննադատության չդիմացող են: Արցախի հիմնահարցը, որը ծագել, զարգացել, միջազգային իրավունքի առարկա է դարձել եւ շատ թանկ մտել էր կուսակառուցող ժողովուրդների վրա, անկասկած պետք է դրական լուծում ստանա եւ հնարավորին չափ արագ: Հարցի լուծման ձգձգումը շահավետ չէ Հայաստանի համար եւ՝ քաղաքական, եւ՝ ռազմական տեսակետներից:

Միայն եմ համարում բանակցություններում ԼՂԶ ժամանակավոր իշխանությունների, որպես հակամարտող կողմ եւ իրավունքի սուբյեկտ հանդես գալու ձգտումը: Այդ կողմը պետք է լինի Հայաստանը՝ որպես իրենից ապօրինաբար օտարված տա-

րածքի սեփականատեր: Արցախի ներկայացուցիչները կարող են մասնակցել բանակցություններին շահագրգիռ սուբյեկտի դերում:

Հայաստանի պահանջը Ադրբեջանին պետք է հենվի ոչ թե ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի վրա, որը ոչ մի ուշադրության չի արժանանում, այլ Արցախը Հայաստանից ապօրինի օտարման, պատմական պատկանելիության անժխտելի փաստերի, ինչպես նաեւ ազգային եւ սոցիալքաղաքական օժանդակ գործոնների վրա:

Հայաստանը պետք է ապացուցի, որ Ադրբեջանի սուվերենությունը չի կարող տարածվել Արցախի եւ նույնիսկ պատմական Հայաստանի այլ տարածքների, օրինակ՝ Քելբաջարի եւ Լաչինի շրջանների վրա, իսկ պետության տարածքային ամբողջականության եւ անձեռնմխելիության սկզբունքը, որով ղեկավարվում են գործող «օրբիտորները», տվյալ դեպքում չի կարող կիրառվել Ադրբեջանի նկատմամբ, քանի որ այն պատմությանն անհայտ եւ միայն սուվերենացումից հետո արհեստականորեն ստեղծված պետություն է...

Արցախի հարցը, իմ կարծիքով, ու՛նի լուծման մի քանի տարբերակներ, որոնցից միայն մեկն էմ համարում առավել վստահելի: Մյուսները մշուշոտ եւ անորոշ են կապված ուժային մեթոդների կիրառման, երկարատեւ դժվարությունների, քաղաքական ու ռազմական լարվածության եւ այլ հոգնեցուցիչ հանգամանքների հետ:

Արցախը Հայաստանի հետ միավորման հարցը՝ ի նկատի առնելով ամբողջ տեղի ունեցածը, դրական լուծում կարող է ստանալ սոցիալիստական հասարակարգի վերականգման, Ֆեդերատիվ կամ կոնֆեդերատիվ ձեւով նոր միության ստեղծման դեպքում, որի համար կան որոշակի նախադրյալներ: Սուվերենական Միության տարիներից սնանատիպ շատ հարցեր են լուծում ստացել, իսկ Արցախի հարցը լուրջ քննարկման առարկա չդարձավ: 1921 թ. հայտնի որոշումներից հետո ոչ Հայաստանը, ոչ էլ Մախկին ԼՂԻՄ-ի իշխանությունները լուրջ հայցեր չեն ներկայացրել, եղել են միայն երկյուղալից հարցադրումներ այն պարագայում, երբ հարցի բարդությունը պահանջում էր սկզբունքայնություն, հաշվենկատ, համբերատար ու քրտնաջան, հետեւողական, նախապատրաստական աշխատանք, ինչպես դա ցուցաբերվում է, օրինակ՝ հայերի ցեղասպանության հարցում: Դրա համար առանձնապես հարմար պահ էր ստեղծվել Նիկիտա Խրուշչովի իշխանության ժամանակ:

Սոցիալիստական հանրապետությունների միությունից դուրս Արցախի հիմնահարցը խաղաղ ճանապարհով կարող է լուծվել միայն Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի տարբերակով: Ասկայն այդ տարբերակն անիմաստավորում է արցախյան ազատամարտը, երկու ժողովուրդների կրած տառապանքներն ու մեծ կորուստները եւ խիստ պատասխանատվության հարց է առաջադրվում: Բացի այդ, չպետք է մոռանալ, որ գործին առնչվող կապիտալիստական գլխավոր տերությունների ազգային քաղաքականությունը մեզ համար անբարենպաստ է: Կապիտալիզմը ոչ թե անբալանդում է ազգայինը, այլ, ղեկավարվելով կոսմոպոլիտիզմի սկզբունքներով, ձգտում է քայքայել ազգային արժեքները, խառնել եւ ասիմիլացիայի ենթարկել ազգերին ու ազգություններին:

Վերոհիշյալ տարբերակների անհնարության դեպքում մնում է խնդրի ուժային լուծումը՝ որը նույնպես հնարավոր է, բայց ենթադրում է այնպիսի նախադրյալներ, որոնց մասին արդեն ասվել է նախորդ մտորումներում: Եթե անկախ այդ նախադրյալներից, այնուամենայնիվ, Հայաստանը կարողանա վերականգնել ու պահպանել ժողովրդի բարոյական անրուժը, զինված ուժերի մոբիլիզացիոն պատրաստությունը եւ օրեցօր պվելի բարձրացնել նրանց մարտունակության աստիճանը եւ կայծակնային արագությամբ գործելու ունակությունը՝ կարելի է հասնել վերջնական

ռազմական հաղթանակի եւ հարկադրել հակառակորդին՝ անձնատուր լինել, եթե բացառվի արտաքին ռազմական միջամտությունը: Վերջին դեպքում հեռանկարները մշուշոտ են:

Եթե Հայաստանի իշխանությունները պատրաստ են այդ տարբերակին, ապա հանրապետության խորհրդարանը պետք է անհապաղ որոշում ընդունի Արցախը Հայաստանի կազմի մեջ ընդունելու, Ղարաբաղի եւ Հայաստանի զինված ուժերի միավորման, միասնական հրամանատարություն կազմավորելու վերաբերյալ: Այս ռադիկալ ակտը պետք է իրագործվի առանց տատանումների, ինչպես ասում են, առանց այս կամ այն կողմ նայելու, եւ, իհարկե, Լեռնային Ղարաբաղի ժամանակավոր իշխանությունների համապատասխան համաձայնությամբ:

Այստեղ հարմար չէ եւ տեղին չէր լինի խոսել հարցի ռազմական կողմի լուծումների մասին, սակայն ընդհանուր ձեւով եւ երկու խոսքով կհայտնեմ իմ կարծիքը:

Եթե մեր զինված ուժերի հրամանատարությունը բավականաչափ տվյալներ կունենա հակառակորդի հարձակման նախապատրաստման եւ պատերազմի վերսկսման վերաբերյալ, ապա պետք է վճռական կանխիչ հարված հասցվի հակառակորդին՝ մինչեւ նրա հարձակման անցնելը: Եթե հակառակորդին հաջողվի անսպասելի հարված հասցնել՝ մեր զինված ուժերը չպետք է խրվեն երկարատեւ պաշտպանական մարտերի մեջ, դա վտանգավոր է լինելու մեզ համար, այլ պետք է ետ մղել հարձակումը եւ անհապաղ անցնել հակահարձակման: Երկու դեպքում էլ մեր զինված ուժերը պետք է հետապնդեն Քուռ գետի աջ ափ դուրս գալու մարտական խնդիրը: Վերականգնելով պատմական Հայաստանի Հյուսիսային սահմանը՝ անհրաժեշտ է լինելու մնալ կանգնած այդ սահմանի վրա եւ ամրապնդել այն: Կարծում եմ, որ պատերազմի եւ խաղաղության հարցը նման ձեւով ավելի հստակ լուծում կստանա:

**1998թ., հունիս
երեսն**

Դ. Ս. ԲԱԴԿԱՍԱՐՅԱՆ

Չիճակալուրջուն (հուշագրություններ)

Д. С. БАГДАСАРЯН

Противостояние (мемуары)

«Мхитар Гош»
Ереван 1998

Սրբագրիչներ՝ Ի. Հովհաննիսյան,

Զ. Նալբանդյան

Համակարգչային

ձևավորումը՝

Ընդամենը՝

Պ. Սահակյանի

Մ. Մերեշավյանցի

